

ДВНЗ «Криворізький національний університет»

Філологічні студії

Науковий вісник
Криворізького національного університету

Збірник наукових праць

За загальною редакцією Ж. В. Колоїз

Випуск 12

Засновано 2008 року

Кривий Ріг
2015

Затверджено як фаховий для філологічних наук: мовознавство
постановою Президії ВАК України від 01.07.2010 року № 1-05 / 5
(Бюлетень ВАК України. – № 7. – 2010. – С. 13).

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

- Колоїз Ж. В.**, доктор філологічних наук, професор, Криворізький педагогічний інститут ДВНЗ «Криворізький національний університет» (*відповідальний редактор*)
- Білоусенко П. І.**, доктор філологічних наук, професор, Запорізький національний університет
- Брацкі А. З.**, доктор гуманітарних наук, ад'юнкт, Гданський університет (*Польща*)
- Віняр Г. М.**, кандидат філологічних наук, доцент, Криворізький педагогічний інститут ДВНЗ «Криворізький національний університет» (*технічний секретар*)
- Калашник В. С.**, доктор філологічних наук, професор, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
- Коваль В. І.**, доктор філологічних наук, професор, Гомельський державний університет імені Ф. Скорини (*Білорусь*)
- Ковнік С. І.**, доктор філологічних наук, професор, Криворізький педагогічний інститут ДВНЗ «Криворізький національний університет»
- Козлов А. В.**, доктор філологічних наук, професор, Криворізький педагогічний інститут ДВНЗ «Криворізький національний університет»
- Малюга Н. М.**, кандидат філологічних наук, доцент, Криворізький педагогічний інститут ДВНЗ «Криворізький національний університет» (*відповідальний секретар*)
- Олексенко В. П.**, доктор філологічних наук, професор, Херсонський державний університет
- Полковський В. П.**, доктор філософії, професор, Альбертський університет (*Канада*)
- Поповський А. М.**, доктор філологічних наук, професор, Дніпропетровський державний університет імені Олеся Гончара
- Токарев Г. В.**, доктор філологічних наук, професор, Тульський державний університет ім. Л. М. Толстого (*Росія*)
- Шарманова Н. М.**, кандидат філологічних наук, доцент, Криворізький педагогічний інститут ДВНЗ «Криворізький національний університет» (*технічний секретар*)

РЕЦЕНЗЕНТИ:

- Пристайко Т. С.**, доктор філологічних наук, професор, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара
- Скаб М. С.**, доктор філологічних наук, професор, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

Рекомендовано до друку вченою радою Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет» (протокол № 9 від 09.04.2015 р.).

Адреса редакції:
пр. Гагаріна, 54, м. Кривий Ріг, 50086
+38 (0564) 71-42-47
kafedra_movy_kdpu@ukr.net

ЗМІСТ

СТРУКТУРА І СЕМАНТИКА МОВНИХ ОДИНИЦЬ

Березовська-Савчук Н. А. Структурні особливості паремій із предикатами стану в українській мові.....	5
Білоконенко Л. А. Типи комунікативної поведінки індивідуумів на стадії розвитку міжособистісного конфлікту.....	14
Іншаков А. Є. Лексеми на позначення червоного кольору в пам'ятках XI–XIII ст.....	25
Іншакова І. Є. Особливості композитів-одоративів у пам'ятках української мови XI–XIII ст.....	31
Іншакова І. О. Походження форманта -ота (-ета) та його функції в праслов'янській мові.....	39
Карпюк В. А. Конотативний аспект дієслівної номінації в сучасній німецькій мові.....	47
Литовченко І. О. Типи аббревіативних утворень у військовій лексиці української мови.....	56
Проценко Н. В. Лексико-семантичні підстановки в перекладі англомовних текстів.....	64
Руколянська Н. В. Формантна типологія прізвищ Гуляйпільщини.....	72
Сидорук Г. І., Нехорошева М. В. Переклад латинізмів у текстах з рослинництва і землеробства.....	83
Сушкевич О. В. Аксіологічна модальність як відносна суб'єктивна категорія.....	91
Токарь Є. Б. Термін як важливий елемент англомовної авіаційної лексики.....	99
Устінова В. О. Роль запозичень у сучасній німецькій мові моди.....	106

ЛІНГВІСТИКА І ПОЕТИКА ТЕКСТУ

Боднар О. Б. Жанрові модифікації роману (на матеріалі творів В. Фолкнера і Вал. Шевчука).....	114
Ільїна Т. А., Устименко В. В. Своєрідність поетичної творчості Георга Тракля – австрійського поета епохи раннього експресіонізму....	124
Качайло К. А. Функціонування іменників-демінутивів у текстах історичних співанок-хронік.....	133
Колесникова Л. Л. Особливості лексико-семантичної організації символів-дендронімів <i>дуб</i> і <i>каштан</i> (на матеріалі української поезії кінця XX століття).....	142
Колоіз Ж. В. Філософський діапазон афоризмів у психологічній	

розвідці Марії Матіос «Щоденник страченої».....	150
Малюга Н. М. Продукування фемінативів як спосіб подолання гендерної асиметрії в мові.....	162
Мишеніна Т. М. Стилєтвірний потенціал засобів музикальності ранньої лірики Павла Тичини.....	169
Підгородецька І. Ю. Метафора в науковому мовленні економістів.....	178
Тимченко С. В. Лінгвостилістичні особливості повторів в англійському авіаційному радіотелефонному дискурсі.....	184
Хоменко Г. Є. Зміни корпусу функцій системи ЗМІ кінця ХХ – початку ХХІ століття.....	191
Царьова Л. В. Лінгвістичні особливості абревіатур і скорочень в англійських радіомовних повідомленнях АТІS.....	199
Чепурна М. А. Особливості перекладу ділових листів.....	204
Шарманова Н. М. Мовні кліше в мас-медійній комунікації: особливості маніпулятивного впливу.....	210
Щербак С. В. Художньо-стильові особливості казки «Купідон та Психея».....	227

МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ МОВ

Гаманюк В. А., Жданова Н. С. Модель наскрізного мовного курикулуму (Gesamtsprachencurriculum) у освіті ЄС.....	233
Демиденко Г. Г. Робота вчителя над засвоєнням фразеологізмів, що ілюструють невербальну поведінку українців.....	241
Коробка Г. О. Норми етикетного спілкування в методиці викладання іноземних мов.....	255
Лазуткіна Ю. А. Форми та методи фахової підготовки студентів у процесі самостійної роботи на уроках з англійської мови.....	263
Лопатич Р. В. Система вправ для розвитку логічної культури на заняттях іноземної мови.....	270
Махінов В. М. Лінгводидактична школа «мови й мовлення» Ф. де Соссюра про формування мовної особистості.....	277

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

СТРУКТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ ПАРЕМІЙ ІЗ ПРЕДИКАТАМИ СТАНУ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Березовська-Савчук Н. А. Структурні особливості паремій із предикатами стану в українській мові.

Статтю присвячено дослідженню структурних особливостей паремій із дієслівними та прислівниковими предикатами стану в українській мові, виявленню основних принципів, на яких ґрунтоване розмежування прислів'їв і приказок на конструкції простої і складної синтаксичної структури.

Ключові слова: паремії, предикат, стан, судження, зіставлення, паралелізм, контраст.

Березовская-Савчук Н. А. Структурные особенности паремий с предикатами состояния в украинском языке.

Статья посвящена исследованию структурных особенностей паремий с глагольными предикатами и предикатами-наречиями состояния в украинском языке; выявлению основных принципов, на которых основано разграничение пословиц на конструкции простой и сложной синтаксической структуры.

Ключевые слова: паремии, предикат, состояние, суждение, сопоставление, параллелизм, контраст.

Berezovska-Savchuk N. A. Structural peculiarities of paremias with predicates state in the Ukrainian language.

The article studies the structural peculiarities of paremias with verbal and adverbial predicates state in the Ukrainian language, revealing the basic principles upon which delimitation based of proverbs and sayings on designs simple and complex syntactic structures.

Key words: paremias, predicate, state, opinions, comparisons, parallelism, contrast.

Паремії як цілісні семантико-синтаксичні народні вислови, які ґрунтуються на спостереженнях над навколишнім життям і взяті з різних джерел народної словесності, є предметом вивчення багатьох наук, як-от: фольклористики, пареміології, етнографії, літературознавства, історії тощо. У лінгвістиці паремійні одиниці різнобічно досліджуються в аспектах семантики, стилістики та функціонування на матеріалі різних мов. При цьому недостатньо з'ясованим залишається структурний статус прислів'їв і приказок як

об'єктів мовознавчого дослідження, що ґрунтується на певних принципах побудови й виділення цих одиниць в окремий статус, що йзумовлює актуальність пропонованої статті.

Дослідники паремій загалом дотримуються думки, що цим мовним знакам притаманні такі основні конституційні ознаки, як семантична цілісність, сталість, постійний компонентний склад, відтворюваність, здатність виражати певні граматичні категорії, що властиві всім одиницям фразеологічного рівня мови [1, с. 89–91; 5, с. 18]. З. Коцюба трактує прислів'я і приказки як особливу групу мовних одиниць комунікативного типу в межах фразеологічного рівня, яка, незважаючи на всі спроби структурних пареміологів вибудувати струнку систему паремійних моделей, не є однорідною ні за структурою, ні за семантикою, ні за функціями [8, с. 74].

О. Дуденко релевантними ознаками паремій називає стійкість структури, відтворюваність, повчальність змісту; наявність граматично та інтонаційно оформленого судження; лаконічність народного поетичного висловлення; узагальнення головних закономірностей, життєвих правил або істин; наявність конотативного компонента, що містить оцінну інформацію, експресивність [6, с. 16].

Структурно-граматична організація паремій стала об'єктом аналізу в лінгвістиці порівняно недавно. Так, Т. Ніколаєва докладно розглядає граматичні категорії, зокрема статус дієслова й іменника в російських прислів'ях [10, с. 314–319], а Г. Благова простежує зміни в мовній тканині прислів'їв у різних історичних умовах побутування, групує матеріал за належністю до певної частини мови чи за виконуваною синтаксичною функцією [4, с. 108–121]. Граматичні особливості різномовних паремій досліджували С. Величко, О. Корень, А. Крікманн, О. Наконечна, О. Приймачок, В. Прутчикова, Г. Садова, З. Тарланов та ін.

Дослідження семантики і стилістики різномовних паремійних одиниць у багатьох працях безпосередньо пов'язане з вивченням особливостей їх структурно-синтаксичної організації і функційних можливостей [2; 4; 9; 12], адже функціональну самостійність паремій забезпечують особливі форми номінації (образна, неозначено-суб'єктна, безсуб'єктна, непряма) та предикації (розгорнута, згорнута, глибинна) [8, с. 75].

Саме у структурно-синтаксичній організації прислів'їв, яка

залишається незмінною впродовж століть, дослідники вбачають секрет довершеності паремій, які є надійною основою для аналізу взаємозв'язків категорій граматики і поезики [1; 7; 8; 9]. Названі взаємозв'язки особливо виразно простежуються в найбільш репрезентативних групах паремій, побудованих на основі порівняння [5; 6; 12] і контрасту, що реалізується в таких широко вживаних у прислів'ях і приказках прийомах, як антитеза й оксюморон [8; 12].

Синтаксичні особливості паремій підвищують їх цінність для лінгвокультурологічних досліджень щонайменше з двох причин. По-перше, прислів'я як еквівалент речення актуалізує лінгвокультурні концепти. По-друге, модальний статус паремії дає змогу інтерпретувати первинну інформацію саме так, а не інакше: як реальну чи нереальну, можливу чи неможливу, бажану чи небажану тощо [11]. Здатність паремії відображати цінності та поведінкові стереотипи і настанови народу забезпечується предикативністю прислів'я, його обов'язковим модальним значенням – відкритим (так звана суб'єктивна модальність) чи прихованим граматичною структурою (об'єктивна модальність). Такі характеристики залежать від предиката, який виступає граматичним центром усієї конструкції і визначає її основний зміст.

Значну кількість паремій в українській мові формують предикати, що позначають стан. У широкому витлумаченні семантика стану ґрунтується на ідеї статичної рівноваги, за якої нічого не виникає та не переміщується. Це може бути внутрішній стан (фізіологічні та психічні явища), зовнішній стан (розташування у просторі й буття), оптичні явища, вияви природи і под. У вужчому розумінні стан тлумачиться як одна з існуючих ознак предметів і явищ, що усвідомлюється як один з аспектів емоційно-вольового змісту людської психіки. Через це й передається словесними засобами як реакція людського організму – його переживання, тобто усвідомлюється в почуттях, сприйманнях, відчуттях і через них, наприклад: *соромно, весело, шкода* і т. ін. Ознака стану – належна чомусь або комусь [3, с. 6].

Виокремлення в українській мові групи предикатів, які позначають стан і мають специфічні семантико-синтаксичні характеристики, логічно передбачає диференціацію на дрібніші об'єднання з огляду на їхню значеннєву деталізацію. У мовознавстві

можна спостерігати спільну для всіх створених типологій тенденцію до розмежування стану людини і природи, або ж, іншими словами – внутрішнього й зовнішнього стану [3, с. 6]. Такий загальний поділ предикатів зі значенням стану визначений панівним у лінгвістиці антропоцентричним підходом до аналізу мовних явищ. З огляду на те, що центральною в осмисленні навколишнього світу й інтерпретації цього світу в мові є людина, то відображення дійсності в пареміях може бути подвійним: крізь її внутрішній світ або ж поза цим світом, збоку, з позицій так званого «стороннього споглядача». Відповідно, стан, у якому перебуває та чи та реалія, може бути потрактований як такий, що стосується самої людини – суб'єкта інтерпретації (внутрішній) або ж такий, що її не стосується, але констатований нею (зовнішній).

В українській мові предикати стану виступають структурно-семантичними центрами в пареміях різної структури. Це дає змогу диференціювати прислів'я і приказки на дві основні групи: із простою структурою та зі складною структурою. У кожній із цих груп предикати виявляють специфічні синтаксичні властивості.

Паремії простої структури (узагальнювальні чи алегоричні судження). Такі конструкції побудовані на основі прислівникового або дієслівного предикату стану й містять коротке та ємне повідомлення, повчання чи узагальнення національно-культурного досвіду. Наприклад: *Доброму чоловікові скрізь добре* (4, с. 263); *Усяка пташка своє місце знає* (3, с. 213).

Прислівникові предикати в прислів'ях і приказках простої структури можуть виражати як зовнішній стан природи чи довкілля, так і внутрішній стан суб'єкта (особи). При цьому зовнішній стан зазвичай має переносне значення. Прислівники в аналізованих пареміях виражають стан навколишнього середовища (довкілля), спричинений: 1) дією високої чи низької температури (*холодно, морозно, зимно, свіжо, тепло, гаряче, спекотно, душно*), наприклад: *І тут гаряче, і там боляче* (3, с. 68); *Мерзлякуватому й на печі холодно* (3, с. 70); *І холодно, і голодно, і додому далеко* (4, с. 21); 2) атмосферним впливом (*вогко, мокро, сиро, сухо, сонячно, похмуро, хмарно, слизько, вітряно*), наприклад: *На рідній вулиці і в дощ сонячно* (2, с. 65); *Мокро, сиро, але мило* (4, с. 186); 3) інтенсивністю освітлення (*темно, півтемно, поночі, зоряно, світло, ясно*),

наприклад: *Перед сонячним ранком завжди темно* (4, с. 21); *Світлій голові завжди на вулиці ясно* (2, с. 54).

Окремою підгрупою доцільно виділити прислівникові предикати з оцінним значенням (*добре, чудово, гарно, погано, тяжко, зле, страшно, нелегко*), наприклад: *Добре річці з потоками* (3, с. 57); *Все добре у свій час* (3, с. 71); *Старій бабці добре і в шапці* (4, с. 202); *Лінивому все тяжко* (4, с. 114).

Внутрішній, психо-емоційний стан суб'єкта, виражений у пареміях із прислівниковими предикатами, доцільно розмежувати на: 1) негативний внутрішній емоційний стан суб'єкта (*погано, прикро, тяжко, важко, зле, боляче, гірко, кепсько, гнітюче, досадно*), наприклад: *І без жінки зле, і з жінкою недобре* (4, с. 182); 2) стан нудьгування, тривожності, дискомфорту (*сумно, смутно, тужно, печально, нудно, марудно, байдуже, тоскно, самотньо, нестерпно, неспокійно, тривожно, тісно, незручно, незатишно* тощо), наприклад: *Сумно в грудень і на свято, і в будень* (3, с. 88); *За рідною землею і в небі скучно* (4, с. 53); 3) піднесений внутрішній стан суб'єкта (*весело, радісно, ясно, легко, гарно, прекрасно, любо, погідно, тепло, добре, мило, втішно, славно, легко*), наприклад: *Вдвох і плакати легше* (4, с. 51); *Гарній дівці гарно і в ганчірці* (4, с. 155).

Дієслівні предикати в пареміях української мови також позначають передусім зовнішній стан у переносному сенсі. Це, зокрема: 1) атмосферні явища (*негодити, гриміти, вітрити, штормити, дощити, мрячити, сніжити, туманити, хмарити, вияснятися, розпогодитись, зоріти, лити, крапати, капотіти*), наприклад: *Кожний вітер по-своєму дме* (3, с. 64); *Грім б'є у високе дерево* (3, с. 64); *Тепер уже не тим вітром повіяло* (3, с. 64); *В осінній час сім погод у нас: сіє, віє, туманіє, шумить, мете, гуде і зверху йде* (3, с. 62); 2) стан природи, спричинений дією високої чи низької температури (*холодати, тепліти, парити, припікати, приморожувати, підморожувати*), наприклад: *До першого грому земля не розмерзається* (3, с. 368); *Без матері і сонце не гріє* (4, с. 187); 3) оптичний стан (*блищати, блистіти, блимати, виднітися, вилискувати, жевріти, іскритися, майоріти, горіти, поблискувати, проблискувати, світитися, сяяти, палати, палахкотіти, пломеніти, темніти, ясніти, тліти*), наприклад: *Блисне сонце і в наше віконце* (3, с. 50); *Молодий місяць не всю ніч*

світить (3, с. 50); *Після дощу сонце засяє* (3, с. 50); *Сонце на всіх однаково світить* (3, с. 51).

Дієслівні предикати внутрішнього стану в пареміях української мови виражають: 1) фізичний та фізіологічний стан (*боліти, хворіти, мерзнути, мліти, дрижати, тремтіти, знемагати, грітися, холонути*), наприклад: *Погане поросятко і в жнива мерзне* (3, с. 176); *Захворів Іванко, аж опух до ранку* (4, с. 120); 2) психо-емоційний стан (*горювати, журитися, печалитися, сумувати, тужити, злоститися, сердитися, гніватися, злитися, лютувати, шаленіти, нудьгувати, нудитися, скніти, хвилюватися, непокоїтися, дратуватися, нервуватися, радіти, тішитися, насолоджуватися, веселитися, умлівати* тощо), наприклад: *Літом і баба на піч сердиться* (3, с. 81); *Робота не дає журбі журитися* (1, с. 193); *Бідному у багатого жить – або плакати, або тужити* (1, с. 203); 3) інтелектуальний стан (*узнавати, розуміти, пригадувати, пам'ятати, уявляти, знати, цікавитися, чудуватися*), наприклад: *В лиху годину узнаєш вірну людину* (1, с. 26); *Свій своєму лиха не мислить* (1, с. 104); *В біді пізнавай приятеля* (1, с. 24); *В дорозі, в гостині пам'ятай о художині* (3, с. 149); *Він знає дев'ять ремесл, а десятю жеброту* (4, с. 23).

Різновидом паремій простої структури є конструкції із запереченням, а також із подвійним запереченням. Наприклад: *Без біді друга не пізнаєш* (1, с. 23); *Не всякі сліди вітер піском заносить* (3, с. 64); *В марець не замерзне й старець* (3, с. 85).

Паремії складної структури, що містять кілька суджень, формулюють умовивід: *Він знає, почім ківш лиха* (4, с. 21); *Багач чудується, чим бідний годується* (4, с. 24). Такі конструкції побудовано на принципах зіставлення, контрасту, паралелізму та причиново-наслідкових відношень. Відповідно, у межах аналізованої групи виділяємо окремі підгрупи прислів'їв і приказок.

1. Паремії, побудовані на принципі зіставлення (порівняння). У таких прислів'ях стан суб'єкта чи адресата мовлення порівнюється, зіставляється із якістю певного об'єкта, явища дійсності тощо або зі станом іншого суб'єкта. Наприклад: *Бійся друга, як ворога* (1, с. 65); *Чоловік без волі нудиться, як кінь на припоні* (1, с. 180); *Правда пече, як кропива, а колеться, як їжак* (1, с. 185).

За принципом зіставлення, або порівняння, будуються паремії з прислівниковими та дієслівними предикатами: 1) зовнішнього стану,

наприклад: *У грудні тепло, як за лихим паном* (3, с. 88); *Ні холодно, ні душно, як на святках у сіряках* (3, с. 69); *Темно в хаті, як у горобину ніч* (3, с. 52); *Темно, хоч очі виколи* (3, с. 52); *Темно, хоч падай* (3, с. 52); *Темно, хоч татарву веди* (3, с. 52); *Січень не так січе, як у вуха пече* (3, с. 84); *Як вересніє, то дощик сіє* (3, с. 88); *Взими сонце, як мачуха: світить, та не гріє* (3, с. 50); *Тихо, хоч мак сій* (4, с. 54); 2) внутрішнього стану, наприклад: *Любо й ньєці, як дитина в честі* (4, с. 188); *Смутно, як в грудні пополудні* (3, с. 88).

2. Контрастні паремії в основі мають протиставлення певних станів (зовнішніх чи внутрішніх) або алегоричне протиставлення певному стану якогось явища дійсності, якості, дії і под. Наприклад: *Не той друг, що лащитья, а той, що печалиться* (1, с. 23). Загалом аналізовані прислів'я ґрунтовані на антитезі, в основі якої – суперечність між явищами дійсності, заперечення однієї думки іншою тощо.

Предикатами таких паремій виступають прислівники на позначення зовнішнього стану, наприклад: *Сьогодні густо, а завтра пусто* (3, с. 355); *У червні на полі густо, а в коморі пусто* (3, с. 87); *Хоч не пишно, аби затишно* (3, с. 138). Властиве аналізованим пареміям також і вираження предикатної семантики внутрішнього стану, наприклад: *На красуню дивитись любо, а з розумною жити добре* (4, с. 157); *За молодим жити весело, а за старим – затишно* (4, с. 185).

Поряд із прислівниками в таких конструкціях активно функціонують дієслівні предикати на позначення внутрішнього стану, наприклад: *Поїхав погостювать, а прийшлося горювать* (1, с. 37); *Доки не женився, доти не журився, а як оженився, то й зажурився* (4, с. 169).

Дієслівні предикати зовнішнього стану в українських пареміях уживаються нечасто, наприклад: *Хоч мороз і припікає, зате комарів немає* (3, с. 68); *Сонце блищить, а мороз тріщить* (3, с. 51).

Контрастні паремії з предикатами стану в українській мові є одними з найпоширеніших. Це зумовлено тим, що сам прийом антитези, який лежить в основі побудови аналізованих висловів, є широко вживаним у народній творчості, зокрема в образних і стислих текстах повчального змісту.

3. Принцип паралелізму лежить в основі стилістичної фігури, яка

ґрунтується на однотипній синтаксичній побудові двох або більше суміжних мовних одиниць, що породжує відчуття їхньої симетрії. Найчастіше паралелізм, симетрія в синтаксичній побудові паремії супроводжується образним зіставленням між станом природи і станом суб'єкта (особи). Наприклад: *Пташка радіє весні, а дитя – матері* (4, с. 189); *На сонці тепло, а біля матері добре* (4, с. 188).

Предикатами в пареміях, побудованих за принципом паралелізму, в основному виступають дієслова на позначення зовнішнього і внутрішнього стану, рідше – прислівники, наприклад: *Січень січе, ще й морозить, тазда з лісу дрова возить* (3, с. 84); *На роботі умліває, – біля миски упріває* (3, с. 282); *Як їсти, то впріє, а як робить, то мерзне* (1, с. 281).

4. Паремії, побудовані на причиново-наслідкових відношеннях, виражають реальний або можливий (гіпотетичний) стан суб'єкта, який виникає внаслідок певних дій, поведінки, звичок, дотримання тих чи тих порад тощо. Наприклад: *Козак зажурився, що рано оженився* (4, с. 169); *Добре тим живеться, де гуртом сіється і жнеться* (1, с. 275).

Предикатами в таких конструкціях виступають: 1) прислівники зовнішнього і внутрішнього стану, наприклад: *Кому влітку холодно, тому взимку голодно* (3, с. 81); *Кому місяць світить, тому і зорі всміхаються* (3, с. 50); *Добре було при діду: щодня рибка к обіду* (4, с. 202); 2) дієслова зовнішнього і внутрішнього стану, наприклад: *Блискавка блисне – й камінь трісне* (3, с. 62); *Вітер не дме, то й очерет не шумить* (3, с. 63).

Отже, дослідження структури паремій в українській мові із загальною семантикою стану суб'єкта засвідчило, що ці конструкції сформовані передусім прислівниковими й дієслівними предикатами, покликаними виражати широку ідею статичної рівноваги в мові. При цьому така рівновага вербалізується в пареміях на ґрунті уявлень про стан довкілля (зовнішній стан) або про фізичний чи психо-емоційний стан самого суб'єкта (внутрішній стан). Структурна неоднорідність паремій дає змогу диференціювати їх за двома основними групами, у межах яких виділяються висловлення, побудовані на принципах зіставлення, контрасту, паралелізму й причиново-наслідкових відношень. При цьому кожній паремії із загальною семантикою стану властива семантична ємність і структурно-синтаксична цілісність.

Література

1. Алефіренко М. Ф. Теоретичні питання фразеології / М. Ф. Алефіренко. – Харків : Вища школа, 1987. – 136 с.
2. Барли Н. Структурный подход к пословице и максиме / Н. Барли // Пареміологіческие исследования. – М. : Гл. ред. восточной л-ры, 1984. – С. 126–148.
3. Березовська-Савчук Н. А. Дистрибутивні характеристики предикатів стану в українській літературній мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Н. А. Березовська-Савчук. – Луганськ, 2013. – 18 с.
4. Благова, Г. Ф. Пословица и жизнь : Личный фонд русских пословиц в историко-фольклористической ретроспективе / Г. Ф. Благова. – М. : Изд. фирма «Восточн. литература» РАН, 2000. – 222 с.
5. Величко С. І. Фразеологізми-прислів'я як конституенти функціонально-семантичного поля спонування в сучасній німецькій мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук / С. І. Величко. – К., 1996. – 21 с.
6. Дуденко О. В. Номінативна та комунікативна природа українських паремій : автореф. дис. ... канд. філол. наук / О. В. Дуденко. – К., 2002. – 19 с.
7. Корень О. В. Системно-функціональні особливості англійських прислів'їв : автореф. дис. ... канд. філол. наук / О. В. Корень. – Харків, 2000. – 19 с.
8. Коцюба З. Лінгвістичні аспекти дослідження прислів'їв і приказок / З. Коцюба // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць. – Вип. 24. – ДонНУ, 2012. – С. 74–78.
9. Наконечна О. І. Категорія об'єктивної модальності в українських прислів'ях і приказках : автореф. дис. ... канд. філол. наук / О. І. Наконечна. – К., 1997. – 25 с.
10. Николаева Т. М. Обобщенное, конкретное и неопределенное в паремии / Т. М. Николаева // Малые формы фольклора : сб. статей памяти Г. Л. Пермякова. – М. : Восточная л-ра, РАН, 1995. – С. 311–324.
11. Приймачок О. Оптатив в українських пареміях : [Електронний ресурс] / О. Приймачок // Рідна мова. – № 40. – Режим доступу : http://www.interklasa.pl/portal/dokumenty/ridna_mowa_uk/index.php?page=optativ-v-ukra-nskih-parem-yah
12. Садова Г. Ю. Семантико-синтаксична організація компаративних паремій : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Г. Ю. Садова. – К., 2006. – 19 с.

Список використаних джерел

1. Прислів'я та приказки : Взаємини між людьми / [вст. ст., упоряд. М. М. Пазяк]. – К. : Наукова думка, 1991. – 440 с.
2. Прислів'я та приказки : Людина. Родинне життя. Риси характеру / [вст. ст., упоряд. М. М. Пазяк]. – К. : Наукова думка, 1990. – 528 с.
3. Прислів'я та приказки : Природа. Господарська діяльність людини / [вст. ст., упоряд. М. М. Пазяк]. – К. : Наукова думка, 1989. – 480 с.
4. Українські прислів'я та приказки / [упоряд. С. Мишанич, М. Пазяк]. – К. : Дніпро, 1983. – 390 с.

Стаття надійшла до редакції 16.03.2015 р.

УДК 811.161.2'27

Л. А. Білоконенко

ТИПИ КОМУНІКАТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ІНДИВІДУМІВ НА СТАДІЇ РОЗВИТКУ МІЖСОБИСТІСНОГО КОНФЛІКТУ

Білоконенко Л. А. Типи комунікативної поведінки індивідуумів на стадії розвитку міжособистісного конфлікту.

У статті описано три типи мовної поведінки осіб на стадії розвитку міжособистісного конфлікту. Визначено, що перший тип зумовлюється розумінням його учасниками переходу конфлікту з латентного стану у відкрите протистояння, другий – їх усвідомленням ескалації конфлікту, третій – розпізнається за наявністю фази апогею.

Ключові слова: міжособистісний конфлікт, комунікативна поведінка, стадія розвитку конфлікту, текст.

Белоконенко Л. А. Типы коммуникативного поведения индивидуумов на стадии развития межличностного конфликта.

В статье описываются три типа коммуникативного поведения индивидуумов на стадии развития межличностного конфликта. Установлено, что первый тип обусловлен пониманием его участниками перехода конфликта из латентного состояния в открытое противостояние, второй – их осознанием эскалации конфликта, третий – распознается наличием фазы апогея.

Ключевые слова: межличностный конфликт, коммуникативное поведение, стадия развития конфликта, текст.

Bilokonenko L. A. The types of communicative behavior of the individuals during the stage of development of interpersonal conflict.

The article describes three types of communicative behavior of individuals during the stage of development of interpersonal conflict. It was found, that the first type is caused by participants' understanding of the transition from latent conflict state into an open confrontation, the second – their knowledge of escalation of the conflict, and the third – is recognized by the presence of the phase peak.

Key words: interpersonal conflict, communicative behaviour, development stage of the conflict, the text.

Конфлікт потребує системного підходу, який дає змогу об'єднати наявні в конфліктологічній науці доробки, припустити множинність опису цього феномена. Організація поведінки людини на різних етапах конфлікту, формування його образу та моделей, взаємозв'язок між елементами, змістова та динамічна характеристика кордонів, закономірності мовних дій осіб – далеко не повний опис універсуму явища. Звернення до мовного конфлікту як одного з елементів

системи більш високого рівня дозволяє скласти цілісне уявлення не лише про цей особливий тип спілкування, але й розкрити сутність конфлікту як явища, що відображає багатоманітність буття людини.

У наукових працях, присвячених дослідженню стадій поведінки сторін у конфлікті, виокремлено стадію розвитку, коли наявне відкрите протистояння сторін, загострюється їх протиборство, що призводить до ескалації (Л. Герасіна, Л. Ємельяненко, А. Ішмуратов, Н. Осіпова, М. Панов, В. Петюх, Г. Сучкова та ін.). Актуальність нашого дослідження зумовлена загальною спрямованістю сучасних лінгвістичних студій до аналізу тексту, у якому зафіксовано перебіг мовного конфлікту. До мовного втілення різних стадій конфліктної взаємодії осіб (на матеріалі різних мов) уже зверталися вітчизняні та зарубіжні науковці (Г. Барташева, І. Гулакова, В. Третьякова, В. Ущина, О. Фадєєва, І. Фролова та ін. [1; 2; 3; 4; 5; 6]), проте структурні та комунікативно-прагматичні особливості стадії розвитку українськомовного конфлікту на сьогодні не набули мовознавчої інтерпретації. Мета цієї роботи полягає у встановленні типів комунікативної поведінки осіб на стадії розвитку міжособистісного конфлікту. Обсяг мовного матеріалу, на основі якого зроблено висновки, біля 600 текстових фрагментів.

Текст конфлікту виявляє певні типи мовної поведінки осіб, які різняться складовими, сформованими на різних стадіях перебігу. На стадії розвитку встановлюємо *три типи комунікативної поведінки індивідуумів*:

1) мовна поведінка осіб визначає їхнє усвідомлення переходу конфлікту з латентного стану у відкрите протистояння, але ця поведінка має обмеження у використанні певних мовних ресурсів, адже ще є можливість розв'язати проблему іншим способом. На цій фазі особи застосовують конфронтаційні впливи, використовують такі мовленнєві тактики, як вказівка, погроза, обман, відмова, незгода, залучають до розмови «третіх осіб», ніби випробовуючи «сили» опонента, його вміння захищатися. Якщо особа здатна контролювати конфронтаційний прояв своїх мовних акцій, суперечка отримує локальний характер і може завершитися без ескалації. Це *локальна частина* тексту конфлікту, яка *репрезентує мовленнєву реалізацію особами установки на можливість припинити відкриту боротьбу та завершити конфлікт*;

2) мовна поведінка осіб визначає їх усвідомлення ескалації конфлікту. На цій фазі особи можуть посилити вже активні мовленнєві тактики новими (наказ, образа, негативна особистісна оцінка, приниження, шантаж), що свідчить про некерованість і непередбачуваність «руху» мовного конфлікту, втрату можливості «тут і зараз» порозумітися. Це *експансивна частина* тексту конфлікту, яка *репрезентує мовленнєву реалізацію особами своєї установки на його некерований розвиток*.

Фазі ескалації властиві певні «впливи» опонентів один на одного, для мовного конфлікту актуальними можна вважати такі:

а) «звуження» когнітивної сфери мовців, зростання емоційного напруження, що призводить до «примітивізації» мовної взаємодії: граматично або логічно незавершені фрази, переформулювання, повтори, неускладнені, непоширені, односкладні речення, мовленнєві помилки, слова-паразити тощо;

б) «неадекватне» сприйняття опонента, що призводить до негативізму в реакції на нього (детермінується негативними оцінками, на мовному рівні реалізується негативно-оцінними знаками, порушенням норм увічливості);

в) «розширення зони конфлікту», через що в тексті можуть з'явитися:

– репліки сторін, які, на перший погляд, не пов'язані зі змістом суперечки, відірвані від явної причини конфлікту. Якщо раніше конфліктанти мали розбіжності, що не розв'язувалися, а «консервувалися», то зона їх взаємодії може суб'єктивно розширюватися, навіть бути невизначеною, тому такі репліки мають вихід на «законсервовані» теми;

– репліки сторін, які свідчать про тематичний відхід від початкового предмета конфлікту, коли у процесі протистояння сторони так «захоплені» власною конфліктною поведінкою, що забувають про свої комунікативні конфліктні цілі;

3) мовна поведінка осіб розпізнається за наявністю фази апогею, коли застосовуються всі можливі мовні та позамовні тактики. На цій фазі сторони використовують ті ж мовленнєві тактики, що і на попередній, але додають до неї конфліктні поведінкові тактики фізичного насильства, захоплення об'єкта конфлікту. У результаті сторони «відходять» від реальної причини конфлікту, кожна з них

орієнтується на нанесення максимальної шкоди опонентові. До експансивної складової додається *апогейна фаза*, де подано установку особи на найвищий ступінь розвитку конфлікту, яким є фізичний вплив.

Різні типи комунікативної конфліктної поведінки індивідумів формують тексти за певними моделями.

Модель 1 – це текст, що має інсептивну частину (репрезентує усвідомлення особами переходу до відкритого протистояння), до якої додається локальна частина, в якій представлено установку мовців на припинення суперечки. Результат – мовний конфлікт є реальністю, але може швидко завершитися.

Модель 2 – це текст, сформований за моделлю 1, але цей сценарій виявляється нерезультативним, через що до нього додається експансивна частина, де репрезентовано його непередбачуваний розвиток. Результат – можливість для конструктивного завершення суперечки втрачена, мовний конфлікт досягає ескалації.

Модель 3 – це текст, сформований за моделлю 2, але при наявності апогейної фази з установкою осіб на найвищий ступінь розвитку конфлікту – жорсткі позамовні впливи. Результат – конфлікт набуває форми «війни» із застосуванням усіх можливих тактик, вихід із якого складний.

Розглянемо на прикладах названі моделі.

Модель 1 (текст складається з інсептивної та локальної частин). Конфлікт між жінками біля банкомата: А – клієнтка банку, В – працівниця банку. Мовець А чекає біля банкомата своєї черги, але коли настав час її черги, з банку вийшла його працівниця з іншою жінкою, і вони відразу підійшли до банкомата: А: *Що ви робите? Зараз моя черга, не заважайте, будь ласка* (працівниця банку мовчить, презирливо дивиться на жінку). А: *Зараз моя черга. Я переждала чотирьох осіб. Не заважайте мені, у мене немає часу.* В: *Жіночка, я працівниця банку. Чи не могли б Ви почекати?* А: *І що?* В: *Мені треба активувати цій жінці картку.* А: *Зараз моя черга. Ви не сказали мені жодного слова. Можна було б почекати.*

Мета мовця В (без пояснень виконати певні дії, зумовлені її професійними обов'язками) викликає невдоволення мовця А, яка усвідомлює нехтування собою з боку сторонньої людини. Комунікативною метою мовця А є вплив на працівницю банку, зміна

її поведінки, що видається клієнтці неетичною. Реагуючи на ситуацію, вона робить опонентці зауваження. У цьому фрагменті стратегічною спрямованістю першої репліки мовця А є установка на співробітництво, що реалізується у ввічливому тоні, виражає її бажання надати діалогу позитивного емоційного фону. Навіть питальне речення (*Що ви робите?*) та пояснення (*Зараз моя черга*) орієнтовані на нейтральне ставлення до співрозмовниці. Однак мовець В демонструє неповагу до жінки презирливим поглядом і мовчанням, яке пояснюється радикальною відмовою мовця В від будь-якої відповіді жінці. Мовчання застосоване як конфронтаційна тактика, що порушує етичні норми, призводить до негативних реакцій і дій співрозмовниці. Ця тактика мовця В міняє установку мовця А, що стає у висловлюваннях категоричнішою, у неї з'являється звинувачувальний тон, а зауваження набуває інтенсивності.

Неповага з боку мовця В «запускає механізм» розгортання конфлікту, де мовець А висловлює своє зауваження в формі, яка видається їй прийнятною та необхідною. Тому інсептивна частина тексту конфлікту доповнюється локальною: В: *Нам треба активувати картку. Я це не можу зроби зі свого робочого місця.* А: *Це не моя проблема. У мене немає часу.* В: *Ця жінка клієнтка нашого банку.* А: *А я хто? Така сама клієнтка!* В: *Жінко, Ви можете зняти гроші в іншому банкоматі.* А: *А чого Ви мене до іншого банкомата посилаєте? Я тут простояла у черзі.* В: *Я Вас не посилаю, я Вам пояснюю.* А: *Ну то йдіть самі в інший, а в мене немає на це часу. А коли треба щось зробити із працівником банку, то людина стоїть у черзі, а потім, коли черга приходить, запрошує працівника.* В: *Ви буде нас учити?* А: *Буду. Я така сама клієнтка банку. І в мене немає часу чекати!* (працівниця банку повертається та йде, за нею йде інша клієнтка).

Усвідомлюючи перехід конфлікту у відкрите протистояння, сторона В намагається звести суперечку нанівець, для чого вдається до м'яких мовленнєвих тактик: переконання, прохання, пропозиція, некатегоричне заперечення. Але мовець А реагує негативно на спонукання, жінку ображає смисл речення *Ви можете зняти гроші в іншому банкоматі*, яке сприймається як наказ (*А чого Ви мене до іншого банкомата посилаєте?*). Інсептивна частина тексту включає кілька реплік мовця А з відмовою. Ця тактика є очікуваною, оскільки неприховане бажання впливати на свідомість і дії мовця А

наштовхується на її непогодження та реалізується у свідомому протистоянні. Не витримуючи наростаючої напруги, мовець В застосовує тактику негативної особистісної оцінки, що «замаскована» в питальному реченні (*Ви буде нас учити?*, тобто *Хто Ви така, щоб нас учити?*). Мовець А відчуває спрямований на неї вплив, а завуальована негативна оцінка викликає опір, зафіксований у категоричній відповіді (*Буду*). Припинення конфлікту відбувається раптово. Локальний характер суперечки залишає відкритим шлях для завершення стратегією поступки. Готовність мовця В поступитися навряд чи можна пояснити прагненням зберегти хороші стосунки з мовцем А, адже між ними взаємно байдужі стосунки, вони сприймають один одного як суб'єктів, що виконують певні функції, швидше за все, це лише небажання компрометувати себе як працівницю банку. Така поведінка сторони В, зумовлена сферою перебігу суперечки, унеможливила появу фази апогею.

Комунікативна конфліктна мета мовця А (спонукати мовця В до відмови від певних дій) реалізується на мовному рівні: питальні речення, спонукальні речення з категоричним імперативом, повтор, дистантне розміщення синтаксично пов'язаних членів речення, заперечні конструкції. Комунікативна конфліктна мета мовця В (пояснити необхідність своїх дій) реалізується на мовному рівні: спонукальні конструкції з непрямим способом оформлення, звертання, заперечні конструкції, питальні речення. Мовець А поводиться активніше, доказом чого є певні тактики (зауваження, фіксація власної позиції, відмова, погроза), що зумовлює її «успіх» у конфлікті.

Модель 2 (текст складається з інсептивної, локальної й експансивної частин). Для прикладу звернемося до конфлікту в сімейній сфері (жінка – мовець А, чоловік – мовець В): А: *Ромчику...* В: *Ну?* А: *Що з тобою? Якийсь ти...* В: *Та думаю... От відсіємося...* А: *І що?* В: *Та розучуся...* (тут і далі: 2, с. 38). Намір чоловіка розлучитися свідчить про попереднє зростання напруженості у стосунках між суб'єктами конфлікту. Водночас конфлікт ще «прихований», тому особи не використовують конфронтаційні тактики. Питальні речення жінки (*Що з тобою?*; *І що?*) є лише структурами, спрямованими на пошук невідомої інформації. Про внутрішнє напруження, емоційний дисбаланс свідчить обірване речення (*Якийсь ти...*), що передає її розгубленість і невпевненість.

Логічність появи такої структури є наслідком неспроможності мовця А сформулювати думку, підшукати потрібне слово. Мовець В усвідомлює майбутнє протистояння, використання питального еквівалента речення (*Ну?*) підтверджує небажання спілкуватися, реакція є маніфестацією незгоди, внутрішнім протестом проти конфліктної взаємодії, якої не уникнути. У репліках фіксується наростання інтенсивності переживань чоловіка, протистояння ймовірного прогнозу конфлікту і прагнення запобігти йому. Обірвані речення мовця В передають емоції розгубленості, розладу, стають засобом психологічної характеристики чоловіка, відбивають етапи формування думки та пошуку необхідних слів.

У локальній частині тексту «поле» мовного конфлікту розширюється: А: *Що?! – Жінка вухам не повірила. – Ти зі мною розлучишся?!* В: *Розлучся... Знайду покинуту хату, що ще не обвалилася, поремонтую і буду там.* Відкритого протистояння ще немає, та й інший варіант виходу з ситуації ще можливий («відхід» від теми або мовець А «не чує» сказаного). Але жінка вдається до перепитування, яке використовує для перевірки правильності сприйнятої інформації, тому речення формується на попередньому опорному елементі (повтор лексеми *розлучатися*). Про конфліктну спрямованість свідчить і демонстративна невіра, через що з'являється враження, що мовець А дивується почутому.

Експансивна частина тексту визначає установку мовця А на некерований розвиток суперечки: А: *От чуло моє серце! Курву знайшов, падло недобите? Кажу!* – *Раїса вхопилася за сокиру.* В: *Та хоч убийся! Пішов я... На копу треба.* А: *Стій, сучий ти сину! У серце плюнув і йдеш?! Усю правду кажи! Чуєш?!* Чоловік продовжує уникати конфлікту, тому ескаляція провокується мовними діями жінки, яка вдається до тактики образи (*курва, падло, сучий син*). Речення з категоричним імперативом реалізують тактику наказу (*стій, кажи*). Додатковим засобом спонування стає повтор, що посилює експресивність висловлювань, маркує емоції гніву, відчаю.

Комунікативна конфліктна мета жінки (з'ясувати причини змін у стосунках з чоловіком) реалізується на мовному рівні: невласне питальні, обірвані, окличні речення, перепитування, негативно-оцінна лексика, спонукальні речення з категоричним імперативом. Комунікативна конфліктна мета чоловіка (повідомити про своє рішення) реалізується на

мовному рівні: питальний еквівалент речення, обірвані і спонукальні речення, пейоративна лексика. Мовець А поводить у конфлікті агресивніше, що підтверджується тактиками (допитування, наказ, образа), проте стратегія уникнення конфлікту мовця В не свідчить про домінування жінки, навпаки, її мета не досягнута.

Модель 3 (текст складається з інсептивної, локальної й експансивної частин з апогейною фазою). Ескалація й апогей співвідносні з винятковою орієнтацією особи на власні інтереси та нехтування інтересами опонента, для чого використовуються всі доступні засоби. Тому другу і третю моделі складно диференціювати, якщо немає «допоміжного» фактора – фізичної протидії сторін, яка «доповнює» їх мовлення (причому це не обов'язково має бути нанесення тілесних ушкоджень, «достатньо» знищення матеріальних цінностей, перешкоджання діям, захоплення й утримання якогось матеріального об'єкта). На перший погляд логічно було б об'єднати ці моделі, адже своїми мовленнєвими тактиками вони фактично не відрізняються. Але поведінкові тактики виступають у ряді мовних конфліктів значимими елементами, які відіграють роль «провокатора» на передконфліктній стадії, демонструють недвозначну готовність особи до боротьби на власне конфліктній.

Звернемося до тексту, у якому діалог між особами (чоловік – мовець А, жінка – мовець В) починається з кооперативної тактики – це прохання мовця А. Жінка не відчуває ніяких підступних намірів чоловіка, тож вдається до пропозиції про допомогу, послугу (це перший вид мовної поведінки осіб на передконфліктній стадії): А: *Знаєш, Галю, після горілки, мабуть, не варто вживати ніяких ліків, – починаєш замислено, але вона перебиває.* В: *Ну добре, ліків не треба. Я не піду по них. Я пошукаю для тебе меду, молока...* А: *Та й, крім того, – продовжуєш, – я маю купу справ. Мушу бути ввечері у гуртожитку...*(тут і далі: 1, с. 19). Прохання є активною тактикою впливу задля зміни поведінки адресата. Іллокутивна мета будь-якого спонукального висловлювання – домогтися того, щоб особа виконала певні дії. Проте досягти цієї мети можна різними способами. Якщо наказ, вимога, перш за все, передають спонукання за допомогою речень з імперативами, то висловлюючи прохання, особа незмінно вдається до «ввічливої» форми спонукання. Чоловік «посилує» своє прохання запереченням і некатегоричною відмовою від виконання дії

(не варто вживати ніяких ліків), до якої спонукає інша сторона. Однак навіть таке ввічливе «прохання-відмова» звучить як неприйнятне, незрозуміле для жінки: наростає її невдоволення. Щоб уникнути різкої негативної реакції, мовець А здійснює додаткові комунікативні кроки: обґрунтовує причину прохання. Якщо б мовець В не продовжувала далі з'ясовувати стосунки, то ситуація не мала б відношення до конфлікту. У тексті (умовно) було б представлено подальше спілкування молодих людей, він би «обмежувався» лише обговоренням двох обставин: (1) мовець А не хоче вживати ліки (прохання) – мовець В погоджується і пропонує інші засоби лікування (пропозиція допомоги) та (2) мовець А має багато справ, тому повинен іти (м'яка відмова).

Бажання сторін усе ж впливати на ситуацію змушує їх вдаватися до кооперативних мовленнєвих тактик. Це значить, що особи уникають будь-яких мовних дій, які б містили негативну оцінку співрозмовника. Окрім того, мовець А підкреслює свою поступливість (*ну добре, не треба, не піду*). Водночас ознакою невдоволення є переривання мовлення один одного, яке заперечує право особи говорити про те, що хвилює, та маркує розбіжності позицій сторін, які вже існують, але поки що приховані.

У локальній частині тексту сторони демонструють усвідомлення переходу до стадії розвитку конфлікту. З'являються конфронтаційні мовленнєві тактики, але ще є можливість завершити конфлікт іншими стратегіями (компроміс, поступка однієї зі сторін): В: *Що, знову на два фронти? У гуртожитку?! Уже домовився на сьогодні? Так?* А: *При чім тут це? Ти ж знаєш, я пишу роман у віршах...* В: *Я дам тобі папір, ручку. Пиши його тут. Я буду зовсім тихенько, нічим тобі не заважатиму. Ти ляжеш у теплу постіль і писатимеш хоч до ранку...* А: *Це неможливо, Галю. Це дуже тонкі речі, тонкі матерії. Це справа мого життя. Я не можу тобі так просто це пояснити, але мушу піти. Словом, я піду, так?* Жінка вдається до допитування, яке чоловіка «заганяє в кут», викликає в нього «почуття провини», змушує відчувати психологічний тиск. Питальні речення передбачають мінімум поширюючих елементів, адже потрібна лише інформація на рівні відповіді *так* чи *ні*. Мовець А уникає відповіді, використовуючи зустрічне запитання (*При чім тут це?*), чим, як він сам усвідомлює, провокує появу нових запитань від жінки, тому

приховування інформації «компенсує» поверненням до тактики переконання. Якщо мовець А зацікавлений у певній поведінці опонентки, то для досягнення своєї мети йому треба здолати її опір, тобто переконати в необхідності, доцільності того, до чого її спонукає. У відповідь мовець В зосереджується на нав'язливих порадах із категоричним імперативом (*пиши його тут*). Заперечення мовця А (*це неможливо, я не можу це пояснити*) не усвідомлюються як категоричні, навпаки, нейтрально констатують неможливість виконати прохання жінки, тому вони могли б «підсумовувати» і припинити суперечку. Сторона А навіть готова до підпорядкування (речення *Словом, я піду, так?*, завдяки стверджувальній частці, посилює вплив на опонентку, ніби «підштовхує» її до правильної реакції). Однак виявляється, що остання репліка чоловіка настільки дратує жінку, що провокує наступну фазу конфлікту. Отже, у локальній частині тексту мовці послуговуються тактиками: жінка висловлює підозру в непорядності мовця А і пропонує змінити своє рішення (допитування, докір, звинувачення, незгода), чоловік не може погодитися на пропозицію (відмова).

Активізація конфліктної мовної поведінки осіб спричиняє появу експансивної частини тексту, де «спрацьовує» лише одне окличне речення із запереченням, що передає інтенсивність незгоди мовця В: *Hi! – кричить вона ошалілим голосом і кидається на тебе*. Установка мовця В на найвищий ступінь розвитку конфлікту, що супроводжується жорсткою тактикою фізичного насильства, призводить до «війни» із застосуванням усіх можливих сил і засобів (у тексті Ю. Андрухович подає опис бійки коханців). Це апогейна фаза, яка включена в експансивну частину, і де відсутнє мовлення конфліктантів. Стадія завершення відповідає першому виду мовної поведінки сторін: перевага однієї сторони та поразка іншої: В: *Отто, це все? – жалибно шморгаючи носом, запитує вона через хвилину. – Це все, я питаю? Я питаю тебе: це все? Ти більше не прийдеш? Не прийдеш, я питаю тебе: це все? Відповідай: це все?* А: *Я буду завжди згадувати про тебе. – Відповідаєш і водночас тремтячими від напруження руками заправляєш розшарпану сорочку. Ти одне з моїх найсвітліших кохань. Я хотів, щоб тобі було добре зі мною... Вона починає тихенько плакати.* Емоційно-експресивна функція, що властива питальним реченням мовця В, дозволяє посилити вплив на мовця А, їх риторичність окреслює приховані комунікативні

наміри особи – змінити «неправильну» поведінку опонента, розчулити, схилити до необхідних дій. Повтор у репліці мовця В є стилістичним прийомом експресивності, зміст якого (*це все*) відображає факт його надзвичайної важливості для жінки. Повтор включає еліпс (*Отто, це все? <...> Відповідай: це все?*), що є ефективним засобом для вираження емоцій високого ступеня інтенсивності. У відповідь мовець А вдається до обіцянки, «заспокоєння» обманом, чоловік обирає ті мовленнєві тактики, що визначають його домінування, прагнення до переваги (*Ти одне з моїх найсвітліших кохань*), при тому демонструючи нешанобливе ставлення до жінки (вона – лише *одне з кохань*). Недосягнення жінкою своєї комунікативної конфліктної мети стає причиною її сліз – реакції, що виражає емоції страждання, відчаю, образи.

Отже, на стадії розвитку мовного конфлікту відбувається накопичення небажаних емоційних ефектів, посилюється напруженість у спілкуванні сторін, через що він досягає високого ступеня вияву. Через гостроту протидії, розбіжності осіб у розумінні чи оцінці ситуації відбувається конфронтація, зумовлена не лише недотриманням норм і правил мовної поведінки, але і поведінковими виявами, що «доповнюють» комунікативну поведінку індивідуумів. У статті було описано три типи мовної поведінки осіб на стадії розвитку конфлікту. Визначено, що перший тип зумовлюється розумінням його учасниками переходу конфлікту з латентного стану у відкрите протистояння, другий – їх усвідомленням фази ескалації конфлікту, третій – розпізнається за наявністю фази апогею. Подальше вивчення міжособистісного мовного конфлікту може стосуватися опису форм його завершення, зумовлених різними стратегіями поведінки сторін.

Література

1. Барташева Г. І. Взаємодія невербальних та вербальних компонентів ситуації комунікативного домінування в англomовному дискурсі : дис. ... канд. філол. наук / Г. І. Барташева. – Харків, 2004. – 199 с.
2. Гулакова И. И. Коммуникативные стратегии и тактики речевого поведения в конфликтной ситуации общения : дис. ... канд. филол. наук / И. И. Гулакова. – Орел, 2004. – 152 с.
3. Третьякова В. С. Речевая коммуникация: гармония и конфликт : [монография] / В. С. Третьякова. – Екатеринбург, 2009. – 230 с.
4. Ущина В. А. Соціолінгвістична категорія домінантності та її реалізація в англomовному політичному дискурсі : дис. ... канд. філол. наук / В. А. Ущина. – Луцьк, 2003. – 210 с.

5. Фадеева О. В. Стратегії і тактики конфліктного дискурсу (на матеріалі сучасної англійської мови) : дис. ... канд. філол. наук / О. В. Фадеева. – К., 2000. – 194 с.
6. Фролова І. Є. Конфронтація як різновид особистісної взаємодії / І. Є. Фролова // Вісник ХНУ. – 2010. – № 928. – С. 68–74.

Список використаних джерел

1. Андрухович Ю. Московіада : [роман жахів] / Юрій Андрухович. – [3-тє вид.]. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2000. – 152 с.
2. Дашвар Люко. Село не люди : [проза] / Люко Дашвар. – Харків : Книжковий Клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2013. – 270 с.

Стаття надійшла до редакції 30.03.2015 р.

УДК 811.161.2'373

А. Є. Іншаков

ЛЕКСЕМИ НА ПОЗНАЧЕННЯ ЧЕРВОНОГО КОЛЬОРУ В ПАМ'ЯТКАХ ХІ–ХІІІ СТ.

Іншаков А. Є. Лексеми на позначення червоного кольору в пам'ятках ХІ–ХІІІ ст.

Дослідження історії словникового складу української мови неможливе без з'ясування становлення окремих семантичних груп лексики, зокрема кольоративів. У статті розглядається функціонування кольоративу *червоний* та його похідних у староукраїнській мові (ХІ–ХІІІ ст.). Засвідчено необмежену сполучуваність номена червоний, розглянуто використання лексеми в прямому та переносному значеннях.

Ключові слова: кольороназва, лексема червоний, кольоратив, похідні слова, абстрактні лексеми.

Іншаков А. Е. Лексемы для обозначения красного цвета в памятниках XI–XIII ст.

Исследование истории словарного состава украинского языка невозможно без выяснения становления отдельных семантических групп лексики, в частности колоративов. В статье рассматривается функционирование колоратива *красный* и его производных в староукраинском языке (XI–XIII ст.). Зафиксирована неограниченная сочетаемость номена *красный*, рассмотрено использование лексемы в прямом и переносном значениях.

Ключевые слова: цветоименование, лексема красный, колоратив, производные слова, абстрактные лексемы.

Inshakov A. Y. Tokens red to indicate the monuments XI–XIII centuries.

The study of the history of the vocabulary of the Ukrainian language is impossible without studying Stanovlenie separate semantic groups of vocabulary, in particular coloration. The article discusses the functioning of colorative red and its derivatives in Ukrainian language (XI–XIII). Fixed unlimited combinability nomen red, considered the use of tokens in the literal and figurative meanings.

Key words: cetoninae, token red, colorative, derived words, abstract words.

Останні кілька десятиліть увага вітчизняної та зарубіжної лінгвістики сконцентрована на вивченні окремих семантичних груп словникового складу мови. Повне дослідження історії лексичного складу української мови неможливе без з'ясування історії окремих тематичних груп лексики на різних етапах розвитку мови. Це стосується інтересу мовознавців до кольоронайменувань. Науковці аналізують кольороназви з погляду синхронії, а в аспекті діахронії, як правило, така лексика зрідка досліджується.

Кольорономени, їх аналіз, функціонування у східнослов'янській мовознавчій літературі розглядали М. Чікало, О. Рудь, В. Кушнерик, Л. Довбня, І. Бабій, А. Критенко, М. Іщук, Н. Бахліна, В. Москович, Н. Пелевіна, В. Юрик, І. Кулікова, М. Суровцева, Н. Степанова, Л. Грановська, А. Панченко та ін.

Актуальність нашого дослідження обумовлена тим, що кольорономени – активний шар словникового складу української мови, а мікрогрупа лексем на позначення червоного кольору є однією з найпродуктивніших.

Метою нашої статті є виявлення особливостей функціонування лексем на позначення *червоного* кольору в пам'ятках XI–XIII ст.

В опрацьованих нами джерелах виявлено близько двох десятків кольоронайменувань. Переважно це основні кольори та їх відтінки, і лише зрідка фіксуємо назви змішаних кольорів.

3-поміж груп кольороназв періоду Київської Русі найбільш розмаїтою була підгрупа червоного кольору, його відтінків. У давніх пам'ятках для назв відтінків червоного кольору вживалися слова з коренем **rudh-*, зокрема прикметник *рум'яний*, дієслово *рдіти* «червоніти», «вкриватися рум'янцем». Це могли бути і кольори, змішані з червоним: *редрий*, *рижий*. Предметом аналізу нашої статті стали інші лексеми на позначення червоного кольору в давнину.

Оскільки давні пам'ятки в основному книжні, то майже не розрізняються щодо вживання кольороназви *червлений* і *багрянний*. Кольоративи з коренем **bagъr-* представлені прикметниками *багръ* і *багрянъ*. На позначення багряного кольору фіксується лексема *баг(ъ)ръ* < **bag(ъ)ръ* (діал. *багрий* «темно-червоний»): *W(m) конхины есть багоръ на рунѣ* (Ср I 38).

Старослов'янське *БАГЪРЪ* похідне утворення від *прасл., д.-р. багъръ* «тканина багрового кольору» **bagti (bagnQti)* «горіти» (ЕСУМ

І 111): *и облѣкоша ко во багъръ. и възложиша На Нь съплетъше тьрНовь вѣньць* (ХІ ЄМств 207).

Номен *багръ* (*багъръ* = *багръ* = *багоръ*, 12 фіксацій за СДЯ) в обстежених джерелах мав значення «червлений колір», «тканина червленого кольору й одяг із неї»: *аще багри ся чюдиши. а то мертвыя рыбы есть кровь* (ХІІ Златостр 29); *Бъ почивають на синетѣ и на багърѣ* (1073 Ср І 38).

Це ж слово виступало прикметником зі значенням «багрянний, червлений»: *стлъпъ единокамѣнь и весь багръ* (ХІ там само).

Лексема *багрянни* = *багърѣяни* функціонувала зі значенням «червлений» (Ср І 39): *и въ ризѣ багърѣнѣ облѣкоша и* (ХІ ОЄ 183); *удѣньга с(т)ворить... ѡчервѣлена и баграна* (980 ПВЛ 81); *въльшевеникъмъ кѡфимъскыкѡ ѡбрази черни въ багранѣ прѣложивъ* (1284 СДЯ І 104); *въ доузѣ свойства сѣтъ чрьвенок и сине и зелено. и багърѣно сжитикъмъ* (1073 Изб. 247). У «Слові о полку Ігоревім» образно говориться про загибель двох князів: *два солнца помѣроста оба багряная стлъпа погасоста* (ХІІ СПІ 25); *црѣ Левнь... пристави... мужи свои показати... страсти Гнѣ вѣньць и гвозде и хламиду баграную* (912 ПВЛ). Функціонують і похідні прикметники: *ѡбагърѣи* «світло-багрянний, світло-синій» (Ср ІІІ 1108); *юбагърѣи* = *ѡбагърѣи* «світло-багрянний, світло-синій» (там само 1625); *сапѣдиръ ѡбаг(р)ѣ ксть* (1073 Изб. 153).

Із коренем **bagъr* виявлені в опрацьованих джерелах похідні дієслова: *багрити* «багрити, обагряти», *багроватисѣ*, *багрѣюсѣ* = *багъроватисѣ* «багритися» (Ср І 38); *ѡбагърѣити*, *ѡбагърѣю* «пофарбувати пурпуром» (там само ІІІ 1108); часто вживаними в давніх пам'ятках є іменники *багрянница* = *багърѣница* = *багърѣница* «багрянниця» (за СДЯ – 22 фіксації) (Ср І 38): 1) «пряжа чи тканина багрового кольору» (СДЯ І 103); 2) «одяг багрового кольору, спершу царський»: *аште бо багърѣницѣ црьскоюю. кѣто сѣмѣють роукама сквѣрньнама при»ти* (1076 Изб. 87); *каплми кровньми стьми ѡчервивша багърѣницю* (1377 ЛЛІ 47); *и облѣкоша и въ багърѣницѣ* (ХІ Ср І 38); *бѣ нѣкъгда въ црьсарствѣ и багърѣници* (1073 там само); *лѣче бы ми тобѣ в дерѣ сѣ служити. нежли в багрянницы в боарстем дворѣ* (ХІІ Сл. Дан. Зат. 103); *багреник* = *багъреник* «пофарбування в багр» (ХІІ Ср І 37).

Прикметник *багръ* не часто вживаний, є лише поодинокі приклади (*стлъль единокамѣнь и вьсь багръ* (XI Ср I 38), на відміну від іменників *багръ*, *багор* «багряниця», «порфіра», які функціонують частіше і позначають колір тканини, фарбу, саму тканину. Наприклад: *Бъ почиваетъ на синетѣ и на багрѣ* (1073 Ср I 38).

Прикметник *багрянйй* досить широко сполучається з іменниками: *риза багрѣанѣ*, *хламиду багрѣаню*, *стлъна багряная*, *камени багряна*, *багряна одѣнья*, *шара багряного*, *голубъ перси багряне* та ін.: *мрамора багрѣна* (1260 ЛП 846); *стоаху же без оружіа въ ризах бѣбрянях*, *вѣнчани дафиньи* (XI/XVI ИФ 445). Лексема «бѣбряныи» сприймалася спершу як відповідник грецькій (з дорогоцінного білого шовку «вісона»). Це може бути, на думку М. Мещерського, лексична паралель до «Слова о полку Ігоревім» «*бѣбрянь рукав*» Ярославни: не рукав з бобровою оторочкою (як сприймали це місце всі коментарі й перекладачі), а як шовковий рукав із дорогоцінної білої тканини.

Досить часто червоний колір у давніх пам'ятках використовувався для позначення кольору одягу. Здебільшого, це урочистий одяг державних осіб (царів, князів) і червоний колір не тільки колір одягу, а ознака вищого суспільного стану взагалі всі розкішні, коштовні предмети. Наприклад: *и постави шатры своя далече от реки а црѣвь шатерь велми великъ бысть червленъ* (XI/XII Девг.д. 146); *хламиду багряну съ златомъ* (XII Истрин 95); *...блещащеса златыми покровы и камеными стѣнами и одежею червленою устроени и красами различными* (XII Истрин 92).

Для назви урочистого, царського одягу застосовувався й іменник *прапрудъ* (*прапруда*). Відносний прикметник *прапрудный* послуговувався і як назва червоного кольору.

Слово *прапрѣда* означало «багряниця, коштовна тканина, царський одяг»: *течениемъ стѣ» крѣве сво(е) прѣпрѣдоу очрѣви себе* (1097 Ср II 1371). З такими ж значеннями виявлені лексеми *прапрѣдъ*, *прапрѣдъ* = *прапрѣдъ* (там само 1372).

Від цих основ був утворений суфіксальний прикметник *прапрѣдъный* = *прапрѣдъный* «зроблений із багряниці», «багрянйй» (там само). Наприклад: *и въ рѣзоу прѣпрѣдноу одѣшил* и (1144 там само 1372); *по хѣмчнъ кси и съмъртью съмърти Хѣволю оутодобльсѣ, въ прѣпрѣдноу ѡ крѣви облѣченъ свѣтло* (1097 Ср II 1372). Уже тексти

пізнього праслов'янського періоду засвідчують ці лексеми.

Зі значенням «урочистий, царський одяг» виявлений іменник *порфіра*. Прикметник *порфирянь* позначав червоний колір. У Хроніці Іоанна Малали є приклад: *...и тои начя пръвее носити пръфиряну ризу и вси чюжахуся ризѣ црѣстѣи* (36); *и тѣ показа поясы иерѣискиа, и одѣваниа, и перфирѣ множество, и червеленица...* (XI/XVI ИФ 428); *...вѣнчана вѣтвѣми дафинными и облѣчена в ризы перфирныя (порфирныя) порфурьнѣ* «пурпуровий» (там само 445).

Лексема *порфір* означала «дорогоцінний камінь темно-червоного кольору». Це книжне запозичення з грецької «багрянний, пурпурний». Іменник *порфіра* теж походить із грецької мови – «пурпурна мантия монарха», *цсл., ст.-сл. порфирѣа, порѣфѣра, цсл. пѣрѣира, пѣрѣѣра* (Ф III 336).

У пам'ятках фіксуються приклади зі словом *красный*, проте в давнину воно мало значення не кольороназви, а «красивий», «гарний»: *...а народ утѣши словом умиленым и красным* (XI/XVI ИФ 241); *а от древа ражаются // плоды краснии, подобни снѣдным...* (там само 347); *и гроби их доселѣ стоятъ, красным мрамором хитро съдѣянь* (там само 350); *яже насадиша земли, плодовиа и красна* (там само 365); *размотри создания высоты и величества каменная, и прилѣпление каменное и красное...* (там само 430); *над тѣми же всѣми ни плѣненых оставиша без красныа одѣжда* (там само 446); *...възрѣвъ на ню и видѣвъ ю красну суцю...* (там само 183).

Сюди ж, на нашу думку, слід віднести прикметник *оброщений* «багрянний»: *аще суть грѣси ваши ѡко оброщени, ѡко снѣгъ облѣлю ѡ* (XIII Ср II 548). І. Срезневський співвідносить його з дієсловом *обрѣдѣтисѧ*. Використовується, переважно, у зіставленні. Порівняймо також:

– *броць* «червень, червона фарба, пурпур»: *аще боудуть. рече грѣси ваши «ко броць. то «ко снѣгъ облѣлю* « (XII Златостр 15);

– дієслово *броцити, броць* «фарбувати в червону фарбу, червенити»: *почто ти брощени ризы* (XII Ср I 182);

– іменник *брощеник* «червоність, червленість»: *брошеник ризь ѡго отъ Восора* (там само 180).

Зі значенням «багровий, червоний» у текстах виявлений номен *кръваввы = кровавыи*: *знаменіе явися на небеси: ѡко небо кроваво*

(1202 Ср I 1338) «кривавий», «червоний»; *и быс ѡбразъ еѧ. ѿко скудно черно. и накы быс ѿко кровава* (1161 ЛІ 516).

Експресивні відносні прикметники, що вживалися фігурально, використовувалися як засіб характеристики різних явищ дійсності, були метафоричні: реалізовували приховане порівняння, зіставляючи позначуване зі словом, на яке вказує твірна основа імені [2]: *зори кровавые (схожі на кров), вино кровавое: другого дни велми рано кровавья зори светъ повѣдаютъ...* (XII СПІ 12); *ту кроваваго вина недоста...* (там само 18).

Отже, в XI–XIII ст. група червоного кольору, його відтінків була найбільш розмаїтою. Від праслов'янської основи **bagъr-* успадковані номени *багръ* і *багрянъ*. В опрацьованих пам'ятках виявлені похідні прикметники, дієслова. Поодинокі приклади прикметника *багръ*; частіше вживані для позначення кольору тканини, фарби іменники *багръ*, *багор*. Широку сполучуваність із іменниками мав прикметник *багрянний*. Лексеми *прапрудъ* (*прапруда*), *порфіра* використовувалися для назви урочистого, царського одягу. Похідні відносні прикметники, утворені від них, теж позначали червоний колір. Слово *красныи* в давнину не мало значення кольороназви. Функціонували зі значенням «червоного, багряного» кольору прикметник *оброщеныи* з похідними дієсловами, іменниками та експресивний відносний прикметник *кръавыи*.

Перелік умовних скорочень використаних джерел

- Девг.д. М. Н. Сперанский. Девгениево деяние. Исследование и тексты. – Пг., 1922.
- Ємств Апракос Мстислава Великого / Изд. подгот. Л. П. Жуковская и др.; под ред. Л. П. Жуковской. – М. : Наука, 1983. – 526 с.
- Златостр. Малинин В. Н. Десять слов Златоструя XII в. – Спб., 1910.
- Ізб. 1073 Изборник великого князя Святослава Ярославича 1073 года. – Спб., 1880. – 266 с.
- Ізб. 1076 Изборник 1076 года / Изд. подг. В. С. Гольштенко, В. Ф. Дубровина, В. Г. Демьянов, Г. Ф. Нефедов ; Под ред. С. И. Коткова. – М., 1965. – 210 с.
- Истрин Истрин В. М. Александрия русских хронографов : исследование и текст. – М., 1893. – С. 5–128.
- ИФ Мещерский Н. А. История иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе. – М.-Л. : Изд-во АН СССР, 1958. – 578 с.
- ЛІ Ипатьевская летопись. – [2-е изд.]. – Спб., 1908. – 938с. – (Полн. собр. рус. летописей; Т. 2).
- ЛЛІ Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по академическому списку // Полное собрание русских летописей. Т. 1. – М. : Изд-во восточной литературы, 1962. – С. 1–286.

- ОЄ Остромирово евангелие / Изд. А. Востоковым. – Спб., 1843. – 623 с.
- ПВЛ Повість временних літ за Лаврентіївським списком // Полное собрание русских летописей. Т. 1. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по академическому списку. – М. : Изд-во восточной литературы, 1962. – 286 с.
- СДЯ Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) : в 10-и т. / Гл. ред. Р. И. Аванесов. – М. : Рус. язык, 1988–2008. – Т. 1–7.
- Сл. Дан. Зат. Слово Даниила Заточника по редакциям XII и XIII в. и их переделкам / Подгот. к печ. Н. Н. Зарубин. – Л. : Изд-во АН СССР, 1932.
- СПИ Слово о полку Игоревѣ // Ироическая песнь о походе на половцев удельного князя Новгорода-Северского Игоря Святославича. – М., 1800. – С.1–48.
- Ср Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. – Спб., 1893–1912. – Т. 1–3.
- Ф Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4-х т. / Пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачева. – М. : Прогресс, 1964–1973. – Т. 1–4.

Література

1. Бахилина Н. Б. История цветообозначений в русском языке / Наталья Борисовна Бахилина. – М. : Наука, 1975. – 288 с.

2. Кульпина В. Г. Система цветообозначений русского языка в историческом освещении / Валентина Григорьевна Кульпина // Наименование цвета в индоевропейских языках. Системный и исторический анализ / Отв. ред. А. П. Василевич. – М. : КомКнига, 2007. – С. 126–184.

Стаття надійшла до редакції 28.03.2015 р.

УДК 811.161.2'373

І. Є. Іншакова

ОСОБЛИВОСТІ КОМПЗИТИВ-ОДОРАТИВИВ У ПАМ'ЯТКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ XI–XIII СТ.

Іншакова І. Є. Особливості композитів-одоративів у пам'ятках української мови XI–XIII ст.

Дослідження історії лексичного складу української мови неможливе без з'ясування історії окремих груп, зокрема, одоративів. Аналіз композитів-одоративів репрезентує лексику запаху в староукраїнський період.

Ключові слова: композити, дериват, префіксоїд, одоратив, похідні.

Іншакова І. Е. Особенности композитов-одоративов в памятниках украинского языка XI–XIII ст.

Исследование истории лексического состава украинского языка невозможно без выяснения истории отдельных групп, в частности, одоративов. Анализ композитов-

одоративов представляет лексику запаха в староукраинский период.

Ключевые слова: композиты, дериват, префиксоид, одоратив, производные.

Inshakova I. Ye. Features composites-odorativov in the monuments of the Ukrainian language of Article XI–XIII.

Study of the history of lexical structure of the Ukrainian language is impossible without finding out the history of individual groups, in particular, odorativov. Analysis of the composites-odorativov vocabulary is the smell in old Ukrainian period.

Key words: composites, derivative, prefiksoid, odorativ, derivatives.

Повне дослідження історії лексичного складу української мови неможливе без з'ясування історії окремих груп, зокрема, одоративів. Лексика сприйняття постійно перебуває в колі уваги вітчизняних лінгвістів. Проте до сьогодні, на жаль, не було спроб комплексного опису історії одоративної лексики української мови. Запах досліджується в різних аспектах ольфакторної семантики: фізіології, соціології, культурології, психології, лінгвістики, а саме: в роботах І. Франка, О. Білецького, В. Виноградова, В. Сидельникова, Л. Вейсгербера, В. Дорошевського, Л. Васильєва, Ю. Караулова, А. Василевича, Е. Гейко, Л. Крюкової, В. Лещенка, Н. Павлової, І. Рузіна, Р. Фрумкіної, А. Вежбицької, А. Житкова, Н. Ніколіної та ін. Детальний розгляд ольфакторної лексики покликаний допомогти встановити історію окремих слів, системні відношення (синонімії, антонімії, узагальнення, диференціації та ін.), зміни в семантиці лексем, розвиток вторинних значень у процесі становлення, функціонування тощо, виявити склад лексики із семою «запах» на різних етапах писемної історії української мови.

Актуальність нашої статті обумовлена необхідністю комплексного опису історії одоративної лексики української мови та браком спеціальних праць, що ґрунтовно та всебічно аналізують розглядувану лексику.

Система одоративів староукраїнського періоду, основні корені для передачі лексики запаху були успадковані з попереднього праслов'янського періоду. Наприклад, порівняйте корені та їхні похідні, що формують лексику запаху (див. «Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд» за редакцією О. П. Трубачова): **čadъ* «дим, чад», **čaděti*, **čaditi* «чадіти, диміти», **čadidlo* «те, що чадить, димить»; **duxъ* «запах», **duxа* «запах», **duxati* «нюхати», **duxmenъjъ* «пахучий, духмяний, ароматний», **duxati*

«нюхати», *dyxъtĕti «пахнути»; *дыть «дим», *dymiti «димити»; *kadъ «чад, дим», *kadežъ «дим, чад», *kadidlo «фіміам», «дим, чад», *kaditi «кадити»; *куръ «дим, чад», *kurenъje «обкурювання, куріння, дим, чад», *kuriti «димитися, чадити» та багато інших.

Лексико-семантичні, формально-граматичні особливості композитів з елементами **благо-**, **добро-**, **зльо-** в пам'ятках української мови XI–XIII ст., їх динаміку, шлях асиміляції на давньоукраїнському ґрунті розглядає Р. Коца [1].

Семантику позитивної конотації передають номени **добро-**, **благо-**. Ці оцінювальні лексеми на початку різнилися: добро було властиве людині, благо – Богу.

За спостереженнями дослідниці, деривати з елементом **благо-** пройшли еволюцію у значенні: запозичені зі старослов'янської мови кальки з грецької виступали епітетами при назвах Бога, Христа, інших релігійних понять. Людини стосувалися ці лексеми, коли її наміри були богоугодні, благі [1, с. 83].

Із часом розглядувані номени в давньоукраїнській мові підлягають асиміляції в аспекті їхнього функціонування. Компонент **благо-** характеризував людину з відповідними Божими діями, вчинками, став уживатися як префіксоїд, який указує на щось добре, цінне, вище (синонімічне за значенням прислівнику дуже).

Складні слова з елементом **добро-** могли характеризувати як Бога, його вчинки, так і людину, результати людської діяльності через етичну оцінку. Наприклад, при іменнику-назві неістоти такі лексеми позначали щось приємне, корисне: **Добровоньныи** (СДЯ II 482) «який приємно пахне, запашний».

Із негативною оцінкою вживалися антонімічні композити із префіксоїдом **зльо-**. З-поміж похідних переважали іменники: **зловоние** (СлРЯ VI 19) «сморід»; **зловонаник** (XIV–XV СДЯ III 414) «сморід»: *при твоємъ бо животѣ вноутрънѣ твоѣ гноусна соу(т) ... чрево исполнено бечестьемъ. и зловонаниемъ*; **злообоняние** (1274 СлРЯ VI 28) «сприйняття поганого через нюх»: *...и ноздрема на злообоняние, но присно блгоухаеми и сѣсаеми*; **зльообонаник** (1280 СДЯ III 419) «нюх чого-небудь поганого»: *оушима на злослышаньѣ...ноздрьма на зловонаник*. Одоративна складова, як правило, передавалася типовими коренями: **злосмердѣние**, теж саме, що **злосмердие**: *добровоние и злосмердѣние* (XII СлРЯ VI 31)

(контекст передає антонімічні відношення складних дериватів); **зълосмрадик** (XIII СДЯ III 422) «сморід»: *азъ прѣже блговоньнаго тьмьгана и драга мюра... насытихъсѧ. ныне же злосмрадикѧ ѡ(т) мене исходѣщаго насыщаюсѧ*; перен.: *Си(х) [язычников] скарѣдѣе и злосмрадѣе и нечювьстие* (XIV–XV СДЯ III 422); **зълосмрадие** (1096 СлРЯ VI 31) «важкий запах, сморід»: *Прочвьте яблѣко блговоньное шипѣкъ божьствьныи, и облаговонилъ естъ днѣсь коньца и злосмрадие устаѡи грѣха нашего прѣстая и мти слову*; **зълодоушѣк** (XIII–XIV ГА 137 г) «утруднене дихання»: *и на ногоу строупи смердѣщи, оутробѣ же горѣщи и срамоу гниющю черви испоущаще, и к симъ простодѣшья и злодѣшья растерзаник всѣмъ оудомъ ко бѣше и скверныи смрадъ изъ оустъ ко исхожаше. Як бачимо, часто контекст насичений лексикою для передачі запаху.*

Дещо менше функціонувало складних прикметників із префіксоїдом **зло-**: **зловонный** (СлРЯ VI 19) «смердючий»; **зълувоньныи** (к. XIV СДЯ III 414) «смердючий»; **зълувоньнѣи** (1406 СДЯ III 414): *ничто(ж) оубо тука и кости зловоньнѣк ксть. У пам'ятках виявлений багатозначний прикметник **зълосмрадный** (СлРЯ VI 31) «видає важкий запах» перен. «виконаний погано, гріх» (СлРЯ VI 31); «нечистий (про диявола, демона)» (СлРЯ VI 31); інколи такі номени вживалися з переносним значенням: **зълосмрадьныи** (XII СДЯ III 422) «сморідний»: перен.: *тѣгда бо тѣкмо ѡсквернѣаюмъсѧ. кгда зълосмрадьныи грѣхъ сѣдѣловаюмъ.**

Серед прикметникових похідних трапляються синонімічні **зълосмрадьныи** (XII Ср III 120) «смердючий»: *Злосмрадьныи ископавъ источникъ*; **зълувоньныи** = **зълувоньныи** (Ср III 119) «смердючий»: *Мертвопадци птици оумарѣють моуро, кстьство ихъ на злувоньнаѧ и на тлѣньнаѧ влечетъсѧ. Серед опрацьованого фактичного матеріалу виявлене лише одне дієслово: **зловонити** (СлРЯ VI 19) «погано пахнути, видавати сморід».*

Похідні деривати утворені за моделлю «прикметник + іменник + суфікс». Це могли бути прикметники, іменники з коренем **вонь-**: **благовоньныи** (1119 Ср I 92): *Марѣа же приимѣши стѣклѣницю масти сѣмѣшени блговоньны помаза нозѣ Ісовѣ*; **благовонный** (1096 СлРЯ I 195): *Прочвьте яблѣко блговоньное, шипѣкъ божьствьныи; и сего ѡканьна(г) дѣшу помилова(х)... се ти знаменик.*

измѣненіи смрада на бл̃говоник (1406 ПКП 107 г) (у контексті поряд стоять антоніми); бл̃говоннѣ дыхающе вѣтаниємъ (1406 СДЯ ІІІ 130). Такі деривати мали відповідні суфікси -ьн-: **БЛАГОВОНЬНИИ** ← *благага вонь* (СДЯ І 171), пор. *свѣтло* и *красьно*. и *цѣло* и *бл̃гоу воню* *имоущоу* (ХІІ СДЯ І 220); **ДОБРОВОНЬНО** (ПКП 182 б); *и во же избирае(м) тако добровоньно* (ХІV СДЯ ІІ 482); и *кадилы добровоньными* (ЛІ 303 зв.); и *проводиша и со бл̃гопохвалными нѣ(с)ми* и *кадилы добровоньными* (1289 ЛІ 303 об). Як паралельні варіанти функціонували похідні іменники: **БЛАГОВОНЕННИК** (Ср І 92): *Створите воню БЛАГОВОНЕННИА; БЛАГОВОННИК* (Ср І 92): *Да принесеть (жрецъ) къ олтарѸ приносъ въ воню бл̃говония; благовонение* теж саме, що **БЛАГОВОНІЕ** (СлРЯ І 195); **БЛАГОВОНІЕ** (ХІІІ СлРЯ І 195) «приємний запах»: *Смрадъ бо на благовоніе преложися; благовоня* теж саме, що **БЛАГОВОНІЕ** (СлРЯ І 195); **БЛАГОВОНЯНІЕ** теж саме, що **БЛАГОВОНІЕ** (1219 СлРЯ І 195): *И ударяше мя вънезапу благ(о)воняние много нѣкако испълнь сладости*.

Композити з префіксоїдами **БЛАГО-**, **ДОБРО-**, **ЗЛО-** утворювалися за однією моделлю (пор.: **ЗЛОВОНІЕ** = **БЛАГОВОНІЕ** (ЦЭСРЯ 144); **БЛАГОВОНІЕ** (ЦЭСРЯ 32) «приємний запах». На мовному рівні розглядувані лексеми передавали світоглядні уявлення східних слов'ян, їхнє розуміння понять добра і зла. Вони виконували контекстно-ідеологічну функцію, були філософськими, етичними, естетичними термінами. Увійшовши до давньої української мови як грецькі кальки, подібні композити асимілювалися на східнослов'янському ґрунті, закріпилися в лексичному складі української мови, стали моделями для творення нових дериватів [1, с. 87].

Компоненти **БЛАГО-**, **ДОБРО-** в похідних виступали синонімами. Наприклад, абстрактні іменники-композити з суфіксом **-СТВ-ДОБРОВОНЬСТВО** (1073 Ср І 675): *Такожде же и стии и се гавляла айль глааше: Хсого добровоньство ксмы Боу въ спсасажитиихъсѧ и въ погыбажитиихъ;* **БЛАГОВОНЬСТВО** (Ср І 92) «благовоніє»: *Просмрадѧтъ благовоньства дх̃овьнаго дѣланья юго;* **БЛАГОВОНЬСТВО** (к. ХІV СДЯ І 171) «запах, аромат»: *такоже араматы приближающа(е) аиера исполняютъ бл̃говоньствомъ свои(м), такоже и бл̃гаго моужа пришествикъ ближьни(м) ползоуютъ.* Подібними за значенням до дериватів з елементом **БЛАГО-** виступали

композиції з префіксоїдом **добро-** (іменники, прикметники): **добровоник** (Ср I 675) «пахощі»: *Теци омывають добровонья;* **добровоник** (XIII СДЯ II 482) «приємний запах, пахощі»: *и напрасно все мѣсто исполнисѧ добровонья;* **добровоньныи** (1076 Ср I 675) «запашний»: *И видѣ ны сады, иже блѡху ѿ горы до долоу обрасли плоды добровоньными* (1219 Ср I 675); **добровоньныи** (1076 Изб 269) «запашний»: *овощь добровоньныи ... приношаше* (XIII СДЯ II 482); *...и создавъ град и всякое древо добровонное насади въ немь...* (ИФ 207); *И приведенѣ еи бывши, цесарь исцѣли ю добровонными араматами* (ИФ 232). Синонімами є похідні дієслова з префіксоїдом **благо-** і синонімічними другими компонентами: **благоухати** (XIII Ср I 108): *Присно благооухаєми и сиасаєми;* **благовонати** (Ср I 92): *Травници блѡвонлю.* Фактичний матеріал засвідчує джерела запахів у пам'ятках: *плоди, овочі, дерева, аромати* (див. приклади вище).

Розглядувані композиції репрезентовані різними частинами мови: іменниками, прикметниками, дієсловами. Наприклад, **благовоніа** (Ср I 92): *Тѣло... свѣтло и красно и цѣло и блѡвоню імуще;* **благовоник** (1406 СДЯ I 171) «запах»: *измѣнение смрада на блѡвоник;* **благовонаник** (XIII СДЯ I 171) «запах, аромат»: *увы мнѣ грѣшномуу что створю не вѣдѣ. учи мои смрадъ видита дѣль моихъ. лице моє стоуда исполнисѧ оуши мои на нѣсни бѣсовьскыа оуверьзошасѧ. оубоуханик трѣбѣ ксть блѡвонаниа;* **благооуханик** 1) «приємний запах, аромат»: *исполнисѧ храмъ блѡоуханиа* (XIII СДЯ I 212); *все же оубо блѡоуханик и паче ѡ(т) Индиискы(х) арамафѣ, рекше блѡгыхъ вонь* (XIII–XIV ГА 117 б); *исполнисѧ блѡиханья цркы вонѣ блгы* (1072 ЛЛ 61); *из нихъ же исхожаше блѡоуханик тьмигана* (1072 ЛЛ 84 в); 2) «запах сжигаемой жертвы; кадильный дым»: *бж(с)твныа глѣт книги принесыша же насѣ себе въ блѡоуханик боу* (1284 СДЯ I 212); *смрадноє сдѣ ѡбонаник тамо блѡоуханик неизре(ч)ньо* (1406 СДЯ I 212); **блѡиханик** (XI Ср I 108): *Приємъ воню благооуханиа;* **Обонати благоуханик;** *(Приносити жертвоу) въ воню блѡоуханиа;* **благоухание (благоухание)** (1072 СлРЯ I 227) «приємний запах»: *И принесше в новую цркъв отверзоша раку, исполнися блѡуханья цркы вонѣ блгы; ... и благоухание чюдно отъ нихъ исходитъ* (1107 СлРЯ I 227); **благоухание** див. **благоухание** (СлРЯ I 231); *изоутрь: ре(ч) слѣпецъ хромцю что оу блѡоуханик изутрь вратъ полѣтають мѧ*

(XIV СДЯ IV 118); ...зане умножишися в немь вся полезная **благоюхания**... (ИФ 346); ...и **блгооуханик** изиде *w(t)* нею (XIII СДЯ IV 13); **благовонюти** (Ср I 92): *Пишеница ѿ жнотамъ и вино благовонюта дѣвы; ...но духъ тих от окьяна и благовонень югъ...* (ИФ 256); **бѣ** же *марита помазавъшиа гѣ муръмь блговонными мь* (XI ЄМств 176); зрідка трапляються форми ступенів порівняння прикметників: **благовоньнѣи** (1406 СДЯ I 171): ...*яко(ж) нѣлзѣ ихъ обрѣсти блговоньнѣиша; благоуханьныи* (XI Ср I 108): *Коуреник благооуханьнаго кадила; благоуханный (благоюханный)* (XI СлРЯ I 227) «запашний, ароматний»: *Курение благоуханьнаго кадила; благоюханный* див. **благоуханный** (СлРЯ I 231); ... *акы со благоюханными зелии устроена* (ИФ 412); *С ними же и кинамомъ, и касия, и инѣх благоюханных ароматъ ту бѣ множество...* (ИФ 428); **благооухакъмь** (1280 СДЯ 212) «запашний»; **благовоняти** (1096 СлРЯ XXVII 241) «обвіювати кого-небудь приемним запахом»: *Блговоняють, прѣдбне, твоихъ повелѣнии словеса блгдтию дхвно(ю) ситюще; «пахнути»:* *Яко цвѣти польстии и яко кринь сельныи страстотърпчъ десятица таибнѣ блговоняють* (XII СлРЯ XXVII 241); **благовонати** (XIV СДЯ I 171) «видавати приемний запах, аромат»: *і травници блговоню(т); благоухнѣти* (XII Ср I 108): *благооухнеши; благоухати* (СлРЯ I 227) «приємно пахнути»; **благоухнути** (XII СлРЯ I 227) «приємно пахнути»: ...*ибо въ мурѣхъ благоухнеши, сияють бо свѣтло божьствыная твоя исправления; неувядома явиста ся блгоухавъша бѣразумиемъ вся коньца* (1097 СлРЯ XI 325); **благоухнѣтиса** (XII Ср I 108): *благоухнашетьсѧ*. Трапляється поодинокий приклад із подібним прислівником: **благовонно** (1406 СДЯ I 171): *другата же w(t) нихъ цвѣты блговонно падають*. Від складних дериватів могли утворюватися нові похідні. Наприклад, префіксальне дієслово від композита: **облаговонити, облаговоню** (1096 Ср II 514) «наповнити пахощами»: *Прочвьте ѡблѣко блговонное...и облговониль есть днь коньца* або постфіксальне дієслово: **одобровоневатиса** (XII Ср II 620) «маститися пахощами»: **одобровонюешися**.

Фактичний матеріал засвідчує низку синонімічних прикметників із префіксоїдом **сладъко-** зі значенням «запашний». Композити різняться кореневими частинами та суфіксальними варіантами:

сладѣковоньныи (1097 Ср III 410): *Моуро изливаѣши сладѣковоньное*; **сладковонный** (1097 СлРЯ XXV 65) «запашний»; **сладѣкодѣхновеныи** (1096 Ср III 410; СлРЯ XXV 66) «запашний»: *Въ слѣдѣ тебе текоша жены, мура сладѣкодѣхневенаго очютивѣши*; **сладѣкоѣуханьныи** (1097 Ср III 410; СлРЯ XXV 67) «запашний»: *Источаетъ мура сладѣкооуханьно ис твоѣхъ костии обило*. Такі похідні є синонімічними до композитів з елементами **благо-**, **добро-**.

У розглядуваних пам'ятках виявлений ще один похідний складний прикметник зі значенням «запашний»: **мнооуханный** (**мънооуханный**) (1097 СлРЯ IX 221). Він теж є синонімом до дериватів із префіксоїдами **благо-**, **добро-**, **сладко-** зі значенням «запашний».

Отже, фактичний матеріал пам'яток періоду Київської Русі свідчить про наявність одоративної лексики в пам'ятках XI–XIII ст. Це давня тематична група, основні корені якої успадковані ще з праслов'янського періоду. Одоративи мали різну частиномовну належність (іменники, прикметники, дієслова). Похідні могли виступати словотвірними варіантами. Семантику позитивної конотації в композитах передавали номени **добро-**, **благо-**. Такі деривати пройшли еволюцію у значенні: запозичені зі старослов'янської мови кальки з грецької із часом в давньоукраїнській мові підлягають асиміляції в аспекті їхнього функціонування, закріплюються в лексичному складі української мови, стають моделями для творення нових дериватів. Із негативною оцінкою вживалися антонімічні композити із префіксоїдом **зъло-**. Компоненти **благо-**, **добро-**, **сладѣко-** у похідних виступали синонімами. Розглядувані композити репрезентовані різними частинами мови. Часто вживаними в давніх текстах були одоративні лексеми релігійного вжитку.

Перелік умовних скорочень використаних джерел

- ГА** Книги временъныа и ѡбразныа Гевргия Мниха // Истрин В. И. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. – Пг., 1920. – Т.1. – 612 с.
- ЄМств** Апракос Мстислава Великого / Изд. подгот. Л. П. Жуковская и др. ; под ред. Л. П. Жуковской. – М. : Наука, 1983. – 526 с.
- Ізб. 1076** Изборник 1076 года / Изд. подг. В. С. Гольщенко, В. Ф. Дубровина, В. Г. Демьянов, Г. Ф. Нефедов ; под ред. С. И. Коткова. – М., 1965. – 210 с.
- ІФ** Мешерский Н. А. История иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе. – М.-Л. : Изд-во АН СССР, 1958. – 578 с.

- ЛП** Полное собрание русских летописей. Т. 2. Ипатьевская летопись. – М. : Изд-во восточной литературы, 1962. – 573 с.
- ЛЛ** Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по академическому списку // Полное собрание русских летописей. – Т.1. – М. : Изд-во восточной литературы, 1962. – С. 1–286.
- ПКП** Киево-Печерский патерик / [подг. текста, перевод и комм. Л. А. Дмитриева]. – М. : Худ. литература, 1980.
- СДЯ** Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) : в 10-и т. / Гл. ред. Р. И. Аванесов. – М. : Рус. язык, 1988–2008. – Т. 1–7.
- СлРя** Словарь русского языка XI–XVII вв. – М. : Наука, 1975–2008. – Вып. 1–28.
- Ср** Срезневский И. И. Материалы для Словаря древнерусского языка. – Спб., 1893–1912. – Т. 1–3.
- ЦЭСРЯ** Цыганенко Г. П. Этимологический словарь русского языка : Более 5 000 слов. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – К. : Рад. шк., 1989. – 510 с.

Література

1. Коца Р. Прикметники-композиції на благо-, добро-, зльо- в пам'ятках української мови XI – XIII ст. / Р. Коца // Українська мова. – 2012. – № 4. – С. 82–88.

Стаття надійшла до редакції 21.03.2015 р.

УДК 811.161'373.611'367.621

І. О. Іншакова

ПОХОДЖЕННЯ ФОРМАНТА -ОТА (-ЕТА) ТА ЙОГО ФУНКЦІЙ В ПРАСЛОВ'ЯНСЬКІЙ МОВІ

Іншакова І. О. Походження форманта -ота (-ета) та його функції в праслов'янській мові.

У статті розглядається походження форманта -ота (-ета), досліджується розвиток його функцій у праслов'янській мові, проаналізовані похідні, що мотивуються різними частинами мови.

Ключові слова: формант, абстракти, субстантивация, похідні, мотивація.

Іншакова И. А. Происхождение форманта -ота (-ета) и его функции в праславянском языке.

В статье рассматривается происхождение форманта -ота (-ета), исследуется развитие его функций в праславянском языке, проанализированы производные, которые мотивируются разными частями речи.

Ключевые слова: формант, абстракты, субстантивация, производные, мотивация.

Inshakova I. O. Origin formant -ota (-eta) and its function in Proto-Slavic language.

The article discusses the origins of the formant -ota (-eta) studied the development of its functions in Proto-Slavic language, analyzed derivatives, which are motivated by

different parts of speech.

Key words: formants, abstracts, substantivization, derivatives, motivation.

Ґрунтовний розгляд історичного словотворення іменника, його суфіксальної підсистеми можливий лише за умови опису історії формантів чоловічого, жіночого, середнього родів та суфіксів множинних іменників. Плідно в цьому напрямку працює Південноукраїнський історико-дериватологічний центр при Запорізькому національному університеті, який очолює доктор філологічних наук, професор Петро Іванович Білоусенко. Дослідження П. І. Білоусенка «Історія суфіксальної системи українського іменника (назви осіб чоловічого роду)», монографії П. І. Білоусенка й В. В. Німчука щодо історії суфіксів -иця, -ина, опубліковані в серії «Нариси з історії українського словотворення», стали основою підготовки узагальнюючої праці з історичного словотворення окремих частин мови, зокрема іменника. Для узагальненого опису динаміки афіксальної системи українського іменника потрібна реконструкція історії окремих афіксів. Одним із них є формант -ота (-ета). Саме його походженню, функціям у праслов'янській мові присвячена наша стаття.

Суфікс **-ота** бере свій початок від давньоіндоєвропейського -*ta*, який у праслов'янській мові творив деномінальні абстракти на **-o-** [4, с. 579], звідси праслов'янський продуктивний формант **-o-ta** [3, т. 2, с. 42]. Окремі мовознавці висловлюють думку, що цей суфікс сформувався вже в індоєвропейський період [2, с. 52]. Ж. Ж. Варбот до структур із давнім **-ta** відносить *вьрста* (до *вьртѣти, вьрнути*), *невѣста* (до *вѣсти, вѣдати*), *пята* (до *пяти, пьну*), *рота* «присяга, клятва» (до *речи*), *сколота* «смута, підступи» [1, с. 78], проте жодне з них, очевидно, не перебувало в цей період у живих словотвірних зв'язках із наведеними словами ні формально, ні семантично. Зазначене дає підстави вважати, що суфікс **-та** в давньоруській мові практично вийшов з обігу, у наведених словах реконструюється лише етимологічно. Натомість його функції почав виконувати суфікс **-ота**. Праслов'янський **-ta**, як зазначав Ф. Славський, творив девербативи *nomina actionis*, які конкретизувалися в *nomina acti*, і, як виняток, у *nomina instrumenti*, рідше деривував від основ іменника та субстантивував прикметники, дієприкметники [3, т. 2, с. 41].

1. Більшість дериватів із суфіксом **-ota (-eta)** утворена від прикметників. Переважно цей афікс продукував абстракти – назви властивостей і якостей. Наприклад: **novota* (ЭССЯ 25 237) «новина, новизна» від прикметника **novъ(jь)*, суфіксальна субстантивація; **němota* (25 100) (далі в паспортизації фактичного матеріалу в дужках вказуємо лише том і сторінку за джерелом ЭССЯ) «німота» від **něтъ*; **nagota* (22 56) «голизна» від прикметника **nagъje* «голий»; **naglota* (22 33) «несподіваність», «раптова смерть» від **naglъje* «несподіваний, раптовий»; **тъдълота* (20 210) «слабкість, в'ялість» від прикметника **тъдълъjь*; **mōdrotа* (20 129) «мудрість» укр. мудро та «важкі речі, щось складне для розуміння або виконання» від **mōdrъ*, суфіксальна субстантивація; **mōgtъnota* (19 113) «міць, сила, могутність» ім'я з абстрактним значенням від прикметника **mōgtъnъ(jь)*, суфіксальна субстантивація; **lbgъkota* (17 75) «легкість» похідне помен abstractum із суфіксом **-ota** від **lbgъкъ(jь)*; **lbgota* (17 67) «свобода, полегшення» від **lbgъ(je)*; **lysota* (17 43–47) «стан лисого, ця властивість в абстрактному вигляді» від прикметника **lysъ(je)* «лисий, із білою плямою на голові; не має рослинності; голий (про землю, гору)»; **l'ubota* (15 179) «насолота, задоволеність» від прикметника **l'ubъ* «приємний, милий»; **lixota* (15 95) «лиходійство», «убозтво» від **lixъ*; **lěpota* (14 222) І «краса» староукраїнське *лпнота*, укр. *лпнота* від прикметника **lěpъ(jь)* «красивий»; **lěnota* (14 208) «лінощі» від **lěnъ* «лінивий»; **krivota* (12 169) «кривизна», «несправедливість» від **krivъ*; **xromota* (8 101) «кульгавість; каліцтво» від **xromъ*; **gъrdota* (7 206) «гордовитість, пихатість» від прикметника **gъrdъ*; **bъdrotа* (3 111) «бадьорість» від **bъdrъ*; **kys(ь)lota* (13 275) «кислота, кислий смак, кислий запах» від прикметника **kys(ь)lъ*; **xvorota* (8 129) «хвороба» від **xvorъ*; **gōstota* (7 86) «густота, частота, згущення» від прикметника **gōstъ*; **glupota* (6 151) «глупота» від **glupъ*; **gluxota* (6 145) «глухота» від прикметника **gluxъ*; **glōbota* (6 143) «глибина» від основи **glōb(окъ)*; **dъlgota* (5 208) «довгота, тривалість» від прикметника **dъlgъ*; **dorgota* (5 76) «дорожнеча» від **dorgъ*; **dobrotа* (5 43) «все хороше, гарні властивості, доброякісність» від **dobrъ*; **čistota* (4 121) «чистота» від прикметника **čistъ*; **čęstota* (4 106) «частота, густота, гушавина, щільність» від **čęstъ*.

Незначну кількість похідних словник подає з відповідними

коментарями: **nepravota* (24 208) «неправильність міркувань, дій, помилковість» іменник, що позначає якість, від **nepravъ(jь)*, пор. **nepravostъ* «несправедливий, неправильний», складання **ne* і **pravъ(jь)*; **meĭkŏkota* (18 248) «м'якість» від прикметника **meĭkъkъ(jь)*, пор. **meĭkota*; поодинокий номен із локативним значенням **nizota* (25 143) «низьке місце», «низина», укр. *низота* збірне «нижчі» від основи прикметника **niz-* (див. **nizъkъ(jь)*).

Засвідчена низка лексем із варіантами. Наприклад: **myrzota* / **merzotja* (21 165) «огида» від прикметника **myrzъ*, субстантивация останнього; **myrtvota* / **myrtvojta* (21 146) «мертва тиша, затишся» від прикметника **myrtvъ*, суфіксальна субстантивация; зі збірним значенням іменники **malota* / **malotja* (17 171) «дріб'язок; усе маленьке» від прикметника **malъ* із додаванням суфікса *-ota* / *-otja*.

Укладачі словника не заперечують подвійної мотивації деяких утворень: **myrkota* / **myrkotъ* (21 135) «ніч, п'ятьма, сутінки» співвідносно з прикметником **myrkъ(jь)* та дієсловами **myrkati*, **myrkotati*; **bolgota* (2 173–174) «благо, добро», «благородство» від прикметника **bolgъ(jь)*, можливо, вторинне від давнього імені **bolgo*.

Менше 10 дериватів із розгляданим суфіксом трапляються лише в окремих слов'янських мовах чи у відповідних діалектах. Наприклад: від варіантів **mokrota* / **mokrotъ* (19 141) «мокрота, сирість, вогкість», укр. *мокрота* розм., абстрактний іменник від *мокрый* «слизові або гнійні виділення з дихальних шляхів» від прикметника **mokrъ(jь)* утворене **mokrotja* сербсько-хорватське, словенське «рідина, вогкість, сеча» від **mokrota* / **mokrotъ* із додаванням суфікса *-ja*. Розширення суфікса *-ota* / *-otъ* із допомогою *-ja*, *-otja* трапляється лише в сербсько-хорватській і словенській мовах (19 143); **milota* (19 42) «приємність» від прикметника **milъ*; **milotja* словенське, сербо-хорватське, діал. «милість,приємність» йотове розширення похідного на суфікс *-ota* **milota*. Розширення носить ареальний, можливо, інноваційний характер. Не виключається достатньо раннє утворення (19 43); **lъstъnota* (17 100) «легкість, зручність» болгарське, македонське від прикметника **lъstъnъ(je)* (праслов'янська давність цього номена, на думку укладачів словника, проблематична); **jarota* (8 177) «лють, гнів» у болгарській, чеській мовах від прикметника **jarъ(jь)*; **xydota* (8 111) у польській мові «худоба», «зло, лихо» від прикметника **xydъ*; **meĭkota* (18 242) «м'якість» діал. «м'який ґрунт» від прикметника

*mękь(jь); **lępota* (14 223) II «сніг із дощем», у російських та білоруських діалектах «рідке багно» від прикметника **lępь(je)* «липкий, глевкий»; **lasota* (14 42) у російських діалектах «ласощі» від прикметника **lasьjь*.

Окрему групу складають найменування, похідні від назв кольорів: **ęsknota* (6 51) «ясність, світлі кольори, барви» від прикметника **ęsknь*; **čьrnota* (4 154) «чорнота, чорний колір» від прикметника **čьrnь*; **blędota* (2 111) «блідота» від прикметника **blędь*; **bělota* (2 75) «білизна, білий предмет, білий колір, тварина білої масті» від прикметника **bělь*.

Серед дібраного фактичного матеріалу трапляються синонімічні пари: **moldota* (19 171) «юнак», «молодість», власне ім'я від прикметника **moldь(jь)* і **junota* (8 195) «юнак» від прикметника **junь*; **golota* (6 213) «бідність, убозтво», «бідняки, біднота» від прикметника **golь* і **bosota* (2 222) «голі ноги, убозтво, злидні» від прикметника **bosь*; **bystrota* (3 152) «швидкість, прудкість», «дотепність, проникливість» від прикметника **bystрь* і **bьrzota* (3 137) «швидкість, квапливість, поспішність» від прикметника **bьrzь*.

Із кількома значеннями виявлені похідні **mělьkota* (18 168) «маленький, дрібний (про живу істоту або предмет)», переносне «мізерність, незначність чого-небудь» від прикметника **mělькь(jь)*; **divota* (5 34) «здивування, диво, чудова річ», «дикість» від **divь*.

Із 60 відприкметникових дериватів із суфіксом *-ota* виявлено лише 2 похідних іменники із суфіксом *-eta*: **niščeta* (25 122) «убозтво, бідність» від прикметника **niščь* та збірні варіанти **maleta* / **maletja* (17 154) «дитина; маленький», укр. *малеча* збірне «малі діти» від прикметника **malь* із додаванням суфікса *-eta* / *-etja*, співвідносно з **malota* / **malotja*.

2. Віддієслівні утворення мають теж здебільшого абстрактну семантику. Наприклад: **bl'ьvota* (2 141) «блювота» від дієслова **bl'ьvati* «блювати»; **česota* (4 90) «свербіж, короста» від **česati*; **drēmota* (5 109) «дрімота», «сонливість» від дієслова **drēmati*; **gryzota* (7 160) «сум, турбота, неспокій», «сварка, лайка» від дієслова **gryzti*; **xripota* (8 98) «хрипота, хрипливість», «сипота, сипливість» від дієслів **xripati* / **xripěti*; **kьlgota* (13 186) «метушня, клопіт», можливо, від дієслів **kьlgati*, **kьlzati* «сковзатися»; **laskota* (14 40) «лоскотання», «ласка» від дієслова **laskotati*; **jьkota* (8 216) «гикавка»

від дієслова **jьkati*.

Деякі з похідних іменників словник подає з коментарями: **mьrkota* (20 243) «меланхолія, сум, смуток» співвідносне з дієсловами **mьrkati*; **mьrkotati* «бурмотати, муркотати»; **gnilota* (6 175) «гнилятина, гнилість» від **gnilь* – дісприкметника минулого часу на *-ль*, похідне від дієслова **gniti*; зафіксовано одиничний дериват на позначення тварини **bьgota* (2 59), укр. *бігота* «назва кішки в казці» від дієслівної основи **bьg-* (див. **bьgt'i*, *bьgati*) «метушлива біганина».

Зрідка трапляються варіанти лексем. Наприклад: **libota* / **libotь* (15 73) «тремтіння», перен. «осика» від дієслова **libotati* «дрожити, тремтіти, тріпотіти»; **mьrsota* / **mьrsotь* (21 6) «гідота», «пісна їжа» іменне твірне із суфіксом *-ot-*, співвідносне з дієсловом **mьrsiti*; **mьlkota* / **mьlkoть* «мовчання» від дієслова **mьlkoiti* (21 107).

Низка похідних виявлена в діалектах: **leqota* (15 62) «жахливі сновидіння, переляк»; із локативним значенням діал. рос. «низьке вогке місце» від дієслів **lekti*, **lekti* «боятися» і «гнути, згинати» звідси – «нерівний, витягнутий шматок землі – болото»; варіанти дериватів **lupeta* / **lupetь* (16 180) зі значенням предметності, діал. «кусень хліба» від дієслова **lupiti*; **lomota* (16 21) «ломота; тупий нюючий біль у кістках, суглобах, м'язах», діал. «лихоманка» від дієслова **lomiti*.

Окремі номени є полімотивованими, зокрема: **maxota* (17 128) «коливання, хитання» від **maxati(se)* або безсуфіксальне похідне від **maxotati*; **nudota* (26 42) «нудьга, нудота» від іменника **nuda*, споріднений і співвідносний із дієсловом **nudity*.

Із двох десятків аналізованих похідних зафіксовано 4 лексеми з суфіксом *-eta*: **majeta* (17 134) «мука, туга» похідне з суфіксом *-eta* від дієслова **majati*; **kleveta* (10 14) «наклеп, обмова», імовірно, від **kleviti*, етимологія затемнена. Слово, мабуть, церковнослов'янського походження, діал., книжної мови, літературного вжитку; **xoteta* (8 84) чес. старе власне ім'я антропонічне похідне з суф. **-et-a* від дієслова **xoteti*; **lupeta* / **lupetь* (16 180) діал. «кусень хліба» від дієслова **lupiti*.

3. З-поміж дериватів відіменникових (близько 16 найменувань) трапляється значна кількість абстрактної лексики: **morkota* (19 232) «темрява», «імла» від іменника **morkь*, укр. *морок* «відсутність

світла, темрява», перен. «про що-небудь безнадійне, сумне», пор. дієслова **mьrknōti*, **mьrcati*; **lōkota* (16 146) «кривизна» від **lōkь* «лук, зброя»; **grěxota* (7 114) «гріх» від іменника **grěxь*; **gnusota* (6 182) «мерзотність, бруд» від **gnusь* «гнилизна», «бруд», «мерзотність»; **duxota* (5 152) «спека, жара, задуха», «задушливе повітря» від **duxь* «повітря, запах, дух, душа, мужність, дихання»; **gьmota* (7 193) «матерія, маса» пов'язане з чергуванням голосних з **gomota*; **gomota* «гул, шум» від експресивного **gom-* (7 20); виявлені лише поодинокі приклади іменників із конкретним предметним значенням **luskota* (16 196) «багаття», «шкірка» утворене, мабуть, від **luska*.

Низка похідних зафіксована в окремих слов'янських мовах та відповідних діалектах. Наприклад: варіанти слів **lęgota* / **lęgotь* (15 55) із локативним значенням у рос. діал. «низина», праслов'янський діалектизм обмеженого поширення від **lęga* «низина», «вогке місце»; поодинокі форми із суфіксом *-eta* – варіанти лексем **lěseta* / **lěsetь* (14 236) із предметним побутовим значенням рос. діал «волосін. вудки» із суфіксом *-et-* від **lěsa* «плетінка різних видів»; ботаничне найменування **kukota* (13 92), укр. діал. «вид бур'яну» від **kuka* «гак, гакоподібний»; **krasota* (12 100) «краса», діал. «гарне збіжжя» від іменника **krasa*; **něgota* (25 98) власне ім'я у чес. «ніжність», пол. «рослина», рос. діал. «насолода» зменшене утворення з суф. *-ota* від двоосновного антропоніма **něgomirь* або **něgoslavь*; **myslota* (21 47) лише старочеське, топонім сербохорватський *mišlotina* «мисль, думка», можливо, це релікти з суф. *-ota* похідного від **myslь*; назва особи **xodota* (8 50) н.-луж. «чаклунка, чарівниця» від **xodь*.

4. Фактичний матеріал засвідчує лише одиничні приклади похідних від інших частин мови, зокрема, від числівника **edinota* / **edьnota* (6 11) «єдність», «самотність» від **edinь* / **edьнь* та прислівника **mьnogota* (20 232) «безліч» від прислівника **mьного*.

5. З-поміж дериватів із аналізованим формантом за словником реконструйовано незначну кількість (3) похідних іменників звуконаслідувального походження: **blekota* (2 108) «буркотун; рослина бот. блекота» звуконаслідувального походження (див. **blekotati*; **blekotь*, **blekati*) значення буркотіти, базікати → буркотун, базіка первинні, значення рослини вторинні (отруйна рослина,

отруєння блекотою викликає галюцинації й марення, див. **belnъ / *belena*); **bolbota* (2 171) «балаканина», «балакун» експресивне утворення. Імена **bolbotъ / *bolbota* співвідносні з дієсловом зі звуконаслідувальною основою **bolbotati* «базікати, невиразно говорити» та дериват із суфіксом *-eta*: **leščeta* (14 140) укр. діал. *лещети* «тонкі дощечки для закріплення зламаної кістки; дощечки, якими вдаряють під час весняних обрядових ігор» від **leskati, *leščati*. Мотивація має звуконаслідувальний характер.

Отже, формант *-ота (-ета)* був активним і продуктивним суфіксом уже в праслов'янській мові. Більшість дериватів утворена від прикметників, дещо менше віддієслівних та відіменникових утворень. Окремі похідні мотивуються числівником та прислівником. Виявлені кілька похідних звуконаслідувального походження. У праслов'янській мові суфікс продукував переважно абстракти – опредметнені назви властивостей і якостей. Трапляються поодинокі локативні, ботанічні найменування, іменники зі збірним значенням, найменування тварин. Засвідчені варіанти низки лексем, деякі похідні полімотивовані. Частина розгляданих лексем трапляється лише в окремих слов'янських мовах чи у відповідних діалектах. Переносні значення лексем, здатність вступати в синонімічні відношення свідчать про складну внутрішню структуру розглядуваної групи.

Перелік умовних скорочень використаних джерел

ЭССЯ Этимологический словарь славянских языков : Праславянский лексический фонд / под ред. О. Н. Трубачева. – М. : Наука, 1974–2007. – Вип. 1–33.

Література

1. Варбот Ж. Ж. Древнерусское именное словообразование. Ретроспективная формальная характеристика. – М. : Наука, 1969. – 230 с.
2. Мартынов В. В. Праславянская и балто-славянская деривация имен. – Минск : Наука і техника, 1973. – 58 с.
3. Sławski F. Zarys słowotworstwa prasłowian'skiego / F. Sławski // Słownik prasłowian'ski. – Wrocław. Warszawa. Krakow. Gdan'sk. – Т. 1–3. – 1974–1979.
4. Vondrak W. Vergleichend slavische Grammatik / W. Vondrak. – Göttingen, 1924. – XVIII. – 724 s.

Стаття надійшла до редакції 21.03.2015 р.

КОНОТАТИВНИЙ АСПЕКТ ДІЄСЛІВНОЇ НОМІНАЦІЇ В СУЧАСНІЙ НІМЕЦЬКІЙ МОВІ

Карпюк В. А. Конотативний аспект дієслівної номінації в сучасній німецькій мові.

У статті розглянуто зміст поняття «конотація», сутність і компоненти конотативного значення слова. Проаналізовано особливості та динаміка конотативного процесу в лексико-семантичних групах дієслів німецької мови.

Ключові слова: конотація, конотативне значення, денотативне значення, емоційний, оцінний, експресивний компонент, дієслово.

Карпюк В. А. Коннотативный аспект глагольной номинации в современном немецком языке.

В статье рассматривается содержание понятия «коннотация», сущность и компоненты конотативного значения слова. Анализируются особенности и динамика конотативного процесса в лексико-семантических группах глаголов немецкого языка.

Ключевые слова: коннотация, коннотативное значение, денотативное значение, эмоциональный, оценочный, экспрессивный компонент, глагол.

Karpiuk V. A. Connotative aspect of verbal nomination in modern German language.

The article discusses the concept of «connotation», the nature and components of connotative meanings of the word. Analyzes the characteristics and dynamics of connotative process in lexical-semantic groups of verbs German.

Key words: connotation, connotative meaning, denotative meaning, emotional, evaluative, expressive component, verb.

Одним із важливих й актуальних напрямків сучасної лінгвістики є проблема номінації, зокрема вторинної, з позиції актуалізації в ньому аксіологічних параметрів, а також взаємовідношення семантичних компонентів слова. Семантика слова являє собою не просту суму компонентів, а певним чином організовану структуру, ядром якої є концептуальне значення. Крім концептуального, слово може мати конотативне значення, яке здебільшого не фіксується у словниках, але виявляється при функціонуванні слів у живій мові або в письмовому тексті.

Метою статті є визначення змісту конотації, сутності й компонентів конотативного значення слова та представлення аналізу особливостей і динаміки конотативного процесу в лексико-семантичних групах дієслів німецької мови.

Питання дослідження конотації висвітлювалися у працях багатьох дослідників, передусім І. Арнольд, В. Говердовського, М. Комлева, М. Кожиної, В. Телії та інших.

У лінгвістичній літературі широке застосування має термін «конотація». Конотативні значення (співзначення) передають інформацію про місце одиниці в мовній системі – повідомляють про тип мовної сфери або про джерело мови, конотація – це супровідні семантичні або стилістичні відтінки для вираження різних «експресивно-емоційно-оцінних обертонів» [2, с. 203–204]. Складність аналізу конотації полягає в тому, що при одностайному визнанні цього явища не розроблена єдина система підходу до явища конотації. Так, зарубіжні та вітчизняні вчені підкреслюють у конотації ознаку додатковості стосовно денотативного аспекту значення. Лінгвісти однаково впевнені і в тому, що конотація вторинна щодо денотації і несе в собі емоційно-оцінно-експресивну інформацію. Але є істотні розбіжності, наприклад, з питання про співвідношення конотації та семантичної структури слова. Фактично дискусія складається з двох основних питань: про зміст поняття «конотація» і про застосування терміна «конотація» щодо різних об'єктів у дослідницькому процесі. Традиційно до семантичної структури конотації лінгвісти залучають емоційні, експресивні, оцінні, образні, функціонально-стилістичні компоненти семантики слова. Названі семантичні ознаки становлять внутрішньослівну реалізацію однойменних мовних категорій різного порядку. Як відомо, оцінність прийнято розглядати як функціональну категорію, що відображає позитивну або негативну характеристику, закладену в лексичному значенні слова. Вона являє собою різновид номінативної функції слів. Номінативні значення нерідко виступають як значення похідні стосовно оцінних.

Так, І. Арнольд виділяє чотири види конотацій: емоційну (висловлює якусь емоцію чи почуття), оцінну (висловлює позитивне чи негативне судження про те, що називає мовна одиниця), експресивну (ідеться про образність, яка посилює те, що називається у слові) і стилістичну (характерна для певних функціональних стилів і сфер мови). Вона розглядає конотацію як частину системного значення знака. Конотація, як і будь-який інший компонент значення знака, може бути й узуальною, й okazіональною, але її сутність не зводиться до ситуації [1, с. 108]. На думку Е. Різель, у парадигматичному аспекті

існує три компоненти стилістичного значення: функціональний (сфера вживання), нормативний (місце слова на шкалі стилістичних рівнів), експресивний (наявність або відсутність підвищеної виразності) [7, с. 35–37]. Іншу концепцію пропонує М. Кожина. Вона виділяє три основні види конотації: власне-емоційно-експресивну, коли оцінка і відношення до змісту мовної одиниці укладені в самому її значенні; умовно-традиційно-експресивну (у самому логічно-поняттєвому значенні безпосередньо не закладена оцінка); власне-функціональну (належність до сфери вживання) [6, с. 33–34]. За визначенням М. Комлева, існує 6 сфер конотації: представлення, почуття, культурний компонент, компонент поля, рівень знань, світогляд [5, с. 108]. Систему конотацій описує і В. Говердовський, поділяючи при цьому 15 видів конотацій на 3 основні сфери, спрямовані на: внутрішній світ людини (експресивно-оцінний тип), на мову (контекстний тип) і на зовнішню, стосовно мови, діяльність (історико-культурний тип) [4, с. 4]. З позиції В. Телія, базовим аспектом конотації слід розглядати експресивність [8, с. 5]. Зважаючи на цю неповну картину поглядів на конотацію, можна зробити висновок про те, що проблема розробки системи конотацій ще чекає свого розв'язання. З іншого боку, труднощі виникають ще й тому, що методика виявлення конотацій того чи того роду досі не розроблена. До того ж часто важко буває окреслити межі денотативного і конотативного значення. У теорії денотативна і конотативна величини різного порядку і неспівмірні. Насправді вони взаємопроникні; далеко не завжди можна визначити, де закінчується денотативне і починається конотативне значення [3, с. 72]. Беручи до уваги ці труднощі, стає очевидною необхідність подальшого вивчення проблеми конотації.

Нижче представлена спроба розглянути конотативний аспект дієслова. Дієслово, звернене насамперед до форм екзистенції матерії, до руху в часі і просторі, формує на основі своєї дієслівно-поняттєвої ознаки значення, що докорінно відрізняються від предметних. Називаючи дії та стани, дієслово характеризується такими значеннями, які відображають характер дії, особливості протікання, її джерело і кінцевий результат. Характер дієслівної дії визначають семантичні властивості дієслова, де основу семантичної структури становить співвідношення його денотативних і конотативних компонентів.

Серед дієслів у лексичній системі німецької мови можна виділити

такі групи дієслів:

1) нейтральні дієслова, тобто ті, у яких відсутнє конотативне значення, наприклад:

abästen (sw. V.; hat) *einen Baum von [uberflussigen] Asten befreien; einen defallten Baum a* [10, с. 50];

abzwingen (st. V.; hat): *von jmdm., sich od etw. durch Zwang erhalten, jmdm, sich abnötigen, abbringen: dem Gegner, Bewunderung a.; ich zwang mir ein Lächeln ab* [10, с. 76];

abzäumen (sw. V.; hat): *einem Reit-od. Zugtier das Zaumzeug abnehmen* [10, с. 75];

2) дієслова, які мають і денотативне, і конотативне значення, наприклад:

abreisen (sw. V.; ist): 1. *eine Reise antreten: überstürzt, in aller Frühe nach München a.* 2. *die Rückreise antreten, einen Aufenthalt beenden u. abfahren: unser Besuch reist morgen ab* [10, с. 65]; 3. *intr 1. eine Freiheitsstrafe antreten. 4. sterben. Auffassung vom Tod als einer Reise ins Jenseits* [9, с. 11];

abrutschen (sw. V.; ist): 1. *abgleiten (1a), abwärts od. seitwärts rutschen: vom Beckenrand a.; das Messer ist mir abgerutscht.* 2. a) *nach unten rutschen: Erdmassen sind abgerutscht; b) nachlassen, schlechter werden: seine Leistungen rutschen immer mehr ab; c) [moralisch] herunterkommen: sie ist völlig abgerutscht* [10, с. 66];

absägen (sw. V; hat): 1. *durch Sägen entfernen, abtrennen: einen Baum, einen Ast a.* 2. (Ugs.) *von seinem Posten entfernen, um seine Stellung bringen; jmdm. Kundigen: einen Beamten, den Trainer a.* [10, с.66]. *abschiessen* (st. V.; hat) 1. a) *loßschiessen, abfeuern: einen Pfeil, Torpedo a.; Ü wütende Blicke a.; die Reporter schossen ihre Fragen ab; 2. a) [hinterlistig] durch Schiessen töten: krankes Wild a.; zum Abschiessen sein (salopp; äusserst unsympapisch sein); b) (ugs.) aus seiner Stellung entfernen: einen Politiker a.* [10, с. 67];

3. дієслова з експлікованою конотативною інформацією у словникових статтях, наприклад:

abledern (sw.V.; hat): 1. (veraltend) *einem Tier das Fell abziehen: Ü durch den heftigen Aufprall war die Haut völlig abgeledert (ugs.; abgeschürft).* 2. (Landsch.) *heftig verprügeln; jmdn. a.* 3. (Ugs.) *etw. mit einem Ledertuch trockenwischen u. Blank putzen: den gewaschenen Wagen a.* [10, с. 62];

schröpfen (sw. *V.*; *hat*) 1. (*Ugs.*) *jmdm. mit List od. Geschick unverhältnismässig viel Geld abnehmen: sie haben ihn beim Skat ordentlich erschöpft* [10, с. 1355].

У семантиці досліджуваних дієслів можна виділити такі конотативні компоненти: функціональний, нормативний, експресивний. Порівняно зі стилістично нейтральними дієсловами дієслова стилістично марковані (розмовні, просторічні, грубо-просторічні, книжкові) містять великий обсяг інформації у зв'язку з їх складнішою семантичною структурою, що передбачає, крім денотативних, також конотативні компоненти. Згідно з класифікацією функціональних стилів, запропонованою О. Ахмановою [2, с. 76], усі досліджені дієслова можуть належати до розмовно-побутового і художньо-белетристичного стилів. Відповідно до норми літературної мови конотативне забарвлення дієслів визначалося за шкалою: підвищена, літературна (нейтральна), літературно-розмовна, фамільярна, грубо-розмовна. Специфіка функціонального стилю визначає специфіку й інвентар словотворчих елементів, типів і моделей його складників. Особливістю розглянутих дієслів є наявність у переважній частці службової морфеми, вираженої відділеним префіксом «ab». Визнання системності лексики дає змогу розглядати слово в одному з його значень як одиницю «лексико-семантичної системи мови». Теорія семантичного поля сприяє виокремленню у словниковому складі мови об'єднання слів за їх семантичною близькістю. Загальноприйнятої класифікації дієслівної лексики, як відомо, немає, та й навряд чи вона взагалі можлива, бо будь-яка класифікація зумовлюється певними принципами й аспектами, що визначаються метою і завданнями дослідження.

При класифікації дієслівної лексики в семантичному аспекті використовувався денотативний принцип. За денотативним підходом враховується, передусім, природний поділ предметів, ознак, властивостей, дій, процесів, подій, станів. У складі дієслівної лексики вже давно виокремлюють і вивчають такі групи слів, як дієслова руху, дієслова мовлення, дієслова почуття, дієслова сприйняття, дієслова мислення, дієслова звучання, завершення дії і т. ін. Виокремлення таких класів спирається на інтуїцію мовців, на їх знання про реальну дійсність, інакше кажучи, на екстралінгвістичні фактори. Критерієм виокремлення «лексико-семантичної групи» є наявність у той чи той

період вільних смислових зв'язків між словами на лінії їх лексичних значень. Елементи лексико-семантичних груп пов'язують і об'єднують насамперед внутрішньомовні відношення.

Розглянуті дієслова можна розподілити на дієслова з високим і низьким ступенем експресивності. Визначення експресивності дієслів викликає труднощі, оскільки це явище ще недостатньо вивчене. Під експресивністю розуміються способи впливу, які викликають початкові емоційні реакції й тому впливають на емоційну сферу. Це семантичний комплекс, який виражає не нейтральне (в оцінному, емоційному і соціальному сприйнятті) ставлення до визначеної дійсності, що становить «основу» змісту категорії експресивності. Експресивність досягається різними засобами. Найбільш продуктивним способом створення експресивного забарвлення слів є асоціативно-образне переосмислення значення, в основі якого лежать тропи, а серед них провідне місце належить метафорі як найбільш простому за композицією, а тому безпомилково сприйманому прийому переосмислення та посилення образного сигналу. Уже неодноразово відзначалася мотивувальна роль асоціативно-образного уявлення у формуванні конотації [8, с. 71].

Дієслова лексико-семантичної групи «фізичного знищення»: *abschaffen, abkochen, abrasieren, abfangen, abschlachten* володіють високою інтенсивністю, мають різну конотативну забарвленість і належать до стилю побутового спілкування. За своїм забарвленням вони наближаються до літературно-розмовної і жаргонної лексики. Сферою вживання цих дієслів є побутове спілкування, однак вони використовуються і в художній літературі для створення певного колориту, близького до життєвої ситуації. Найбільш нейтральним серед дієслів цієї групи можна вважати дієслово *abschaffen*, його конотативне навантаження виражається у значенні «*j-n umbringen*». *Im Sinne von «beseitigen»: ermorden, umbringen* [10, с. 243]. Своєрідність семантики дієслова *abkochen* полягає не тільки у фізичному, а й у моральному знищенні. Створення експресивного забарвлення дієслова *abrasieren «dem Erdboden gleichmachen»* [9, с. 11] відбувається в результаті метафоричного перенесення, в основі якого лежить образне представлення процесу гоління, тобто повного зрізання, видалення волосся з поверхні шкіри. Саме цей образ повної втрати ознаки існування покладений в основу нового значення. У дієслова *abfangen*

уже в денотативному значенні закладена інформація про виловлення тварин і людей із застосуванням насильства. Експресивність дієслова *abfangen* досягається тим, що вказується знаряддя, за допомогою якого відбувається знищення. Образне переосмислення значення дієслова *abschlachten*, а саме жорстоке знищення людини подібно до того, як передчасно або вимушено колють і забивають худобу, створює експресивне забарвлення дієслова й зумовлює його вживання в розмовно-побутовому стилі.

Дієслова лексико-семантичної групи «фізичного впливу, покарання» *abfallen*, *abreiben*, *abklären* характеризуються інтенсивністю й динамічністю дії. Об'єднувальним фактором для одиниць цієї групи є їх розмовна забарвленість. Дієслово *abfallen* має значення «*j-n mit Nichtachtung strafen*» [9, с. 7], що вказує на його більш нейтральну позицію стосовно інших дієслів цієї групи. Наступні два дієслова *abreiben*, *abklären* мають подібну конотацію, у їх семантиці чітко виражається спосіб фізичного покарання. Аналізуючи дієслово *abklären*, приходимо до висновку, що відбувається перенесення значення видалення осаду шляхом виливання рідини, яке розвинулося в поняття «чистити», тобто очистити = відлущувати. А дієслово *abreiben* набуло значення «*j-n heftig prügeln*» [9, с. 11] при перенесенні функції працівника лазні терти спину відвідувача лазні на значення «*den Rücken reiben = prügeln*».

Дієслова *abputzen*, *abräumen*, *abbürsten*, *abrollen*, *abbekommen*, *abhängen*, що утворюють єдину лексико-семантичну групу «мовного впливу», також відрізняються один від одного конотативними компонентами. У дієслів *abputzen*, *abräumen*, *abbürsten* експресивність закладена в денотативному значенні дієслів, тобто очищати, прибирати, чистити щіткою. Що стосується дієслів *abrollen*, *abbekommen*, *abhängen*, то їх розмовне забарвлення визначене у словнику, але найбільш яскраво розкривається конотативне значення цих дієслів на рівні контексту.

Лексико-семантичну групу дієслів «припинення або скасування дії акустичним сигналом» відкриває нейтральне загальноживане дієслово *abbrechen*. Інші дієслова цієї групи *abklopfen*, *abklatschen*, *abblasen* належать до побутового стилю спілкування. Стосовно норм літературної мови вони мають літературно-розмовне забарвлення. Експресивність дієслів цієї групи знаходить вираження у способі

акустичної дії (дзвінок, звуковий сигнал, постукування диригентською паличкою, хлопок), у результаті якої припиняється або скасовується який-небудь процес. Так, дієслово *abklopfen* набуває конотативного значення «*den Befehl zum Feuereinstellen*» [9, с. 9] у результаті переосмислення того, як диригент перериває репетицію постукуванням диригентською паличкою. Дієслово *abklatschen* «*durch Klatschen in die Hände jmdn. in etw. unterbrechen*» [10, с. 60] асоціюється з тим, як це робить режисер під час репетиції. Конотація дієслова *abblasen*: *absagen, vorzeitig beenden* полягає в нездійсненні сподівань, викликає розчарування чи незадоволення подібно до того, як сигналом сурми дається відбій перед самим початком полювання.

Потужна виразність дієслів *abblühen, abblättern, abbröckeln* з'являється в результаті метафоричного перенесення, що досягається асоціативно-образним переосмисленням значення. У новому значенні дієслів *abblühen i abblättern* людина втрачає життєві сили, стає старою, утомленою, байдужою подібно до того, як листя опадає з рослин і рослини припиняють цвісти, що свідчить про його зів'янення, відмирання. У дієслова *abbröckeln* значення «*dem Tod entgegengehe*» [9, с. 2] ґрунтується на уявленні про те, як руйнується по шматочках кам'яна споруда. Ця група дієслів характеризується розмовним забарвленням і великим ступенем експресивності.

Різноманітністю конотативних потенцій характеризується лексико-семантична група дієслів «припинення фізичного існування». Чітко сприймається поетична піднесеність у семантиці дієслів *abscheiden, abberufen* «*Gott hat ihn [aus diesem Leben, in die Ewigkeit] abberufe*» [9, с. 2]. Сферою вживання цих дієслів є художня література. Своєрідністю семантики дієслова *abfahren* є протиставлення процесу вмирання процесу народження, появи на світ. У дієслова *abkratzen*: *sterben = aus der Gemeinschaft verschwinden, kratzend weil sich am Leben festhaltend in die Tiefe rutschen* [9, с. 8] у результаті метафоричного перенесення явища, що існувало в XVII столітті, а саме, коли небажаний чоловік при дворі відповідно до придворних звичаїв ішов нахилившись, закидаючи ногу назад. Конотація створюється з образу придворного суспільства, де один не міг співчувати іншому і відчував задоволення від чийогось зникнення. Конотативний компонент дієслів *abreisen u abrutschen* закладений уже в самому денотативному значенні слова, де процес вмирання

асоціюється з подорожжю в потойбічний світ.

Отже, конотація дієслова значною мірою відрізняється від конотації морфеми і функціональної конотації. У кожній групі є більш-менш нейтральний компонент. Ця особливість уможливило його зарахування до нібито вихідної величини, з якою порівнюється семантика інших членів групи, з'являється можливість виявити динаміку конотативного процесу. У результаті аналізу виявлено, що різниця між дієсловами однієї групи полягає в різноманітності їх конотацій. Нашарування на денотативні значення пов'язані з різними асоціативними уявленнями, зумовлюють специфіку кожного дієслова. Як конотативні елементи в семантиці дієслів можуть відбиватися властивості процесів: інтенсивність, емоційність, додаткові відомості про форму, спосіб, знаряддя дії, акустичний ефект, а також відображення асоціацій, пов'язаних із людським сприйняттям. Саме ці особливості роблять дієслово з різним ступенем інтенсивності експресивним і уможливають його вживання в певних функціональних сферах.

Література

1. Арнольд И. В. Стилистика современного английского языка / И. В. Арнольд. – Л. : Просвещение, 1981. – 295 с.
2. Ахманова А. А. Словарь лингвистических терминов / А. А. Ахманова. – М. : Советская энциклопедия, 1966. – 608 с.
3. Говердовский В. И. Диалектика денотации и коннотации / В. И. Говердовский // Вопросы языкознания. – 1985. – № 2. – С. 71–79.
4. Говердовский В. И. Опыт функционально-типологического описания коннотации : автореф. дис. ... канд. фил. наук / В. И. Говердовский. – М., 1977. – 24 с.
5. Комлев Н. Г. Компоненты содержательной структуры слова / Н. Г. Комлев. – М. : Изд-во МГУ, 1969. – 192 с.
6. Кожина М. Н. Стилистика русского языка / М. Н. Кожина. – М. : Просвещение, 1983. – 223 с.
7. Ризель Э. Г. Стилистика немецкого языка / Э. Г. Ризель. – М. : Высшая школа, 1975. – 316 с.
8. Телия В. Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц языка / В. Н. Телия. – М. : Наука, 1986. – 141 с.
9. Pons Wörterbuch der deutschen Umgangssprache / [H. Küpper]. – Warszawa : REA, Stuttgart : Ernst Klett Verlag für Wissen und Bildung, 1987. – 960 s.
10. Duden Deutsches Universalwörterbuch / [hrsg. und bearb. vom Wissenschaftlichen Rat und den Mitarbeitern der Dudenredaktion ; Red. Bearb. : M. Wermke]. – Mannheim ; Leipzig ; Wien ; Zürich : Dudenverl, 1996. – 1861 s.

Стаття надійшла до редакції 13.03.2015 р.

УДК 811.161.2'373:355

І. О. Литовченко

ТИПИ АБРЕВІАТИВНИХ УТВОРЕНЬ У ВІЙСЬКОВІЙ ЛЕКСИЦІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Литовченко І. О. Типи аббревіативних утворень у військовій лексиці української мови.

У статті висвітлено проблему лінгвістичного походження аббревіацій у військовій лексиці української мови. З'ясовано механізми утворення аббревіатур у назвах сучасного озброєння, амуніції, споруд, що сприяють виявленню тенденцій формотворчих процесів у мові, проаналізовано семантичні та функціональні особливості аббревіатур різних типів.

Ключові слова: військова лексика, аббревіатури, комбіновані аббревіатури, ініціальні аббревіатури.

Литовченко И. А. Типы аббревиативных образований в военной лексике украинского языка.

В статье раскрыта проблема лингвистического происхождения аббревиаций в военной лексике украинского языка. Определены механизмы образования аббревиатур в названиях современного вооружения, амуниции, сооружений, проанализированы семантические и функциональные особенности аббревиатур разных типов.

Ключевые слова: военная лексика, аббревиатуры, комбинированные аббревиатуры, инициальные аббревиатуры.

Lytovchenko I. O. The types of abbreviation in military vocabulary of Ukrainian language.

The article outlines linguistic nature of abbreviation phenomenon in military vocabulary of Ukrainian language. The mechanism of formation of abbreviation in the names of weapon, accoutrements and military installations was determined. The semantic and functional particularities of abbreviations of various types were analyzed.

Key words: military vocabulary, abbreviations, combined abbreviations, initialism.

Упродовж останніх десятиліть аббревіація стала одним із найбільш продуктивних способів поповнення словникового складу української мови. Вона надає новим назвам і визначенням коротшу та ущільненішу форму при повному збереженні значення цих лексичних одиниць, заощаджуючи час надходження інформації.

Процес виникнення нових скорочень зумовлений низкою екстралінгвальних та інтралінгвальних чинників. До екстралінгвальних причин появи аббревіативних одиниць належить стрімкий темп розвитку

науки і техніки, пов'язане з цим намагання передати компактно та стисло нові поняття, що виражаються складними словами і словосполученнями, широке використання нових засобів зв'язку, необхідність економії часу та енергії. Дія цього лінгвістичного явища зумовлюється, як зазначає Д. Василенко, і мовними законами, а саме, принципом економії та пошуком виражальних засобів мови [5, с. 90]. Утворення скорочень також знаходиться під впливом розмовної мови на літературну.

Абревіацію у вітчизняній та зарубіжній лінгвістиці досліджували в різних аспектах. Так, вивчаючи феноменологічні особливості скорочень, розглядали питання, пов'язані з фонетичними рисами абревіатур, їхньою формальною структурою, довжиною й межами компонентів порівняно з іншими мовними одиницями (Д. Алексеев, Н. Клименко, А. Мазон, К. Тронь). Лінгвістичні розвідки філогенетичної природи абревіатур стосуються причин виникнення абревіації, впливу лінгвальних та екстралінгвальних чинників на появу й формування цих утворень (І. Зборовський, Р. Могилевський, Є. Поливанов). З'ясовано проблеми, пов'язані з функціонуванням скорочень у мові, зокрема оформлення граматичного роду, словозміна аброутворень, участь у словотвірному процесі (В. Бойков, Л. Бойченко, М. Панов, М. Сердюк, Л. Шеляховська). Чимало дослідників у своїх працях аналізують складноскорочені слова як складники науково-технічної термінології та визначають принципи їх будови (Г. Арзуманов, Л. Буянова, Д. Лотте, В. Нагіна).

Незважаючи на значний доробок учених, ця проблема поки недостатньо висвітлена в царині військової лексики, тому потребує подальшого вивчення та аналізу, оскільки в сучасному суспільстві відбуваються безперервні зміни, з'являються нові лексичні одиниці, які потрібно постійно вивчати та детально аналізувати. До таких одиниць належать і абревіатури, що використовуються на позначення назв сучасної зброї, амуніції, споруд.

Метою нашої роботи є з'ясування механізмів утворення абревіатур у назвах сучасного озброєння, амуніції, споруд, що сприяє виявленню тенденцій формотворчих процесів у мові.

У військовій лексиці української мови спостерігаємо активізацію процесу абревіації, який передбачає утворення похідної лексичної одиниці шляхом з'єднання компонентів кількох слів [8, с. 129].

Найпродуктивнішим способом компресії багатослівних назв є створення абревіатур, що сприяє лексичному збагаченню мови, унаслідок створення нових кореневих морфем і розширення синонімічних відношень базового словосполучення.

Оскільки безпосередніми складниками абревіатур виступають літери, звуки, склади, то класифікувати їх із погляду структури можна по-різному. Під час дослідження військової лексики на означення зброї, амуніції та військових споруд виокремлюються такі структурні типи абревіатур: ініціальні, частковоскорочені й комбіновані [1, с. 142].

Найбільш представлені у військовій сфері абревіації ініціального типу, які репрезентують складноскорочені слова, що утворюються від початкових звуків або літер і позначають назви: 1) амуніції: АДК ← *артилерійський дегазаційний комплект* [9]; ДМК ← *десантовий метеорологічний комплект* [2, с. 65]; ЗІП ← *запасні інструменти та приладдя* [9]; 2) зброї: АСКВ ← *автоматична система керування вогнем* [14]; ВР ← *вибухова речовина* [9]; ЗА ← *зенітна артилерія* [16]; ЗМУ ← *зброя масового ураження* [16]; РД ← *ракетний двигун* [9]; ЦАС ← *центральний автомат стрільня* [16]; 3) споруд і укріплень: КЗЗ ← *колективні засоби захисту* [16]; ОП ← *опірний пункт* [2, с. 149]; ЦКП ← *центральний командний пост* [16].

З-поміж досліджуваних лексем трапляються назви, які різняться за структурою кількісним складом із мотивуючим словосполученням, тому що твірна база таких абревіатурних утворень містить скорочений компонент. Наприклад, абревіатура ПРЦ походить від двокомпонентного словосполучення *приймальний радіоцентр* [9], яке містить один атрибутивний компонент і складноскорочений субстантивний, утворений поєднанням скороченого прикметника та повного іменника. Аналогічно у складі словосполучення *артилерійська радіолокаційна станція* [16], що мотивує утворення абревіатури АРЛС, наявний складний прикметник *радіолокаційна*. Подібні структурні особливості наявні в абревіатурах, як-от: КППО ← *корабель протиповітряної оборони* [16]; УФГ ← *уламково-фугасний гарматень* [16].

У сучасній військовій лексичній, як і в термінологічній номінації, що представлена абревіатурними утвореннями, розрізняємо два підтипи ініціальної абревіації: утворення з початкових звуків слів й утворення з назв початкових літер. Звукові ініціальні абревіації утворюються за наявності у складі абревіатури голосних звуків, коли

таке скорочення легко вимовляти як окреме слово, що своїм звуковим складом наближається до звичайних слів української мови, наприклад: *АРМ* ← *автоматизоване робоче місце* [16], *АСК* ← *автоматизована система керування* [16]. Якщо ж абрєвіатуру важко вимовити як окреме слово, застосовується літерна ініціальна абрєвіація, наприклад: *КНС* (вимовляється *каенес*) ← *комплексна навігаційна система*; *РЛС* (вимовляється *ерелес*) ← *радіолокаційна станція*.

Деякі похідні абрєвіатури вступають у парадигматичні відношення зі словами загальноновживаної мови, як-от, скажімо: *ЦАП* ← *центральний артилерійний пост* [16] і *цап* – «самець кози, козел».

За кількістю скорочених слів-компонентів усі абрєвіатури можна поділити на дво-, три- і чотирикомпонентні.

Найбільша кількість двокомпонентних ініціальних абрєвіатур утворена на основі атрибутивних конструкцій, побудованих за моделлю «прикметник + іменник» зі значенням видового поняття з вказівкою на ознаку, належність, функцію стосовно іменника: *БК* ← *бойовий комплект* [10], *ЗК* ← *захисний костюм* [10], *РК* ← *ракетний комплекс* [10], *СГ* ← *самохідна гаубиця* [10], *СУ* ← *самохідна установка* [10].

Трикомпонентні ініціальні військові абрєвіатури продукуються за моделями, як-от:

1) *прикметник + прикметник + іменник*. З-поміж дериватів цього типу можна виділити три структурні підтипи: а) твірною базою є складний прикметник, утворений основоскладанням прикметника з прикметником або іменника з прикметником із інтерфіксацією та іменник: *ЗРК* ← *зенітно-ракетний комплекс* [12], *КПП* ← *контрольно-перепускний пункт* [12], *КШМ* ← *командно-штабна машина* [13]; б) твірною базою є два прикметники та іменник: *РБУ* ← *реактивна бомбова установка* [15], *САУ* ← *самохідна артилерійська установка* [15], *ТНК* ← *танковий навчальний комплекс* [15];

2) *іменник + прикметник + іменник*: *ЗМУ* ← *зброя масового ураження* [16], *ОНБ* ← *окуляри нічного бачення* [16].

З-поміж трикомпонентних конструкцій трапляються поодинокі абрєвіатури на зразок: *ОВТ* ← *озброєння і військова техніка* [16], *ТЕМ* ← *трал електромагнітний* [16].

Власне ініціальні чотирикомпонентні абрєвіатури утворюються за моделями, які є семантично й структурно подібними, і відрізняються

від останніх лише кількісно. У групі номенів, що репрезентуються за моделлю «прикметник + прикметник + прикметник + іменник (наз. відм.)», зафіксовано два структурні підтипи: а) твірною базою є три прикметники та іменник: *ВСТУ* ← *військова стереофонічна трансляційна установка* [16]; б) твірною базою є простий прикметник, складний прикметник, утворений основоскладанням прикметника з прикметником або іменника з прикметником із інтерфіксацією та іменник: *БРДМ* ← *бойова розвідувально-дозорна машина* [10], *ПЗРК* ← *переносний зенітно-ракетний комплекс* [10]. Зафіксовано й менш продуктивні скорочення на основі конструкції «прикметник + іменник + прикметник (род. відм.) + іменник (род. відм.)»: *РСЗВ* ← *реактивна система залпового вогню* [14] тощо.

Абревіатури частковоскороченого типу репрезентують скорочення не всіх компонентів базового словосполучення, вони характеризуються наявністю повного слова. Це забезпечує прозорість внутрішньої форми часткових скорочень, активне сприйняття мовцями номенів такого типу, широке входження їх у загальноживану лексику. Структура частковоскорочених слів указує на їх проміжний характер між абревіацією й основоскладанням, вони мають власні моделі словотворення.

З-поміж частковоскорочених слів у військовій лексиці виявляють активність абревіатури, утворені на базі узгодженого словосполучення «прикметник + іменник», у яких усічена частина прикметника приєднується до повного стрижневого слова. Наприклад, абревіатури *військспоруда*, *військспорядження*, *військтехніка* [11, с. 423] виникли в результаті соціальної актуалізації прикметника *військовий* і частотного використання його в атрибутивній функції. За цим же зразком утворюється чимало військових лексем, як-от: *військлікярня*, *військмайно*, *військмістечко*, *військчастина*.

Поширення прикметника *маскувальний* у складі аналітичних найменувань зумовило їх абревіатурне скорочення та функціонування ряду номенів із першим компонентом *маск-*, напр.: *маскпокриття* [11, с. 471], *масксітка* [11, с. 471], *маскспоруда* [11, с. 471].

Окремі компоненти частковоскорочених абревіатур виявляють активність у сучасній військовій лексиці, регулярно виступаючи на місці відповідного прикметника у складених найменуваннях, як-от: *плавзасіб* [11, с. 499], *плавпричіп* [11, с. 499], *плавтанк* [11, с. 499].

У цілому ряді військових номенів наявна аббревіатурна морфема *спец-*, яка заміщує у структурі частковоскорочених слів значення прикметника *спеціальний*. У цих назвах компонент *спец-* набуває видільної семантики, указуючи на особливість відповідного денотата в порівнянні з позначеним іменником без усічення *спец-*: *спецзона* [11, с. 534], *спецмапа* [11, с. 534], *спецмашина* [11, с. 53], *спецміна* [11, с. 534], *спецрідина* [11, с. 534], *спецтехніка* [11, с. 534].

На думку Г. Віняр, скорочення першого компонента атрибутивного словосполучення, що є складеним найменуванням, відбувається під впливом двох факторів: 1) наявність у мові аббревіатур із таким скороченням; 2) потреба в такому скороченні внаслідок частого вживання атрибутивного словосполучення в номінативній функції як реалізація тенденції до мовної економії [6, с. 132].

Абревіатури комбінованого типу у військовій лексиці репрезентують назви зброї, військової техніки й укріплень і передбачають складання частин першого твірного слова та букв, цифр: *2С1 «Гвоздика»*, *БМ-21 «Град»*, *РЛС «Дар'ял»-УМ*, *Р-27, «Стріла-3»*, *Челенджер-2* [10].

Утворення таких синтетичних словотвірних моделей відповідає одній із загальних характерних рис військової субмови – великій частотності вживання в ній скорочень. Цьому сприяють як закон мовної економії, прагнення уникнути складних форм номінації, пошук виражальних засобів мови, так і позамовні детермінанти: сама сфера функціонування відповідної лексики, тобто «обслуговування» нею потреб спілкування під час розв'язання військових та військово-політичних проблем; можлива ситуація, що має місце під час ведення бойових дій або яка складається у зв'язку з можливістю виникнення збройного конфлікту чи кризи. Усе це вимагає швидкості та точності передачі інформації, уникнення багатозначності, скорочення складних та складених найменувань, форма яких вступає в суперечність із цілісністю та єдністю їх номінативної функції.

Отже, прагнення передавати максимальний обсяг інформації мінімальними мовними засобами зумовлює виникнення нових компресивних форм. Нові утворення функціонують подібно до лексичних одиниць, відповідаючи всім лексико-граматичним показникам повнозначного слова. Абревіатури, зокрема, входять до складу висловлення як готові комплекси і сприймаються єдиними

номінативно-когнітивні утвореннями, що не викликають труднощів у процесі сприйняття вузькопрофесійних понять.

Для позначення зразків озброєння і військової техніки широко використовуються умовні індексні (літерні та цифрові) скорочення. Система умовних індексних одиниць використовується для маркування керованих та некерованих ракет, літальних апаратів, радіоелектронного обладнання та різних видів боєприпасів, озброєння та бойової техніки.

З-поміж джерел утворення комбінованих абревіатур виокремлюємо: 1) літерно-цифрові сполучення (*НАР С-5, Р-23, РТ-23УТТХ, УР-100*); 2) назви квітів, рослин, річок (*ЗПРК «Тунгуска», САУ «Акація», САУ «Гвоздика»*); 3) асоціативні назви (*ЗРК «Оса-АК», ПЗРК «Голка», ПЗРК «Стріла»*); 4) початкові літери назв конструкторських бюро або прізвищ розробників озброєння (*АН-70, МІ-М, МіГ-29, Су-25*); 5) назви характерної ознаки чи властивості виду озброєння (*БМ-21 «Град», ПТРК-«Штурм -С», РСЗВ 9К58 «Смерч», РСЗВ 9К57 «Ураган»*) [10].

Зазначений спосіб оформлення нових назв набув поширення завдяки компактній передачі інформації, зручності і зрозумілості для фахівців. Ускладнення сучасних об'єктів військової номінації зумовлює пошук чітких, стандартних структурних типів.

З-поміж військових номенів, що досліджуються, на периферії виокремлюються певні лексеми, які продукуються ініціальними абревіатурними утвореннями, що активно вживаються в неофіційній мові військових, як-от: *ака* – «автомат Калашникова» [3, с. 267]; *бе-ка, бик* – «бойовий комплект» [3, с. 268]; *бетер* – «бронетранспортер» [3, с. 267]; *ваїшка* – «автомобіль ВАІ (військової автоінспекції)» [3, с. 269]; *ве-че* – «військова частина» [3, с. 269]; *ер-зе* – «ручний гранатомет» [3, с. 273]; *зе-зе-ка* – «загальновійськовий захисний комплект» [3, с. 275]; *це-пе* – «центральный прохід у казармі» [3, с. 288]. Більшість військових складових скорочень вживається задля емоційно-експресивної передачі значення повної конструкції. Вони обмежено використовуються і належать до субстандартної лексики [4, с. 98]. Наприклад: *емпі* (нім. МР – Maschinenpistole) [7, с. 30]; *папаська, пепедьошка* (від ППД: «пістоль-кулемет Дегтярьова») [7, с. 30]; *папах, папашка* (від ППШ: «пістоль-кулемет Шпагіна») [7, с. 30]; *песик, собачка* – «машиновий пістоль» (від

скорочення ППС: «пістоль-пулемет Сударева») [7, с. 30]; *уфавде* – «радянський тактичний бомбовик, уживаний на східному фронті здебільшого вночі» (нім. U. v. D. – Unteroffizier vom Dienst «днювальний підстаршина», що будить свою частину) [7, с. 21]. Прототиби таких слів є стилістично і емоційно нейтральними, а скорочення мають розмовний або жаргонний характер.

Отже, українська військова лексика поповнюється тими ж шляхами, використовує ті ж способи словотвору та словотворчі засоби, що й загальнолітературна мова. Протягом ХХ – початку ХХІ ст. у військовій підмові відбувається стрімкий розвиток абрєвіації як прояв раціоналізації мовленнєвої діяльності й оптимізації мовотворчих процесів. Найбільш поширеним типом скорочень у військовій субмові є ініціальні абрєвіатури, які стисло передають значення багатоконпонентних лексичних одиниць, характерних для спеціальної лексики.

Література

1. Андріянова О. Я. Військово-морська термінологія української мови: етапи формування та семантика: дис. ... канд. філол. наук / О. Я. Андріянова. – К., 2011. – 199 с.
2. Бурячок А. Російсько-український словник для військовиків / А. Бурячок, М. Демський, Б. Якимович. – К.: Наукова думка, 1995. – 384 с.
3. Балабін В. В. Сучасний американський військовий сленг як проблема перекладу: дис. ... канд. філол. наук / В. В. Балабін. – К., 2002. – 308 с.
4. Вакарюк Л. О. Українська мова. Морфеміка і словотвір: [навчальний посібник] / Л. О. Вакарюк, С. Є. Панцьо. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2004. – 184 с.
5. Василенко Д. В. Розвиток словникового складу англійської мови військової сфери ХХ – початку ХХІ століття: дис. ... канд. філол. наук / Д. В. Василенко. – Запоріжжя, 2008. – 237 с.
6. Віняр Г. М. Словотворчі тенденції в сучасній українській мові (на матеріалі усного і писемного мовлення 80-их – початку 90-их років ХХ століття): дис. ... канд. філол. наук / Г. М. Віняр. – Дніпропетровськ, 1992. – 229 с.
7. Горбач О. Арго українських вояків / О. Горбач // Наукові записки. – Мюнхен, 1963. – Ч. 7. – С. 4–34.
8. Горпинич В. О. Українська словотвірна дериватологія / В. О. Горпинич. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1998. – 189 с.
9. Енциклопедія військової техніки «Арсенал» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.topgun.rin.ru>.
10. Офіційний сайт Міністерства Оборони України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mil.gov.ua/>
11. Російсько-українсько-англійський військовий словник: близько 20000 слів /

[уклад. : В. Я. Карачун, І. А. Черненко, С. М. Чиж, О. О. Карачун]. – К. : Техніка, 2001. – 750 с.

12. Словник зброї [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.weapon.vir.ru>.

13. Щорічник «Біла книга 2005 : оборонна політика України». – К. : Заповіт, 2006. – 136 с.

14. Щорічник «Біла книга 2006 : оборонна політика України». – К. : Міністерство оборони України, 2007. – 96 с.

15. Щорічник «Біла книга 2007 : оборонна політика України». – К. : Міністерство оборони України, 2008. – 120 с.

16. Щорічник «Біла книга 2013 : Збройні Сили України». – К. : Міністерство оборони України, 2014. – 75 с.

Стаття надійшла до редакції 24.03.2015 р.

УДК 811.111'253

Н. В. Проценко

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІ ПІДСТАНОВКИ В ПЕРЕКЛАДІ АНГЛОМОВНИХ ТЕКСТІВ

Проценко Н. В. Лексико-семантичні підстановки в перекладі англomовних текстів.

У статті розглянуто особливості використання лексико-семантичних підстановок при перекладі англomовних текстів, з'ясовано фактори, які спричиняють їх появу, визначено вплив семантичного контексту на значення слова. Особливу увагу акцентовано на таких лексико-семантичних замінах, як конкретизація, генералізація, модуляція (смысловий розвиток).

Ключові слова: лексичні заміни, адекватний переклад, лексична одиниця, вихідна мова, мова перекладу, значення слова.

Проценко Н. В. Лексико-семантические подстановки в переводе англоязычных текстов.

В статье рассматриваются особенности употребления лексико-семантических подстановок при переводе англоязычных текстов, выясняются факторы, вызывающие их появление, определяется влияние семантического контекста на значение слова. Особое внимание обращается на такие лексико-семантические замены, как конкретизация, генерализация, модуляция (смысловое развитие).

Ключевые слова: лексические замены, адекватный перевод, лексическая единица, исходный язык, язык перевода, значение слова.

Procenko N. V. Lexical and Semantic Transformations while Translating Texts from English.

The article deals with the study of peculiarities of translating the English texts. It focuses on using the lexical and semantic transformations while translating texts from English into Ukrainian, investigates the factors that cause their appearance, determine the influence of semantic context on meaning of a word or word-combination. The author analyzes the ways of obtaining the adequate translation according to the standards of Ukrainian language through using lexical and semantic replacements, paying attention to full equivalence of lexical units, partial equivalence, object and logic meaning, transposition of parts of speech, etc. Special concentration is paid to such lexical and semantic transformations as: concretization, generalization and modulation (semantic development). The author highlights the peculiarities of English vocabulary, which is more abstract than Ukrainian one.

Key words: substitution, adequate translation, lexical unit, source language, target language, meaning of a word.

Як відомо, переклад – це не просто заміна одиниць однієї мови одиницями іншої, а складний розумовий процес, що передбачає ряд труднощів, які необхідно долати перекладачеві. Основна мета перекладу – досягнення адекватності. Адекватний, інакше кажучи, еквівалентний переклад – це переклад, який здійснюється на рівні, необхідному й достатньому для передачі незмінного змісту при дотриманні відповідного плану вираження, тобто норм мови. За визначенням А. В. Федорова, адекватність – це «вичерпна передача смислового змісту оригінала й повна функціонально-стилістична відповідність йому» [10, с. 151]. Основне завдання перекладача при досягненні адекватності – уміло виконати різні перекладацькі підстановки (або трансформації, заміни) для того, аби текст перекладу якомога точніше передавав усю інформацію, що міститься в тексті оригіналу, за умови дотримання відповідних норм мови.

Перекладацькі заміни становлять велику частину перетворень оригіналу тексту. Сучасний розвиток перекладознавства вимагає активніших лексико-семантичних досліджень, незважаючи на те, що більшість типів і видів перекладацьких прийомів широко досліджена в роботах Л. С. Бархударова, В. С. Виногорова, О. П. Воробйової, В. Г. Гака, М. К. Гарбовського, Дж. Катфорда, Т. Р. Кияка, В. Н. Комісарова, В. В. Коптілова, І. В. Корунця та ін. Одними з перших на проблему лексико-семантичних заміни звернули увагу канадський лінгвіст Ж. Пантон, франко-канадські дослідники Ж.-П. Віне та Ж. Дарбельне, англійський мовознавець П. Н'юмарк, та вітчизняні вчені В. І. Карабан, Т. Р. Кияк, О. І. Чередниченко.

Мета статті – розглянути особливості застосування лексико-семантичних підстановок при перекладі англійської літератури

українською мовою.

Необхідною і важливою умовою еквівалентного перекладу повинне бути збереження мети комунікації. Для її досягнення перекладачеві необхідно здійснювати формальні перетворення, які в перекладознавстві називаються «перекладацькими трансформаціями».

Трансформація – основа більшості прийомів перекладу, що полягає в зміні формальних (лексичних чи граматичних трансформацій) або семантичних (семантичних трансформацій) компонентів вихідного тексту за умови збереження інформації у тексті перекладу [7, с. 50]. Я. І. Рецкер визначає трансформації як «прийоми логічного мислення, за допомогою яких ми розкриваємо значення іншомовного слова в контексті й підбираємо до нього російськомовний відповідник, що не збігається зі словниковим» [9, с. 38].

Масштаб і глибина перекладацьких трансформацій можуть бути абсолютно різними. Деякі заміни мають відносно невелику розбіжність перекладеного висловлювання з оригінальним. Але трапляються і ситуації так званого парадоксального перекладу, коли зовнішня відмінність вихідних і перекладених виразів така, що часом важко відразу зрозуміти переклад, і лише ґрунтовно розмірковуючи, стає зрозуміло: прийняте перекладацьке рішення є оптимальним, перекласти ближче до оригіналу тексту було просто неможливо [5, с. 186].

Існує багато факторів, що спричиняють необхідність використання перекладацьких заміни, найголовніші з них такі: 1) наявність різноманітних ознак предмета, явища, поняття; 2) відмінність у смисловому обсязі слова; 3) характер семантичного контексту й особливості сполучуваності слова [3, с. 198].

Наявність різних відтінків ознак предмета, явища чи поняття та виокремлення одного із них залежно від мети висловлювання здебільшого ґрунтоване на специфіці національної культури певного народу, тому під час перекладу слова чи словосполучення українською мовою виникають труднощі [8, с. 174]. Наприклад, англійське *time-table*, що складається зі слів *час* і *таблиця*, вказує на час, місце та послідовність здійснення якого-небудь заходу, а його український відповідник *розклад* пов'язаний із розподілом на складові частини (день, час, об'єкт) – *розкладати*. Так само: анатомічний

термін *shoulder-blade* утворюється зі слів *плече* + *лопать* (гвинта, весла), а його український еквівалент *лопатка* співвідноситься з предметом, схожим на цю кістку; *feather-grass* (пір'їна + трава) – *ковила* (дикий злак, трава, яку коливає вітер) тощо. Отже, найуживанішими лексико-семантичними групами є вузькоспеціальні терміни, слова-архаїзми та історизми.

Найбільш типовою лексичною ознакою англomовної літератури є насиченість тексту спеціальними термінами або термінологічними словосполученнями. Труднощі для перекладу викликають тоді, коли один і той самий термін має різне значення залежно від галузі вживання. Наприклад, *leader* у фізиці має значення «іскровий» або «грозовий розряд»; у кінематографії – «зарядка ділянки кіноплівки, рекорд»; у політології – «керівник, провідник»; у поліграфії – «пунктир» тощо [2, с. 315].

Це стосується й ситуацій, коли загальноживане слово в певних словосполученнях набуває термінологічного значення: *electric eye* – фотоелемент, *atmospheric disturbance* – атмосферні перешкоди [3, с. 156].

Слово як лексична одиниця є частиною лексичної системи мови, причому семантичне навантаження слова унікальне для кожної конкретної мови, а тому може не збігатися з лексичними системами іноземної мови і мови перекладу. Відповідно, найбільш вагомими постають лексичні трансформації, які можна визначити як «відхилення від словникових відповідників» [6, с. 180]. У разі виявлення такого відхилення при перекладі будь-якого слова або словосполучення з англійської мови українською подана лексична одиниця замінюється в мові перекладу іншою, що передає дещо інше значення порівняно з тим, яке має слово оригіналу, тобто відбувається лексико-семантична трансформація. Її суть полягає в заміні окремих лексичних одиниць однієї мови іншими (які часто не є словниковими еквівалентами) лексичними елементами мови перекладу [10, с. 84].

За визначенням В. Н. Комісарова, лексико-семантичні трансформації – це спосіб перекладу одиниць оригіналу шляхом використання у процесі перекладу одиниць цільової мови, значення яких не збігається зі значенням вихідних одиниць, але може бути виведене з них за допомогою певних логічних перетворень [4, с. 174].

Згідно з класифікацією дослідника, трансформації можуть бути лексичними, граматичними та комплексними. До лексичних

трансформацій, поряд із транслітерацією, транскрибуванням та калькуванням, належить група лексико-семантичних заміни, як-от: конкретизація, генералізація і модуляція (смісловий розвиток) значення вихідної одиниці [4, с. 173].

Конкретизація – це спосіб перекладу, при якому відбувається заміна слова або словосполучення вихідної мови з більш широким предметно-логічним значенням слова або словосполучення мови перекладу з більш вузьким значенням. У результаті застосування цієї трансформації створювана відповідність і вихідна лексична одиниця опиняються в логічних відношеннях включення: одиниця вихідної мови висловлює родові поняття, а одиниця мови перекладу – видові поняття, що входить у відповідну одиницю [7, с. 95]: *Client shall provide Contractor's instructor and translator with Kyiv airport pick-up service on their arrival and see-off on their departure.* – *Замовник зустрине інструктора і перекладача виконавця в аеропорту м. Києва в день прильоту і проведе інструктора і перекладача в аеропорт м. Харків у день вильоту.*

У такому разі дієслівне словосполучення з широким предметно-логічним значенням англійської мови передано дієсловами української мови з більш вузьким значенням «зустрине і проведе».

Для досягнення адекватного перекладу відповідно до норм української мови проведена смислова заміна еквівалентів на рівні всього висловлювання. Загалом усе речення перекладене як одна одиниця перекладу без звернення до значень його окремих елементів, тому що дослівний переклад «Замовник забезпечить послугою підбору інструктора і перекладача виконавця в Київському аеропорту по прибуттю і послугою проводження по відбуванню» буде неадекватним й не відповідатиме нормам української мови. При перекладі українською мовою словосполучення *On the arrival* і *on the departure* використано прийом смислового додавання «у день прильоту» і «у день вильоту».

Генералізація (процес, зворотний конкретизації) полягає в заміні одиниці вихідної мови, яка має більш вузьке значення, одиницею мови перекладу з більш широким значенням. Створювана відповідність висловлює родові поняття, яке передбачає вихідне видові поняття [5, с. 244]: *While performing the Services, the Contractor will maintain control over its employees in an independent manner.* – *У період надання Послуг Виконавець зобов'язується здійснювати*

незалежний контроль над своїми працівниками.

При перекладі цього речення була проведена лексико-семантична трансформація, а саме генералізація, задля досягнення адекватного перекладу відповідного нормам української мови. Проведена така смислова заміна: англійському слову *the Services* у перекладі відповідає його смисловий еквівалент *Послуги*; використання словникових відповідників названої лексики – *служби, заслуги* – у проілюстрованому контексті є недоречним.

Цей вид заміни значень виник у зв'язку з проблемою викривлення смислу у процесі перекладу мовних одиниць і здійснюється за двома напрямками: розширення чи звуження значення.

При перекладі з англійської мови українською цей прийом застосовується набагато рідше, ніж конкретизація. Це пов'язано з особливостями англійської лексики. Англійські слова частіше мають більш абстрактний характер, ніж українські, що стосуються того ж поняття.

Задля створення більш грамотного перекладу, що не допускає двозначного тлумачення, перекладачі неодноразово використовують прийом смислового розвитку – модуляцію, що полягає в заміні слова або словосполучення вихідної мови перекладацьким відповідником мови перекладу, значення якого логічно виводиться зі значення вихідної одиниці [7, с. 97]. Найчастіше значення співвідносних слів в оригіналі та перекладі виявляються пов'язаними причинно-наслідковими відношеннями: *The Client shall provide an appropriate class-room in Kyiv and the required training aids such as TV and multi-system VCR, Laptop, LCD projector, whiteboard and markers as well as daily two 15-minute coffee breaks for the whole period of training. – Замовник надасть на весь період навчання відповідне класне приміщення в м. Києві та необхідні допоміжні навчальні засоби, такі як телевізор і мультисистемний відеомагнітофон, ноутбук, мультимедійний проєктор, письмову дошку і маркери, а також організує по два щоденних 15-хвилинних перерви на каву.*

При редагуванні українського речення виникла необхідність у перестановці частин мови – обставина часу винесена на початок речення, оскільки така позиція складеної обставини більш типова для української мови. Для досягнення адекватного перекладу в українськомовному варіанті відбувся смисловий розвиток речення а

також організує за два щоденних 15 хвилинних перерви на каву.

Прийом смислового розвитку полягає в заміні словникового відповідника при перекладі контекстуальним, логічно пов'язаним із ним. Сюди належать різні метафоричні і метонімічні заміни, вироблені на основі категорії схрещування. Ураховуючи те, що всі повнозначні частини мови поділяються на три категорії: предмети, процеси й ознаки, у процесі перекладу спостерігається різка різноманітність замін як усередині кожної категорії, так і між різними категоріями. Дуже часто при передачі одного й того ж змісту засобами іншої мови не звертається увага на форму слова, яка буде виражати цей зміст. Предмет може бути замінений його ознакою, процес предметом, ознака предметом чи процесом і т. ін. [1, с. 384].

Слід зауважити, що при перекладі еліптичних підрядних речень також відбуваються лексико-семантичні трансформації, а саме: уведення підмета і присудка, перестановка підрядного речення та додавання лексичних одиниць [2, с. 151]. До еліптичних підрядних речень відносять іменникові та прикметникові групи і конструкції з дісприкметником *It*, що вводяться сполучниками *whether, whether ... or not, when, as, if, unless, though, once, although, while* і т. ін. або іноді безсполучниково [2, с. 150]: *Whether called Marxists or Popperians, Feminists or Postmodernists, these different groups share some theoretical commitments. – Ці різні групи, незалежно від того, чи вони марксистки або прихильники Поннера, феміністки або постмодерністки, мають щось спільне у своїх теоретичних позиціях; Therefore his analysis, right or wrong, is simply a realization of the standard theory, once equivocations of terminology are removed. – Тому його аналіз, чи правильний він, чи ні, є, якщо тільки усунути неясність термінології, просто реалізацією стандартної теорії; Here our grounds are shakier because less explicit. – Тут наші позиції менш певні, тому що викладені менш чітко.*

Чимало англійських слів із широкою семантикою не мають абсолютних відповідників в українській мові. Двомовний словник зазвичай дає ряд часткових варіантів, кожен із яких передає лише одне зі значень іншомовного слова. Однак навіть усі словникові відповідники в їх сукупності не охоплюють повністю широку семантику слова іноземної мови.

Обов'язковою умовою повноцінного перекладу будь-якого спеціального тексту є його повне розуміння перекладачем. Перекладач

повинен детально вивчити ту царину, у якій він працює. Тільки тоді він зможе сміливо виконувати адекватний переклад.

Уміння та навички перекладацьких трансформацій становлять складність, є істотними компонентами компетенції перекладача, і тому їх виробленню та правильному застосуванню, спрямованому на адекватну передачу смислу оригіналу, слід приділяти належну увагу. Трансформації обов'язково використовуються при перекладі відсутніх в українській мові лексичних, семантичних, морфологічних, граматичних та інших явищ англійської мови.

Коли словникові відповідники того чи того слова мови оригіналу не можуть бути використані в перекладі, застосовуються перекладацькі лексико-семантичні заміни.

Отже, лексико-семантичні трансформації є неминучими у процесі англійсько-українського перекладу текстів, оскільки вони безпосередньо пов'язані з екстралінгвальними чинниками розвитку термінологічних систем, зокрема різним баченням соціально-господарських процесів і понять у різних народів.

Ідеї перекладу з урахуванням лексико-семантичних трансформацій є суттєвими як у справі практичного перекладознавства, так і при укладанні словників. У перспективі важливо детальніше досліджувати на лексико-семантичному рівні фахову лексику окремих галузей науки. Це дасть змогу вийти на досконаліший рівень наукового перекладу, збагативши його конкретнішими ідеями.

Література

1. Гак В. Г. Языковые преобразования / В. Г. Гак. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1998. – 768 с.
2. Карабан В. І. Переклад англійської наукової і технічної літератури. Граматичні труднощі, лексичні, термінологічні та жанрово-стилістичні проблеми / В. Карабан. – Вінниця : Нова книга, 2004. – 576 с.
3. Коваленко А. Я. Загальний курс науково-технічного перекладу / А. Я. Коваленко. – К. : Фірма «Інкос», 2002. – 317 с.
4. Комиссаров В. Н. Теория перевода (лингвистические аспекты) [учеб. для ин-тов и фак. иностр. яз.] / В. Н. Комиссаров. – М. : Высшая школа, 1990. – 253 с.
5. Коптілов В. В. Теорія і практика перекладу / В. В. Коптілов – К. : Вища школа, 1982. – 345 с.
6. Латышев Л. К. Курс перевода : Эквивалентность перевода и способы ее достижения / Л. К. Латышев – М. : Международные отношения, 1981 – 248 с.
7. Миньяр-Белоручев Р. К. Теория и методы перевода / Р. К. Миньяр-Белоручев. – М. : Московский лицей, – 1996. – 208 с.

8. Сухенко К. М. Лексичні проблеми перекладу / К. М. Сухенко. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1972. – 213 с.

9. Рецкер Я. И. Теория перевода и переводческая практика / Я. И. Рецкер. – Москва : Междунар. отношения, 1974. – 216 с.

10. Федоров А. В. Основы общей теории перевода (лингвистические проблемы) : [учебное пособие] / А. В. Федоров. – М. : Высшая школа. 1983. – 303 с.

Стаття надійшла до редакції 30.03.2015 р.

УДК 81'42-811.161.1

Н. В. Руколянська

ФОРМАНТНА ТИПОЛОГІЯ ПРІЗВИЩ ГУЛЯЙПІЛЬЩИНИ

Руколянська Н. В. Формантна типологія прізвищ Гуляйпільщини.

У статті досліджується типологія формантів прізвищ сучасного Гуляйпільського краю (на матеріалі словника антропонімії, укладеного професором В. О. Горпиничем). На основі проведеного аналізу виявлено найпоширеніші прізвищеві суфікси, частоту їх уживання, сполучуваність з основами, поширеність на дослідженій території.

Ключові слова: антропонімія, формант, формантна типологія, прізвище, прізвисько, патронім, матронім.

Руколянская Н. В. Формантная типология фамилий Гуляйпольщины.

В статье исследуется типология формантов современного Гуляйпольского края (на материале словаря антропонимии, составленного профессором В. А. Горпиничем). На основе проведенного анализа выявляются самые распространенные фамильные суффиксы, частотность их употребления, сочетаемость с основами, распространенность на исследованной территории.

Ключевые слова: антропонимия, формант, формантная типология, фамилия, прозвище, патроним, матроним.

Rukolyanskaya N. V. Format topology of Guliapole surnames.

The article is dedicated to the topology of formants of Guliapole surnames (on the materials of anthroponomy dictionary written by the professor V.O. Gorpynych). The most wide-spread suffixes of surnames are analyzed. The frequency of their usage, combinability with bases, spreading on the territory under study is also examined.

Key words: anthroponomy, formant, formant topology, surname, nickname, patronym, matronym.

У ХХ столітті за просторову одиницю вивчення прізвищ науковці брали певний регіон з компактним проживанням людей (межиріччя, басейн річки, примор'я, історична територія етносу тощо). Згодом цей спосіб дослідження виявив слабкі місця: відсутність чітких меж між

групами компактно проживаючих людей, що часто призводило до дублювання фактичного матеріалу або до значних лакун, неможливості поєднати прізвищеві ізоглоси сусідніх регіонів; неможливість укласти повний корпус прізвищ регіону з розмитими межами, встановити адекватність між місцевою (говірковою) морфемною структурою прізвищ і офіційною (паспортною). Усе це призводило до недостатньо обґрунтованих висновків і узагальнень. Тому на початку ХХІ століття починає формуватися традиція дослідження прізвищ окремих адміністративно-територіальних районів та областей: степової України, Кіровоградської та Дніпропетровської областей (В. О. Горпинич); Закарпаття (П. П. Чучка); Правобережного Степу (В. О. Горпинич, Т. В. Тимченко); Запорізької Приазовщини (П. М. Стехна); Центральної та Східної Донеччини (Ю. М. Новикова); Лубенщини (Л. О. Кравченко); Донецької Слов'янщини (Р. М. Падалка) та ін. Цей крок усував низку недоліків попереднього підходу, але й він виявився неповноцінним, оскільки зібрати всі прізвища області неможливо, складно також підрахувати і кількість їх носіїв. Інколи фактичний матеріал району дослідники подають загальною масою і не розмежовують ні за поселеннями, ні за сферою вжитку (Р. М. Падалка, Л. О. Кравченко). У 20-х роках ХХІ століття активізувався спосіб запису повного фактичного матеріалу окремого району, за яким укладено словники: «Уся Гуляйпільщина в іменах і прізвищах» [2], «Прізвища Дніпровського Припоріжжя» [4] та ін. У них подано повні списки прізвищ (з наголосом) кожного села відповідного району на одному хронологічному зрізі. Такий спосіб добору фактажу і побудови корпусу прізвищ є достатньою підставою для обґрунтування висновків про прізвище регіону.

Мета – визначити типи прізвищевих суфіксів, частоту їх уживання, поширеність у районі, сполучуваність з основами.

Об'єктом дослідження обрано прізвища Гуляйпільського району Запорізької області. Джерелом фактичного матеріалу є словник професора В. О. Горпинича [2], укладений за вище згаданими принципами (хронологічний зріз – 26 березня 2006 року).

Залежно від етимологічного значення та структури суфікса виокремлено двадцять п'ять типів прізвищ з різним кількісним показником, з різним ступенем вживаності формантних суфіксів, з різною кількістю прізвищантів (термін В. О. Горпинича).

За кількістю прізвищ наявні: поодинокі (одне), мінімально поширені (два), малопоширені (від 3 до 8), оптимально поширені (від 9 до 97), максимально поширені (від 100 до 514), з абсолютною поширеністю (900). У межах останніх трьох виявлено такі типи :

1) **-енк-о** (514 прізвищ, 6078 носіїв – 23,4%). Суфікс виник після занепаду редукованих і став специфічною патронімною моделлю української мови. Прізвища на *-енк-о* належать до найхарактерніших в українській мові і фіксуються в усіх областях України [6, с. 113]. У прізвищах Гуляйпільщини сполучається з основами: а) особових імен (*Іваненко, Любченко*); б) назв осіб за родом занять чи професією батьків (*Бондаренко, Ткаченко*); в) назв осіб за рисами зовнішності, фізичними та психічними властивостями, поведінкою, вдачею (*Кривенко, Тихоненко*); г) назв осіб за національністю та походженням (*Бойченко, Москаленко*): г) апелятивів (*Вовченко, Котенко*). Найбільшу кількість прізвищ на *-енк-о* зафіксовано в м. Гуляйполе, с. Любимівка, с. Успенівка, с. Новозлатопіль.

2) **-ів, -ов, -єв (-єв)** (900 прізвищ, 3745 носіїв – 14,4 %). Східнослов'янські прізвища на *-ов, -ів* виникли зі словосполучень, до складу яких входили присвійні прикметники, внаслідок чого відбулася антропонімізація форманта, що спричинило явище субстантивації. За даними Ю. К. Редька, прізвища цього типу особливо поширені в західних областях України [7, с. 208]. Твірними для них є власні особові імена (*Андрєєв, Іванів*), прізвиська іменникового (*Жуков, Лєбедєв*) і прикметникового (*Глухов, Рябков*) типів. Найбільше прізвищ на *-ів, -ов, -єв (-єв)* у м. Гуляйполе, с. Мирне, с. Приютне, с. Новомиколаївка.

3) **-ий (-ій), -н-ий, -ов-ий** (141 прізвище, 3374 носії – 13 %). До цієї групи належать безсуфіксні прізвища у формі якісних і відносних прикметників на *-ий, -ій* та *-н-ий, -ов-ий*, які поширені в усій Україні [7, с. 202]. Серед них виділяються назви за зовнішніми ознаками та людськими вадами (*Кущий, Скрómний*); кольором волосся, очей, зачіскою тощо (*Велікий, Кучерявий*); соціальним станом, особливостями життя (*Бідний*); відношенням до місця (*Задорóжний, Лісничий*). Найбільшу кількість прізвищ на *-ий, -ій* виявлено в м. Гуляйполе, с. Верхня Терса, с. Варварівка, с. Новозлатопіль, с. Зелене, с. Долинка, с. Полтавка.

4) **-к-о** (225 прізвищ, 1866 носіїв – 7,2%). Цей індоєвропейський

суфікс є типовим для слов'янських мов й активно функціонує в антропонімах ще XI – XII ст. [8, с. 56]. Серед прізвищ регіону виявлено відіменникові назви, які поділяються на такі групи: а) утворені від апелятивів, у яких флексія *-о* з'явилася на місці первісного *-а* за аналогією до імен та прізвищ на *-ко* (*Будко, Галушко*), такі прізвища творилися й від загальних назв (*Земелько, Землянко*); б) в яких суфікс *-к-о* виник на місці первісного *-ок* (*Сніжко*); в) утворені семантичним способом від зменшено-пестливих особових імен (*Антошко, Онисько*).

Відприкметникові прізвиська в прізвищах мають переважно значення особи за певними ознаками (*Рябко, Сліпко*). Похідні прізвища у своєму складі можуть мати дієслівну сему прізвиськового походження. За лексичним значенням основи вони є назвами за родом діяльності (*Пасько, Рибалко*) та виконуваною дією (*Біжко, Крутько*). Найбільше прізвищ на *-к-о* зафіксовано в м. Гуляйполе, с. Марфопіль, с. Новозлатопіль, с. Любимівка, с-щі Залізничне, с. Червоне.

5) **-ськ (-цьк, -зьк)** (298 прізвищ, 1610 носіїв – 6,2 %). Найбільше прізвищ з цими формантами зафіксовано у Львівській, Тернопільській, Одеській та Миколаївській областях [7, с. 198]. За нашими спостереженнями, вони можуть бути назвами осіб: а) утвореними від імен, що виражають присвійність (*Мартинівська, Петровський*); б) за зовнішніми або внутрішніми ознаками (*Добрянська, Красівська*); в) за місцем проживання, топографічною ознакою (*Дібрівська, Печерський*). Найбільша кількість прізвищ із формантами *-ськ-, -цьк-, -зьк-* виявлена в м. Гуляйполе, с. Новозлатопіль, с. Воздвижівка, с. Успенівка.

6) **-ин, -ін** (317 прізвищ, 1056 носіїв – 4 %). Прізвища на *-ин* утворилися семантичним способом від назв осіб за походженням, народністю, національністю (*Грузин, Литвин*) і переважають у Тернопільській, Івано-Франківській та Львівській областях [7, с. 207]. Присвійні утворення з суфіксом *-ин* успадковані слов'янськими мовами з індоєвропейської спільності. У сферу словотвору власних назв перейшов із присвійних прикметників, переважно назв осіб, тварин та персоніфікованих предметів і явищ, зазнавши субстантивзації, а згодом – антропонімізації. Прізвища групи є патро- або матронімними утвореннями, походять від особових імен людей (*Антошкін, Васін*) та прізвиська основоположників роду (*Калугін,*

Коря́гін). Найбільше прізвищ на *-ин, -ін* зустрічається в м. Гуляйполе, с. Загірне, с. Новозлатопіль, с. Воздвижівка, с. Успенівка, с. Мирне, с. Староукраїнка, с. Верхня Терса.

7) **-ак (-як), -чак** (101 прізвище, 904 носії – 3,5%). У давньоруській мові суфікс *-ак* уживався для творення особових власних назв від апелятивів та християнських імен. Починаючи з XIV–XV ст., формант набув поширення серед українських особових назв. Прізвища з ним становлять 9,82 % і переважають на заході України [7, с. 204]. На Гуляйпільщині виявлено відіменникові (*Масла́к, Орля́к*), відприкметникові (*Нова́к*) та відчислівникові (*Третьа́к*) утворення. Їх етимони за значенням поділяються на ті, що: а) виражають певну ознаку (*Глупа́к, Руда́к*); б) вказують на національну належність або місце проживання (*Гуцуля́к, Литвя́к*); в) вазують на професію або рід заняття (*Руба́к, Скрипча́к*). Найбільше прізвищ на *-ак (-як), -чак* виявлено в м. Гуляйполе, с. Воздвижівка, с. Мафопіль, с. Приютне, с-щі. Залізничне.

8) **-ик, -ник, -чик** (160 прізвищ, 888 носіїв – 3,4%). За походженням суфікс *-ик* спільнослов'янський. У зв'язку з тим, що *-икъ* виступав у відприкметникових утвореннях, на спільнослов'янському ґрунті відбулося його зрощення з прикметниковим суфіксом *-ьн*, унаслідок чого виник складний суфікс *-ьникъ*, що після фонетичних змін оформився як *-ник* [1, с. 110]. Прізвища цієї групи становлять значний відсоток в Україні – 7,55 % [7, с. 202]. Вони поділяються на: а) назви, утворені семантичним способом від іменників, що виражали зменшеність (пестливість): *Ста́сик, Іва́ник* (від власних імен людей), *Дубови́к, Дуброви́к* (від загальних назв); б) атрибутивні назви, утворені від прикметникових основ: *Білик, Тівстик* (найчастіше характеризували людину за зовнішньою ознакою); в) прізвища за назвою професії, родом заняття (*Олії́ник, Різни́к*); г) назви, утворені семантичним способом від прізвиць, у яких є сема «місто, річка» (*Вінник*).

Найбільше прізвищ на *-ик, -ник, -чик* виявлено в м. Гуляйполе, с. Добропілля, с. Верхня Терса, с. Полтавка, с. Новозлатопіль, с. Петрівка.

9) **-ук (-юк), -чук** (131 прізвище, 768 носіїв – 3%). Вони поширені в патронімному антропоніміконі й фіксуються в українських писемних пам'ятках з XV ст. [5, с. 206]. Запозиченими з тюркських

мов вважає ці суфікси П. П. Чучка [11]; на слов'янському походженні наголошують Ю. К. Редько [7, с. 151] і В. В. Німчук [5, с. 206]. Найпоширеніші в Ровенській, Волинській та Житомирській областях [7, с. 196]. Прізвища на *-ук (-юк)*, *-чук* поділяються на три групи: а) назви патро- і матронімного походження (*Івас'юк, Ганч'ук*); б) назви із загальними найменуваннями в основі (*Зайч'ук, Мороз'ук*); в) назви – колишні імена з пейоративним значенням (*Мартин'ук, Пилип'ук*).

Прізвиська, що стали прізвищами, у Гуляйпільщині поділяються на лексико-семантичні групи, що є назвами осіб за: а) професією чи родом заняття, означали сина за професією батька або учня ремісника (*Бондарч'ук, Гончар'ук*); б) зовнішніми або внутрішніми ознаками, характерною поведінкою (*Горбат'ук, Серд'ук*); в) місцем проживання, топографічною ознакою, національною приналежністю (*Віннич'ук, Задорожн'ук, Ямч'ук*); г) характеризуючою дією (*Кохан'ук, Мазн'ук*). Найбільше прізвищ на *-ук (-юк)*, *-чук* зафіксовано в м. Гуляйполе, с. Новогригорівка, с. Успенівка, с. Новозлатопіль, с. Дорожнянка, с. Воздвижівка, с. Марфопіль.

10) **-ан (-ян)** (97 прізвищ, 541 носій – 2,09%). В українській мові тенденції в розвитку цього суфікса закладені ще у праслов'янську епоху. У відіменникових утвореннях слов'янських мов виражав як квалітативну ознаку, так і патронімну [9, с. 91]. Утворення з *-ан (-ян)* засвідчені з XI ст. в апелятивних назвах осіб, що виражали предметну, атрибутивну та процесуальну ознаки. Прізвища на *-ан* зафіксовані в усій Україні, але найбільш типовими є для Буковини [7, с. 208]. Аналізовані прізвища є назвами: а) атрибутивного характеру, що походять від дохристиянських імен з прикметниковими основами (*Біл'ан, Глуш'ан*) – характеризують носія за зовнішньою і внутрішньою ознакою; б) утвореними від дієслівних основ (*Мовч'ан, Руб'ан*); в) з іменниковими твірними, що походять від особових імен людей (*Гриц'ан*) і катойконімів (*Слобод'ан*). Найбільше їх у м. Гуляйполе, с. Верхня Терса, с. Приютне, с. Мирне, с. Цвіткове.

11) **-к-а** (75 прізвищ, 424 носії – 1,6%). Формант походить від давніх суфіксів *-ьк(а)* та *-ьк(а)*, які утворилися в спільнослов'янський період. У давньоруській мові у зв'язку з занепадом редукованих вони злилися в одну морфему *-к(а)*. Упродовж XVI–XVII ст. утворення з *-к(а)* поширюються, охопивши різні лексико-семантичні класи слів, тому первісне демінутивне значення його поступово стирається

[1, с. 120]. Прізвиська з цим формантом утворилися лексико-семантичним способом від власних та загальних іменників із суфіксом *-к(а)* в основі (*Глінка, Квóчка*), а також від прикметників (*Глáдка, Лиска*) та дієслів (*Пáдалка, Пря́дка*). Найбільше прізвищ на *-ка* зафіксовано в м. Гуляйполе, с. Полтавка, с. Новозлатопіль, с. Воздвижівка, с-щі. Залізничне.

12) **-ай** (26 прізвищ, 307 носіїв – 1,2 %). Серед апелативів суфікс рідкісний у називанні осіб за певним заняттям, дією, а серед антропонімів – це відносно продуктивна модель. Формант маркує близько сотні прізвищ української мови, найбільшу кількість із них виявлено в Сумській області [7, с. 208]. Серед них: а) відприкметникові атрибутивні утворення (*Біла́й, Борода́й*) – надає глумливого відтінку; б) відіменникові (*Беда́й, Шарла́й*) і віддієслівні похідні (*Каланта́й*); г) назви, утворені семантичним способом на базі власних особових імен (*Грица́й*). Переважають прізвища на *-ай* у м. Гуляйполе, с. Долинка, с. Нове Запоріжжя, с. Рівнопілля.

13) **-ець** (59 прізвищ, 278 носіїв – 1%). За походженням формант є спільнослов'янським і набув продуктивності у східнослов'янських мовах. В. О. Горпинич доводить, що як з предметним, загальним особовим значенням, так і у значенні особи за місцем проживання, народження, він не є власне українським [3, с. 32–33], бо вживається і в інших слов'янських мовах (білоруській, болгарській, російській). Разом із деминутивною та гіпокористичною функціями формантові властиве й патронімне значення. Прізвища з *-ець* поширені в Закарпатській області [7, с. 205].

Етимони прізвиськ, що лягли в основу прізвищ із суфіксом, поділяються на: а) відіменні утворення (*Оле́нець, Рома́нець*); б) назви, що вказують на професію, рід заняття, ремесла (*Краве́ць, Шве́ць*); в) назви за певною ознакою людини (*Здорове́ць, Компанісе́ць*); г) назви, що вказують на походження з певної місцевості чи країни (*Москвіве́ць, Надолі́нець*). Найбільше прізвищ на *-ець* зафіксовано в м. Гуляйполе, с. Приютне, с. Новомиколаївка, с. Успенівка, с-щі. Залізничне, с. Любимівка.

14) **-ович, -евич** (50 прізвищ, 278 носіїв – 1%). Суфікси спеціалізувалися на вираженні патронімності у слов'ян. Виникнення цих складних антропоформантів пов'язане з відмиранням родового ладу і втратою первісної бази для творення назв з *-ич, -ич-і*.

Стародавню праслов'янську патронімну функцію *-ич* заступає функція належності до когось. Форманти *-ович*, *-евич* в особових назвах виникли способом злиття *-ов*, *-ев* + *-ич*, виявляють продуктивність здебільшого на території Галичини [7, с. 206]. Такі прізвища є переважно похідними від особових власних імен (*Антонович*, *Ігнатович*) та назви професії (заняття) батька (*Попович*). Переважають прізвища цього типу м. Гуляйполе, с. Успенівка, с. Варварівка, с. Солодке, с. Чарівне, с. Полтавка, с. Добропілля.

15) **-ок** (22 прізвища, 248 носіїв – 0,95%). Цей давньослов'янський суфікс виник після занепаду зредукованих. Прізвища з ним фіксуються на території України, але досягають лише одного відсотка в Херсонській та Одеській областях [7, с. 209]. Вони утворилися семантичним способом від прізвицьк, що сформувалися на базі апелятивних іменників загальних назв (*Бичок*) й особових власних імен (*Фесок*). Найбільше прізвищ на *-ок* зафіксовано в с. Комсомольське, с. Зелений Гай, с. Темирівка.

16) **-ич** (22 прізвища, 231 носій – 0,9 %). Це найдавніший засіб вираження спорідненості у слов'ян. Починаючи від праслов'янського періоду, формант *-ичь* уживався для творення назв осіб за походженням від загальних та власних особових назв і надавав новоутвореному іменнику значення належності, яке згодом розвинулося в патронімне. Продуктивність його обмежується здебільшого територією Галичини [7, с. 206]. Такі прізвища утворилися переважно від особових власних імен (*Ганич*, *Гортинич*), рідше – від прізвицьк (*Бабич*). Найбільше прізвищ на *-ок* у м. Гуляйполе, с. Успенівка, с. Чарівне, с. Варварівка, с. Солодке.

17) **-л-о** (37 прізвищ, 225 носіїв – 0,9%). Формант своєю історією сягає праслов'янської спільності і в експресивній функції засвідчений у всіх слов'янських мовах. На території Північно-правобережного Степу зафіксовано одинадцять прізвищ на *-л-о* та вісімнадцять на *-айл-о* (джерелом творення останнього стали інфінітиви на *-ат-и*) [7, с. 90]. Прізвиська на *-л-о* походять від іменних і дієслівних основ (*Браціло*, *Зачетіло*), а також власних імен (*Марчіло*). Цей тип прізвищ переважає в м. Гуляйполе, с. Успенівка, с. Рибне, с. Варварівка, с. Солодке.

18) **-ун (-юн)** (43 прізвища, 200 носіїв – 0,8 %). На використання цього суфікса на антропонімійному матеріалі вплинула його

апелятивна поліфункціональність [9, с. 67]. Прізвища на *-ун* поширені в Сумській та Луганській областях [7, с. 208]. Етимони прізвиць із суфіксом, які лягли в основу прізвищ, утворено від дієслів (*Моргу́н, Скаку́н*) – найменування за характеризуючою поведінкою; прикметників (*Дику́н, Короту́н*) – несуть відтінок насмішки, характеризуючи носія за певною ознакою; іменників (*Дядію́н*) – мають відтінок за grubлості. Найбільше прізвищ на *-ун (-юн)* у м. Гуляйполе, с. Новозлатопіль, с. Яблукове, с. Солодке, с. Верхня Терса.

19) **-ар (-яр)** (43 прізвища, 200 носіїв – 0,8%). Формант запозичено з латинської мови через посередництво германських ще у спільнослов'янську епоху. Прізвища на *-ар (-яр)* поширені в Чернівецькій і Харківській областях [7, с. 209]. Прізвиська в прізвищах з цим формантом, утворені лексико-семантичним способом від назв осіб за професією, родом заняття (*Гонтáр, Гонча́р*), соціальним станом (*Скна́р*), внутрішніми чи зовнішніми ознаками (*Губáр*). Найбільше утворень на *-ар (-яр)* зафіксовано в м. Гуляйполе, с. Рівне, с. Воздвижівка, с. Варварівка, с. Рівнопілля, с. Мирне, с-щі Залізничне, с. Верхня Терса.

20) **-ач** (11 прізвищ, 83 носії – 0,32%). Цей суфікс за рівнем продуктивності й функціональним навантаженням є специфічним для національного іменникового словотвору. Етимони прізвищ на *-ач* поділяємо на такі групи: а) агентивні назви, утворені від дієслівних основ (*Дерка́ч*); б) атрибутивні назви, утворені від іменникових основ (*Голова́ч*); в) назви, утворені від прикметникових основ (*Богáч*). Найбільше прізвищ на *-ач* у м. Гуляйполе, с-щі Залізничне, с. Червоне, с. Темирівка.

21) **-ус** (13 прізвищ, 65 носіїв – 0,25%). Цей суфікс І. Фаріон розглядає як демінутивний формант, що на апелятивному рівні виявлений в XIV ст. у пестливих утвореннях для позначення родинних стосунків і властивий українській мові найбільшою мірою [9, с. 72]. В Україні нараховується лише кілька десятків прізвищ із цим суфіксом [7, с. 158], які походять від основ прізвиць із значенням особи за якоюсь характерною ознакою (*Брóвус, Хóдус*), проте більшість із них мають незрозумілу будову (*Дóрдус, Капі́нус, Чу́фус*). Поширені в м. Гуляйполе, с. Варварівка, с. Чарівне, с. Полтавка, с. Воздвижівка, с-щі Залізничне, с. Новозлатопіль.

22) **-аш** (15 прізвищ, 62 носії – 0,23 %). В українських

антропонімах зафіксований лише у XIV-XV ст. Генеза цього форманта сягає процесу накладання структурного суфікса *-ja* на основу з формантом *-cha* і становить значно новішу формацію, властиву всім слов'янським мовам. Прізвища з ним активно функціонують на Закарпатті та Буковині [9, с. 115]. Етимони прізвищ із *-аш* утворені від: а) іменників, яким суфікс надає зменшено-фамільярного відтінку (*Арендáш*, *Барабáш*, *Лукаш*); б) прикметників, що є назвами за зовнішньою ознакою (*Сивáш*). Найбільше їх у м. Гуляйполе, с. Чарівне, с. Темирівка, с. Воздвижівка.

23) **-ур** (11 прізвищ, 55 носіїв – 0,2%). В Україні, за Ю. Редьком, нараховується близько тридцяти прізвищ з цим суфіксом [7, с. 158]. Вони мають нез'ясовану етимологію (*Мáмчур*, *Мачúр*, *Мунгúр*). Найбільше прізвищ на *-ур* у м. Гуляйполе, с. Чарівне.

24) **-ер** (11 прізвищ, 46 носіїв – 0,17%). В українських прізвищах, очевидно, не є суфіксальною морфемою, а входить до складу кореня [7, с. 124]. Вони мають іншомовне походження і незрозумілу семантику (*Мáйхер*, *Нéгер*, *Трóтнер*). Найбільше прізвищ на *-ер* у с. Мирне, с. Полтавка, с. Любимівка, с. Верхня Терса.

25) **-иш** (9 прізвищ, 24 носії – 0,09%). Формант був продуктивний на заході Польщі та тих ареалах, що найбільше зберегли мовну архаїку [9, с. 85]. Прізвиська в прізвищах із *-иш* є похідними від: а) власних особових імен (*Гáвриш*); б) дієслівних основ (*Гáйдиш*); в) іменникових основ апелятивного характеру (*Кúдриш*, *Мóрдиш* від *кудрі*, *морда*). Переважає цей тип у м. Гуляйполе, с. Новогригорівка, с. Копані, с. Темирівка.

Отже, повна прізвищева парадигма засвідчує, що система її максимально і оптимально поширених формантів складається з 25 типів. На Гуляйпільщині для створення формантів задіяні суфікси: *-енк-о*, *-ів*, *-ов*, *-ев* (*-ев*), *-ий* (*-ій*), *-н-ий*, *-ов-ий*, *-к-о*, *-ськ* (*-цьк*, *-зьк*), *-ин*, *-ін*, *-ак* (*-як*), *-чак*, *-ик*, *-ник*, *-чик*, *-ук* (*-юк*), *-чук*, *-ан* (*-ян*), *-к(а)*, *-ай*, *-ель*, *-ович*, *-евич*, *-ок*, *-ич*, *-л-о*, *-ун* (*-юн*), *ар* (*-яр*), *-ач*, *-ус*, *-аш*, *-ур*, *-ер*, *-иш*. Їх вибір не зумовлений ні структурою, ні семантикою, а відбувся ще в допрізвищевий період, коли утворювалися прізвиська, які лягли в основу прізвищ.

За походженням прізвищеві суфікси неоднорідні: праслов'янські (*-ськ-*, *-ець*), індоєвропейські (*-ер-*), міжмовносімейні (*-ан-*, *-ак-*), проте всі вони вільно функціонують в українській мові. Їх фонетична

структура дає змогу вільно поєднуватися із твірними основами будь-якої будови. Оскільки суфіксальне творення прізвищ завершилося в XVII–XVIII ст., а творення прізвиськ відбувається і сьогодні, прізвища, як продукт XVI–XVII ст., є джерелом вивчення історії творення прізвиськ.

Типологія фактичного матеріалу різна за семантикою і формантами. До першої п'ятірки найпоширеніших за семантикою належать прізвища *Семенюта* (214), *Горпинич* (202), *Дерев'янка* (192), *Шрамко* (183), *Мищенко* (180), а за поширеністю формантів – з суфіксами *-ів, -ов, -ев (-єв)* (900), *-енк-о* (514), *-ин (-ін)* (317), *-ськ- (-цьк-, -зьк-)* (298), *-к-о* (225).

Література

1. Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови: нариси зі словозміни і словотвору / С. П. Бевзенко. – Ужгород : Закарпатське обласне вид-во, 1960. – 416 с.
2. Горпинич В. О. Вся Гуляйпільщина в іменах та прізвищах / В. О. Горпинич. – Дніпропетровськ : Пороги, 2007. – 384 с.
3. Горпинич В. О. Українська словотвірна дериватологія / В. О. Горпинич. – Дніпропетровськ : ДДУ, 1998. – 189 с.
4. Горпинич В. О., Корнієнко І. А. Прізвища Дніпровського Припоріжжя / В. О. Горпинич, І. А. Корнієнко. – Дніпропетровськ : Пороги, 2003. – 209 с.
5. Німчук В. В. Українські прізвища з суфіксами *-ук, -чук* та етимологічно споріднені утворення / В. В. Німчук // Українська діалектологія і ономастика. – К. : Наукова думка, 1964. – С. 194–210.
6. Редько Ю. К. Основні словотвірні типи сучасних українських прізвищ у порівнянні з іншими слов'янськими / Ю. К. Редько // Філологічний збірник Українського комітету славістів. – К., 1958. – С. 112–129.
7. Редько Ю. К. Сучасні українські прізвища / Ю. К. Редько. – К. : Наукова думка, 1966. – 216 с.
8. Семеренко Г. В. Формування української деминутивної суфіксації / Г. В. Семеренко // Мовознавство. – 1992. – №4. – С. 51–59.
9. Фаріон І. Д. Українські прізвищеві назви Прикарпатської Львівщини наприкінці XVIII – початку XIX століття (з етимологічним словником) / І. Д. Фаріон. – Львів : Літопис, 2001. – 371 с.
10. Чучка П. П. Глобальні, національні та регіональні ознаки прізвищ України / П. П. Чучка // Дивослово. – 2000. – № 10. – С. 23–25.

Стаття надійшла до редакції 01.04.2015 р.

ПЕРЕКЛАД ЛАТИНІЗМІВ У ТЕКСТАХ З РОСЛИНИЦТВА І ЗЕМЛЕРОБСТВА

Сидорук Г. І., Нехорошева М. В. Переклад латинізмів у текстах з рослинництва і землеробства.

У статті розглянуто особливості використання латинізмів при перекладі текстів з рослинництва та землеробства, проаналізовано мовні засоби та їхній вплив на значення лексичних одиниць. Особливу увагу зосереджено на дослідженні латинських елементів в лексичних одиницях та способах їхньої реалізації в перекладі і з'ясовано механізми взаємодії різних чинників у процесі запозичення латинських за походженням лексем у різних мовах.

Ключові слова: латинізм, термін, запозичення, землеробство, рослинництво.

Сидорук Г. І., Нехорошева М. В. Перевод латинизмов в текстах по растениеводству и земледелию.

В статье рассмотрены особенности использования латинизмов при переводе текстов по растениеводству и земледелию, проанализированы языковые средства и их влияние на значение лексических единиц. Особое внимание сосредоточено на исследовании латинских элементов в лексических единицах и способах их реализации в переводе и определяются механизмы взаимодействия разных факторов в процессе заимствования лексем латинского происхождения в разных языках.

Ключевые слова: латинизм, термин, заимствования, земледелие, растениеводство.

Sidoruk G. I., Nehorosheva N. V. Translation Latin words in the text of the crop and farming.

The article considers the peculiarities of using Latinisms in translating the texts on crop and agriculture, analyses the language resources and their influence on the meaning of lexical units. Special attention is paid to analyzing the Latin elements in lexical units and the ways of their realization in translation. The mechanisms of interaction of various factors in the borrowing of Latin origin tokens in different languages.

Key words: Latinism, term, borrowing, agriculture, plant cultivation.

Термінологічна лексика в результаті розвитку науки постійно поповнює словниковий склад мови. Ця лексика є одним з її динамічних, комплексних компонентів, що вимагає всебічного лінгвістичного дослідження.

Як зазначають мовознавці, мова є накопичувачем досвіду людської цивілізації, який якнайповніше втілено у словниковому складі, що відбиває зв'язки народів у різні періоди історії, адже одним зі шляхів розвитку лексики є запозичення слів із мов інших народів.

Відомо, що для східноєвропейських мов безпосереднім постачальником грецизмів виступала Візантія, тоді як в інші мови грецькі елементи потрапляли в основному через латину [1, с. 62].

Найдавніші латинські запозичення проникали у слов'янські мови переважно через германське посередництво, зокрема через готську і давньоверхньонімецьку мови. Постачальником латинізмів була середньогрецька мова. За доби Відродження східнослов'янські мови, зокрема староукраїнська, активно запозичають латинські слова як юридичні, фізичні, медичні терміни, адже в середні віки, в епоху Відродження і в пізніші часи латинська мова була головним засобом міжнародного культурного і наукового спілкування, мовою науковців, лікарів, письменників і дипломатів [9, с. 27].

Питання входження латинської лексики в українську літературну мову ставляться як у спеціальних лінгвістичних розвідках (І. С. Гриценко, Ю. В. Цимбалюк), так і у працях, які стосуються характеристики запозичень загалом (В. В. Акуленко, Л. Л. Гумецька, О. Г. Муромцева, Л. М. Полюга). У зарубіжній лінгвістиці серед численних праць вирізняються дослідження О. Б. Булики, В. С. Мошинської, Г. В. Рибіцької [2, с. 23].

Мета статті – з'ясування взаємодії внутрішньомовних та позамовних чинників у процесі запозичення латинських за походженням лексем у різних мовах.

Латинські слова, запозичені в цей час в англійську мову, стосуються медицини, фізики, механіки, біології, мистецтва, літератури, судочинства, законодавства, релігії тощо.

Варто зазначити, що незалежно від того, безпосередньо з латинської мови чи через французьку було запозичене те чи те слово в англійську мову в XV–XVI ст., корінь (основа) латинського слова залишається без змін: лат. *irrito, irritāre* – англ. *irritate*; лат. *separāre* – англ. *separate*; а також *collect, correct, permit, produce* та багато інших.

Ця особливість має істотне значення для історії мови при розв'язанні питання про час та епоху, коли було запозичене те чи те латинське слово. У XV–XVI ст., а також пізніше, у XVI–XVII ст., деякі латинізми були запозичені в англійську мову вдруге, бо ті самі латинські лексеми вже ввійшли до словникового складу англійської мови багато століть тому.

Так, запозичене з латинської мови в давньоанглійську слово

episcopus (VII ст.) перетворилося в *bishop*, а повторне запозичення цього слова в XV ст. дало сучасне слово *episcopal*. Аналогічно лат. *discus* дало сучасне слово *dish* (з давньоанглійської *disk*) та *disc*. Прикладів таких етимологічних пар (дублетів) в англійській мові дуже багато: *sure* – *secure* (з давньофр. *seure* та лат. *secūrus*); *ray* – *radius* (з давньофр. *rai* та лат. *radius*); *vowel* – *vocal* (з давньофр. *vouet* та лат. *vōcālis*) тощо. Щодо етимології, обидва слова кожної пари походять від латинського кореня: *sure* та *secure*, від лат. *securum* тощо.

При запозиченні іншомовних слів часто змінювалась належність їх до певного морфологічного класу частин мови. У такому разі «запозичувався», власне, корінь (основа) слова (іноді з префіксом), який уже в англійській мові вживався, як та чи та частина мови [6, с. 79].

Так, запозичене в XVI ст. латинське *adeptus*, дієприкметник минулого часу від *ad* (*ipisci*) (*attain*) (пор. рос. *adenm*), уже в 1553 р. трапляється у вигляді дієслова *to adept* у формі «*how could you have adepted such prerogative*». Пізніше *adept* уживається як прикметник та іменник, які залишилися і в сучасній мові. Подібним способом від латинського *ad nihil* був утворений прикметник *adnichilitate* (*reduce to nothing*): «*such poore adnichilitate orphans*».

Від латинського *invigilare* (*be watch*) було утворено прикметник *invigilate*, як у сполученні *to be invigilate* (*be watchful*), а пізніше дієслово з тим же значенням: «*to invigilate thus much for me*» [3, с. 158].

Виокремлюючи термін «лексичний латинізм» як об'єкт спеціального мовознавчого дослідження, треба зазначити, що це поняття не отримало ще загальноприйнятого визначення. У науковій літературі з проблем лексичних запозичень уживаються терміни «латинізм», «латиномовне запозичення», «греко-латинізм», «латинське запозичення», «латиноосновний полонізм». Найчастіше лінгвісти трактують «латинізм» як слово чи зворот, запозичені з латинської мови і такі, що сприймаються як чужорідні елементи (Д. І. Ганич, І. С. Олійник, С. В. Семчинський). Таке витлумачення не є цілком прийнятним, бо сприйняття запозичень як чужорідних елементів є суб'єктивним явищем для носіїв мови, яке залежить від рівня володіння іноземними мовами, загальноосвітнього рівня людини та її мовної інтуїції.

При визначенні латинізму важливим є принцип установлення

джерела запозичення. У сучасній лінгвістиці наявні цілком протилежні, навіть несумісні погляди на цю проблему. Особливі ускладнення виникають через хронологічну віддаленість класичних і сучасних мов, недосконалість, а часом і відсутність етимологічних досліджень. Сучасні німецькі славісти пропонують термін *Eurolatein* «евролатина» як умовну назву, що означає живу спадщину античності і гуманістичного Ренесансу в європейських мовах. Водночас висловлюється сумнів щодо правомірності використання терміна «латинізм» у слов'янських мовах, оскільки слов'янські народи та їх писемність, мовляв, так пізно з'явилися на історичній арені, що не може бути й мови про латинське мовне середовище [9, с. 127].

Дослідники виділяють окремих латинський лексичний пласт – «культизми чи латинізми» (*cultismos* o *latinismos*), тобто ті слова, які запозичені в більш пізній період розвитку романської мови і здебільшого книжним шляхом (В. В. Виноградов). Тому вони зазнавали тільки мінімальної фонетико-морфологічної адаптації (ісп. *voluntad*, *monumento*, *tirano*, *ocasiyn*, *consilo*, *insolencia*). Лексичні одиниці, які увійшли в мову в результаті дії релатинізації, виявляють з погляду походження певну подвійність. Вони одночасно продовжують і старі форми, утворені за участю латини [7, с. 4].

Семантична адаптація латинізмів є складним багаторівневим процесом. Латиномовні запозичення неоднотипні за відношенням до слова-етимона.

Тут представлені кілька типів залежності: а) моносемантичне запозичення в українській мові співвідноситься з однозначним латинським словом, причому помітних змін у семантиці слів не відбувається; б) збереження однозначності не супроводжується тотожністю значень, що пояснюється змінами або уточненнями у денотаті; в) семантична структура багатозначного слова-етимона спрощується; г) полісемантичні українські лексеми співвідносяться з моносемантичним словом у мові-джерелі; д) слова, які є багатозначними в українській мові і в мові-джерелі [9, с. 98].

Значна кількість латинських слів була запозичена без орфографічних змін: *alibi*, *animal*, *errata*, *formula*, *folio*, *item*, *maximum*, *minimum*, *superior* та інші.

Численна група слів, запозичених з латинської мови, характеризуються частковими змінами в орфографії, які полягали в

скороченні слова за рахунок: а) відкидання суфіксів; б) відкидання відмінкових закінчень. Прикладами таких слів можуть бути: а) *consult* (< лат. *consult-āre*), *expect* (<лат. *expect-āre*); б) *exclusion* (лат. *exclusiōn-is* (род.), *-em* (дав.), *conjugation* (лат. *conjugation-is* (род.), *-em* (дав.) тощо.

Деякі латинські слова зазнали орфографічних змін, характер яких дає підстави вважати, що ці слова були запозичені з латинської мови через французьку: лат. *conspicu-us* > *conspicuous*; лат. *extern-us* > *external*; лат. *celeri-tas* > *celerity* тощо [4, с. 58].

Сучасна ботанічна номенклатура бере початок від систем назв рослин і тварин, які вживали дослідники середніх віків і навіть ще більш давніх часів. Мовою вчених середньовіччя, як відомо, була латинь. Саме через багатотисячлітні традиції мертву мову древніх латинян використовували в ботаніці, зоології, мікології, мікробіології, медицині, землеробстві.

Біологічна латинь – це мова фахівців-систематиків, вона досить спрощена у граматичному плані, у ній багато запозичень із грецької та інших мов. Латинь використовується в біологічній термінології, назвах таксономічних категорій, понять, хвороб та засобів боротьби з ними і, передусім, у назвах видів рослин, тварин, грибів, бактерій і вірусів. В однієї і тієї ж рослини або тварини в різних народів, які говорять різними мовами і діалектами, що живуть у різних країнах, регіонах і місцевостях, можуть бути, відповідно, сотні різних назв.

На Землі існує понад 450 тисяч рослин. Їх необхідно було систематизувати, дати кожній свою назву. За цю справу взявся відомий шведський ботанік Карл Лінней (1707–1778). Великою заслугою К. Ліннея є запровадження для рослин чітких назв, які складаються з двох слів, так званої подвійної, або бінарної, номенклатури. Види рослин він об'єднав у роди. Назва кожного виду складається з двох слів, де перше означає рід, а разом перше й друге становлять назву виду. Ця номенклатура повністю зберегла своє наукове значення і в наші дні [10, с. 61].

Латинські запозичення поширені в землеробстві. Тематична структура сучасної термінології землеробства складається з 13 тематичних груп (назви властивостей і характеристик; назви процесів та дій; назви знарядь праці, приладів і механізмів; назви показників та величин; назви сільгоспкультур і їхніх частин; назви законів

землеробства; назви добрив і пестицидів; назви сільськогосподарських угідь; назви систем землеробства; назви сівозмін; назви хвороб і шкідників сільгоспкультур; назви осіб за видом діяльності, назви ґрунтів) залежать від універсальної концептуальної структури наукової картини світу (основні категорії: кількість, якість, предмет (об'єкт), дія, подія (результат), стан, місце, шлях (мета). На наш погляд, найперспективнішим напрямом дослідження цієї терміносистеми є розгляд землеробської картини світу з когнітивно-ономасіологічного погляду.

Важливою прикладною термінологічною проблемою є лексикографічний опис наукових галузей, що спирається на сучасну лексикографічну теорію, яка має специфіку щодо термінологічної лексики (формулювання дефініцій за правилами, розмежування термінології та номенклатури та ін.). На сучасному етапі гострою потребою є укладання словників сільськогосподарської (землеробської) термінології, які максимально повно відображали б її системну організацію.

Для формування наукової термінології землеробства (початок формування кінець XIX ст.) визначальними є два періоди: 20-ті та 90-ті рр. XX ст. початок XXI ст., які характеризуються активізацією процесів кодифікації. Звуження сфери функціонування термінології з 30-х до 90-х років, зумовлене соціолінгвістичними чинниками, негативно позначилося на її якісному та кількісному складі.

З погляду походження термінологія землеробства відзначається гетерогенністю. У термінології не спостерігається переважання запозичень, як у більшості українських терміносистем, що зумовлено давньою історією формування землеробства як галузі суспільної діяльності українців.

Запозичені землеробські терміни поділяються на власне запозичення та інтернаціоналізми (уживаються з тими самими значеннями не менш ніж у трьох неблизькоспоріднених мовах). Джерела запозичень: грецька, латинська, англійська, німецька, французька, перська та інші мови з переважанням грецизмів та латинізмів.

Опис системної організації землеробської термінології полягав передусім у виокремленні в межах конкретних тематичних груп лексико-семантичних парадигм, протиставлених за різними

семантичними ознаками (синонімічні, антонімічні). Оскільки термінологія землеробства, як і будь-яка інша терміносистема, є підсистемою лексичного складу літературної мови, такі типи семантичних відношень (і зовнішньо-, і внутрішньосистемних), як синонімія, антонімія, полісемія, омонімія, властиві їй повною мірою [10, с. 209].

Синонімія одна з основних проблем процесу кодифікації термінології, проте повністю позбавитися від неї не можливо, оскільки вона є свідченням динаміки і розвитку мовної системи. У пропонуваному дослідженні подано класифікації синонімів за такими аспектами: за ступенем тотожності семного складу (абсолютні синоніми та часткові синоніми); за структурою (однослови, композити, словосполучення); за морфемною структурою (спільнокореневі, різнокореневі). Факт наявності синонімів у сучасній українській термінології землеробства свідчить про недостатній рівень її впорядкованості, хоч це й пояснюється об'єктивними причинами. Часткова тотожність указує на функціонування двох різних, хоч і близьких за значенням, термінів. У терміносистемі землеробства представлено також варіанти (формально-структурні та ономасіологічні). Безумовно, надмірна кількість синонімів ускладнює спілкування, але водночас синонімія – це свідчення природного розвитку мови. Отже, опрацювання термінологічних синонімів, добір вдалого відповідника мають сприяти підвищенню рівня системності термінології.

Антонімічні відношення, виявлені в землеробській термінології, установлюються на основі полярного протиставлення значень одиниць абстрактної лексики. За структурним критерієм у терміносистемі виокремлено лексичні та словотвірні антоніми, за семантичним – контрарні, комплементарні та векторні.

Багатозначність у терміносистемі є зовнішньосистемною і внутрішньосистемною, формується на основі метафоричних, метонімічних та функціональних перенесень значень. У термінології вона небажана, проте виправдана як засіб мовної економії.

У терміносистемі представлено зовнішньосистемні лексичні омоніми, утворені в результаті звукового збігу різних за походженням слів (етимологічні), словотворчих процесів (словотвірні) та розкладу полісемії слів (семантичні). Міжгалузеві терміни-омоніми

землеробства усталилися спеціалізацією, адаптацією значення загальнонаукових термінів відповідно до системи понять терміносистеми-реципієнта [8, с. 175].

У термінології землеробства номінативні одиниці створюються засобами морфологічного та неморфологічного словотвору. Продуктивними також є аналітичні найменування (терміни-словосполучення).

Морфологічний спосіб творення слів представлений своїми основними різновидами: афіксацією, складанням та абревіацією. Афіксація полягає у приєднанні словотворчого форманта до твірної основи задля створення нової номінативної одиниці, що належить до певної ономазіологічної категорії (предметність, процесуальність, атрибутивність). Словотворчий формант є носієм словотворчого значення, який визначає семантику похідного слова. Він може бути і полісемічними, і синонімічними [5, с. 302].

Розподіл термінологічної лексики за різними галузями знання показав, що найбільшою кількістю латинської термінології послуговуються медицина та фізіологія, професійна підмова освіти і виховання, лінгвістика та право, що пов'язано з роллю латини як «Lingua Franca» у середньовіччі, коли більшість наукових трактатів писалася та друкувалася латинською мовою. Саме на Середні віки припадає становлення наукової термінології цих галузей наук.

Результати поділу іменників-латинізмів за морфологічною будовою вказують на те, що найбільш об'ємною є група похідних іменників, найменш чисельною – простих. Найбільша частина запозичених іменників з латині належить до високого та нейтрального стилів.

Перспективним вважаємо дослідження латинізмів з позиції їх типології.

Література

1. Акуленко В. В. Вопросы интернационализации словарного состава языка / В. В. Акуленко. – Харьков : Изд-во Харьковского ун-та, 1972. – 213 с.
2. Аракин В. Д. История английского языка / В. Д. Аракин. – М. : Живой язык, 2001. – 158 с.
3. Бойко Н. І. Українська експресивна лексика : семантичний, лексикографічний і функціональний аспекти : [монографія] / Н. І. Бойко. – Ніжин : ТОВ Вид-во Аспект-Поліграф, 2005. – 552 с.
4. Войнова Е. А. Лексикология современного английского языка / Е. А. Войнова. –

М. : Просвещение, 1991. – 283 с.

5. Гак В. Г. Языковые преобразования / В. Г. Гак. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1998. – 768 с.

6. Ильиш Б. А. История английского языка / Б. А. Ильиш. – М. : ИЛИЯ, 1958. – 286 с.

7. Коломієць К. М. Новітні запозичення з англійської мови в німецькій суспільно-політичній лексиці / К. М. Коломієць // Вісник Запорізького державного університету. Філологічні науки. – 2002. – № 2. – С. 1–4.

8. Корунець І. В. Порівняльна типологія англійської та української мов / І. В. Корунець. – Вінниця, 2003. – 438 с.

9. Костюченко Ю. П. Історія англійської мови : Елементарний курс / Ю. П. Костюченко. – К. : Рядянська школа, 1996. – [2-е вид., випр. і доп.]. – 427 с.

10. Русанівський В. М. Староукраїнська і слов'янорусська мови на тлі розвитку інших слов'янських літературних мов / В. М. Русанівський // Мовознавство. – 1997. – № 1. – С. 390.

Стаття надійшла до редакції 30.03.2015 р.

УДК 81.115 + 81'276.11

О. В. Сушкевич

АКСІОЛОГІЧНА МОДАЛЬНІСТЬ ЯК ВІДНОСНА СУБ'ЄКТИВНА КАТЕГОРІЯ

Сушкевич О. В. Аксиологічна модальність як відносна суб'єктивна категорія.

У статті зроблено спробу встановити відносний суб'єктивний характер категорії «аксиологічна модальність». Проаналізовано як традиційні уявлення про сутність згаданої категорії, так і сучасні погляди. Комунікативна позиція мовця визначається як сукупність особистісного та типового, стереотипного. Відносність модальності зумовлена неоднозначністю поняття «реальність».

Ключові слова: аксиологічна модальність, оцінка, цінність, реальність, суб'єктивне, об'єктивне.

Сушкевич О. В. Аксиологическая модальность как относительная субъективная категория.

В статье сделана попытка установить относительный субъективный характер категории «аксиологическая модальность». Проанализированы как традиционные представления о сущности данной категории, так и современные взгляды. Коммуникативная позиция говорящего определяется как совокупность личностного и типичного, стереотипного. Относительность модальности обусловлена неоднозначностью понятие «реальность».

Ключевые слова: аксиологическая модальность, оценка, ценность, реальность, субъективное, объективное.

Sushkevych O. V. Axiological modality as a relatively subjective category.

The article deals with the relatively subjective character of the category «axiological modality». Both traditional and modern views concerning this category are analyzed. Communicative position of a speaker is defined by personal and typical, stereotypical items. The relativity of modality is determined by the ambiguity of the notion «reality».

Key words: axiological modality, evaluation, value, reality, subjective, objective.

Сучасне мовознавство приділяє значну увагу модальним виявам мовця, які відображають суб'єктивне розуміння ситуацій спілкування, ставлення до співрозмовників через призму об'єктивної реальності. Складна взаємодія оцінки та цінності на фоні історичних, національно-культурних, ментальних процесів і змін лежить в основі аксіологічної модальності (далі – АМ). Розрив між потребами людини, бажаннями та реальністю формує уявлення про цінне й антицінне у свідомості носія мови. Оцінка постає інструментом вираження критеріїв цінності через універсальну тріаду: добре – нейтрально – погано (Н. Д. Арутюнова, О. Л. Бессонова, О. А. Івін). Цінність, із якою мовець порівнює й зіставляє об'єкти, явища та якості, закріплюються в мові й мовленні за допомогою оцінки. Саме завдяки такій взаємодії цінності й оцінки людини утворюється аксіологічна модальність.

Роботи Ш. Баллі й В. В. Виноградова започаткували традиційну диференціацію модальності з огляду на мовця та репрезентовану ним дійсність. Відтак, виділяється об'єктивна (відношення повідомлення до дійсності у плані реальності / нереальності, можливості / неможливості і т. ін.) та суб'єктивна модальність (характеризує ставлення мовця до того, що він повідомляє, до адресата, до мовленнєвого акту). Такої позиції дотримується більшість учених: В. Г. Адмоні, Ш. Баллі, В. В. Виноградов, Т. М. Іванінга, В. Б. Касевич, В. З. Панфілов, Г. Поштаренко, В. М. Ткачук, Н. Ю. Шведова та ін.

У цій роботі ми розглядаємо АМ як видову та похідну від загальної – модальність. АМ – текстотвірна категорія, яка позначає вираження відповідно до певної шкали цінностей ставлення мовця до повідомлення, думок співрозмовника, до нього самого як особистості, а також співвідношення повідомлення з дійсністю [7, с. 5–6]. Керуючись принципами модальної логіки, АМ зараховують до суб'єктивної категорії, співвідносячи її з оцінкою. Така позиція ґрунтується на тому, що АМ є «єгоцентричним» механізмом, який передає суто особистісну позицію. На думку Л. М. Васильєва й

Г. Х. Шингарова, оцінні ставлення зумовлюються не об'єктивним членуванням світу, а суб'єктивним, в основі якого лежать не реальні властивості предметів і явищ, а лише наші суб'єктивні враження від них, наші емоційні реакції на них і розумові умовиводи щодо їхньої ролі в нашому житті. Такий напрямок трактування АМ й КМ загрожує змиканню категорії модальності з поняттям суб'єктивності.

АМ є відносною суб'єктивною категорією. Як зазначалося, традиційно вважається, що вербалізація ставлення мовців до сказаного на основі системи цінностей є суто суб'єктивним процесом. Проте будь-яку позицію мовця можна охарактеризувати як типову, притаманну й іншим членам мовної спільноти в заданому часо-просторі, відомому як дійсність. Усе це відбувається завдяки об'єктивному впливу цінностей, стереотипів, традицій, правил і норм певного суспільства. Виявляється, що суб'єктивізм модальності є відносним, зумовленим рядом об'єктивних чинників. Окрім того, трактування об'єктивної складової модальності як співвідношення повідомлення з дійсністю в плані реальності / ірреальності є також умовним через неоднозначність поняття «реальність». Доведено, що людина реагує не стільки на дійсність, скільки на її представлення кимось або ж на власні уявлення про неї. Отже, аксіологічна модальність постає посередником між об'єктивним світом із ціннісною віссю й людиною з ціннісними орієнтирами. Як приклад, розглянемо фрагмент інтерв'ю з Роджером Вотерсом, режесером-постановником та засновником «Pink Floyd». (discussing the rock opera staged by Roger Waters).

Interviewer: *The title of the opera translates as “there is hope». Hope for what? What kind of meaning did you place in it?*

Waters: *It means more than just a title. It's a phrase from an 18th century French revolutionary song (тут і далі – позначки наші – О. В.) that best reveals the content of changes that took place some 300 years ago. That was when people first started talking about equal rights and understood that, by joining efforts, they would be able to change the world, make it more humane. I fully agree with this concept, and I believe that what good every human being has will certainly get the better of evil (10).*

Роджер Вотерс, осмислюючи назву та мотиви своєї опери, зосереджується на напрямкові світового прогресу. У своїй репліці він, на перший погляд, зміщує акценти з поставленого питання, оперуючи

констативами, звертається до минулого, а також висновків, які зробило людство ще з уроків Французької революції щодо гуманного розвитку суспільства. Далі, висловлюючи власну позицію щодо протистояння добра та зла, він спирається на загальноприйняте бачення проблеми: добро переможе зло. Проте представляє і своє бачення такого антогонізму: добро починається в кожній людині й при об'єднанні зусиль можна змінити світ. Так, Вотерс займає подвійну комунікативну позицію. З одного боку, – аніматора, представляючи традиційні погляди на такі цінності, як людина, прогрес, добро, гуманність, з іншого, – він приймає позицію автора, вбачаючи, що “there is hope» за умов звернення сучасного суспільства до вказаних цінностей. Отже, такі судження щодо необхідних зрушень до блага можна вважати прихованими директивами стосовно постмодерного суспільства.

Водночас на сучасному етапі лінгвістичних досліджень окреслено напрямок представлення модальності, зокрема аксіологічної, як суб'єктивної категорії, проте з об'єктивним характером. Передусім, це зумовлюється потребами систематизації знань та уявлень про модальність і прагненням уникнути ще більшої «розмитості» поняття. Крім того, практика показує, що розмежування об'єктивного й суб'єктивного начал модальності є суто аналітичною операцією, яка розчленовує категорію на складові частини задля конкретизації предмета наукових досліджень. У процесі «живої» комунікації кодування суб'єктивних і об'єктивних смислів відбувається одночасно й невідривно одне від одного.

На користь останньої позиції свідчать порівняльно-історичні дослідження КМ й АМ, здійснені в рамках дисертаційної праці Л. П. Дроновою. Авторка вказує на історичний фактор об'єднання об'єктивного й суб'єктивного начал при виокремленні АМ упродовж усього її культурно-історичного становлення на тлі індоєвропейських мов [5].

Ми поділяємо думку Н. Ю. Шведової, яка, описуючи модальність на рівні речення, також указує на її дуальний характер. Повідомлення, маючи об'єктивно-модальне значення, співвідноситься з планом реальності чи ірреальності. Водночас «...кожне висловлювання, побудоване на основі тієї чи тієї схеми речення, характеризується суб'єктивно-модальним значенням» [4, с. 545]. Авторка дотримується

класичного витлумачення об'єктивної модальності як характеру відношення того, що повідомляється, до дійсності, а суб'єктивної – як ставлення мовця до того, що повідомляється.

І. Р. Гальперін не погоджується з позицією Н. Ю. Шведової стосовно того, що кожне висловлювання поряд з об'єктивним модальним значенням має й суб'єктивне. Відстоюючи свою позицію, дослідник наводить таке речення як приклад: «*Усі розповідні речення мають свої структурні схеми*», яке, на його думку, не відзначається суб'єктивно-модальним значенням [3, с. 46]. Якщо взяти до уваги те, що наукові положення мають свого автора, позиції якого можуть відрізнятись від поглядів інших або ж збігатися з ними й тоді прийматися як апріорні об'єктивні закони, то суть суб'єктивно-модальних значень може полягати в констатуванні переконань, оформлених у вигляді фактів, що підпадають під певну наукову парадигму й транслюються її представником.

З'ясування сутності модальних значень у рамках АМ потребує визначення принципів взаємодії об'єктивних і суб'єктивних складових ключових понять, які функціонують у межах цієї категорії.

АМ реалізується в мові насамперед як продукт діяльності людини. Доведено, що мова є об'єктивно-суб'єктивним явищем людської культури. За допомогою її засобів людина як глобальний суб'єкт на тлі культурно-історичних змін, етнічних, ареальних, соціальних, індивідуальних особливостей осягає та відображає дійсність.

Об'єктивна складова АМ для представників різних культур також може варіюватися. Реальність сприймається не лише органами чуття, а й через мову. Кожна мова – англійська чи українська – описує реальність із системою цінностей і їх носіїв по-своєму. Наприклад, українці кажуть: «*Народитися в сорочці*», а англійці – «*to be born under lucky star*». Ціннісні компоненти щасливої вдачі по-різному представлені в мовах. Для українця *сорочка* – символ-оберіг, який пронизаний материнською повсякчасною турботою й опікою й є запорукою удачі. Для британця *lucky star* – знак покровительства вищих сил, який віщує успіх. Недаремно Марк Канінгем у своїй роботі «*Psycho-Linguistics. Training Guidebook*» (1998) зазначає: «Люди реагують на те, як вони сприймають реальність, а не на саму реальність» [1, с. 13].

Співвідношення об'єктивної й суб'єктивної сторін АМ мовлення

можна простежити на прикладі осмислення реальності в зіставленні з текстом, що наводиться В. П. Рудневим. Лінгвіст-філософ дотримується бачення реальності як сукупностей текстів, що виникають за певної ситуації. Людину, за словами науковця, оточує система текстів – радіопередача, книга, розмови сусідів тощо, – які утворюють реальність. Особистість з усього наявного потоку інформації сприймає й використовує лише важливе й значуще для неї, а решту відкидає.

Розвиваючи думку про зв'язки АМ з дійсністю й внутрішнім світом мовця, необхідно також зазначити, що на сьогодні сама інтерпретація об'єктивної модальності як співвіднесення висловлювання з об'єктивною дійсністю, незалежною від свідомості мовця, ставиться під сумнів. Причина полягає в тому, що саме поняття об'єктивної дійсності стає гранично відносним. Протиставлення уявного й дійсного за традиційними параметрами матеріальності вираження та смислу втрачає свою абсолютну правильність. Відповідно, трактування об'єктивної реальності через дійсний, умовний і наказовий способи, «перешкоджає поглибленому дослідженню тексту та речення» [2, с. 103]. Способи дієслова не стільки передають реальну дійсність, скільки уявлення, почуття мовця. Цінності, так само як «матеріалізовані» носії, загалом належать до кола уявно-бажаного. Наприклад, нова машина сусіда може стати проекцією ціннісної орієнтації людини, яка починає мріяти про власну автівку. Автомобіль сусіда чи в автосалоні – це реальні речі, але для іншої особи вони залишаються лише мрією, що матеріалізується у словах, образах, але не в опрідмеченому володінні.

Незалежність від свідомості за умови традиційного визначення дійсності також ставиться під сумнів. Мовець називає те, що входить у його світ і функціонує в ньому. Так, музикант С. Буляк від часів навчання в музучилищі награвав пісню «*Ой, лопнув обруч*». Він, як людина, яка мало розуміється на жіночих прикрасах, гадки не мав, про що співається в пісні, поки через багато років йому випадково трапився цей предмет у дійсності.

Ю. С. Степанов спробував охарактеризувати відносність реальності, уплетеність суб'єктивного та відповідне коригування статусу модальності так: «З погляду семіологічної граматики модальність за змістом не є ні суб'єктивною, ні об'єктивною

категорією, вона є об'єктивно-відносною. Модальність постає як представлення дійсності з позиції суб'єкта мовлення – «я» мовця, проте з позиції типізованих, об'єктивованих «раз назавжди» – для певного стану мови – засобами самої мови» [6, с. 241–242]. В основі сучасного філологічного знання лежить уявлення про те, що мовна реальність має здатність моделювати об'єктивну реальність у всій її сукупності. Зокрема, російський філософ, філолог В. Г. Щукін наголошує на тому, що у світі діють не закони відображення, а закони аналогічної побудови й аналогічного функціонування основних структур матеріального й духовного буття й свідомості [9, с. 48]. На його погляд, за такими принципами вибудовується мовна реальність і її кореляція з дійсністю [9, с. 52].

Відповідно, АМ передбачає два вихідних джерела – людину та цінність, які кодуються засобами мови та між якими розгортається складна суб'єктивно-об'єктивна взаємодія на рівні дискурсу чи тексту. Людина як об'єктивна сутність дійсності із системою культурних нашарувань, соціальних відносин, позиційних ролей у спілкуванні прагне реалізувати своє «єго», яке вважається суб'єктивним явищем. «Я» комуніканта передає на рівні мовлення не лише цінності й ціннісні носії (бажані явища, якості й предмети), але також свідомо чи підсвідомо – позицію засобів масової інформації щодо цінностей і їх утілень, погляди оточуючих, загальнокультурну тенденцію ставлень до того, що вважається цінним на відповідному етапі розвитку суспільства і т. ін. Межі між об'єктивною та суб'єктивною складовою модальності як вираженням ставлення до того, що повідомляється, та співвіднесеністю з дійсністю доволі умовні. На нашу думку, суб'єктивне й об'єктивне начало властиве всьому, чого стосується людська діяльність.

Цінність як еталон, на який орієнтується людина у процесі своєї життєдіяльності, із яким порівнює явища дійсності, має об'єктивний характер. Наше ставлення до цінності й інших предметів, із якими ми порівнюємо цінність, не впливає на саму цінність. Вона існує в ідеальному просторі й не потребує підтвердження, спростування або возвеличення. При цьому цінності функціонують у людському світі, їхніми джерелами є наші бажання, потяги, прагнення, інтереси, ставлення і т. ін. Таку складну взаємодію реального й індивідуального неможливо спростити. Р. Фрондізі називав цінність результатом

напруги між указаними полюсами [8, с. 765].

Отже, проаналізувавши основні напрямки розмежування й інтеграції суб'єктивної й об'єктивної складових КМ та АМ, а також ключові поняття «модальність», «цінність», «реальність» «его», «ставлення», які утворюють АМ, ми доходимо висновку, що ця категорія є відносно суб'єктивною, хоч позиції стосовно цього питання в наукових колах є доволі дискусійними й неоднозначними. АМ мовця постає посередником між об'єктивним світом із ціннісною віссю й людиною з ціннісними орієнтирами, тож АМ гармонізує людське й природне начало в комунікативній діяльності. Така специфіка АМ уточнюватиметься з огляду на інтерв'ю як медійний жанр у наступній науковій праці.

Література

1. Clayman S. Reformulating the question: A device for answering / not answering questions in news interviews and press conferences / S. Clayman // Text. – 1993. – Vol. 13. – № 1. – P. 19–88.
2. Брицин В. М. Модальна граматика дискурсу як один із напрямків семантико-синтаксичних досліджень / В. М. Брицин // Мовознавство. – 2006. – № 2–3. – С. 101–110.
3. Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования / И. Р. Гальперин – М. : Высшая школа, 1981. – 185 с.
4. Грамматика русского языка. Синтаксис / под ред. Н. Ю. Шведовой. – М. : Изд-во АН СССР, 1980. – Т. 2. – 709 с.
5. Дронова Л. П. Становление и эволюция модально-оценочной лексики русского языка: этнолингвистический аспект) : автореф. дис. ... д-ра филол. наук / Л. П. Дронова. – Томск, 2007. – 46 с.
6. Степанов Ю. С. Имена. Предикаты. Предложения / Ю. С. Степанов. – М. : Наука, 1981. – 360 с.
7. Сушкевич О. В. Аксиологічна модальність інтерв'ю : функціональні та структурні особливості : автореф. дис. ... канд. філол. наук / О. В. Сушкевич. – Одеса, 2013. – 20 с.
8. Философский энциклопедический словарь / [гл. ред. : Л. Ф. Ильичев, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалев, В. Г. Панов]. – М. : Сов. энциклопедия, 1983. – 840 с.
9. Щукин В. Г. О филологическом образе мира (философские заметки) / В. Г. Щукин // Вопросы философии. – М. : Наука, 2004. – №10. – С.47–64.
10. BBC : BBC. Interview archive [Electronic resource]. – Access : <http://www.bbc.co.uk/archive.shtml?interviews>

Стаття надійшла до редакції 21.03.2015 р.

ТЕРМІН ЯК ВАЖЛИВИЙ ЕЛЕМЕНТ АНГЛОМОВНОЇ АВІАЦІЙНОЇ ЛЕКСИКИ

Токарь Є. Б. Термін як важливий елемент англomовної авіаційної лексики.

У статті проаналізовано визначення поняття «термін», його характерні ознаки. Розглянуто погляди науковців на поділ авіаційної термінології на лексико-семантичні групи та коротко охарактеризовано особливості вживання лексичних одиниць, зокрема під час професійного спілкування пілотів та диспетчерів управління повітряним рухом.

Ключові слова: термін, англomовна авіаційна лексика, польовий підхід, лексико-семантичні групи.

Токарь Е. Б. Термин как важный элемент англоязычной авиационной лексики.

В статье анализируется определение понятия «термин», его характерные признаки. Рассматриваются взгляды ученых на деление авиационной терминологии на лексико-семантические группы, исследуются особенности употребления лексических единиц, в частности во время профессионального общения пилотов и диспетчеров управления воздушным движением.

Ключевые слова: термин, англоязычная авиационная лексика, полевой подход, лексико-семантические группы.

Tokar E. B. Term as an essential element of English aviation lexis.

The article gives the analyses of the notion of «term», its characteristic features. The views of the researchers on division of aviation terminology into lexico-semantic groups are studied and a brief characteristic of the peculiarities of usage of lexical units during professional communication between pilots and air traffic controllers in particular is given.

Key words: term aviation English vocabulary, a field approach, lexical-semantic groups.

Розвиток науки й техніки загалом, а також розвиток їх окремих галузей і сфер знаходить своє відображення в мові. Вивчення спеціальних мов, які опосередковують професійну діяльність людини, набуває сьогодні особливої актуальності. Фахові мови, створені на основі норм і правил стандартної мови, мають специфічні характерні риси на різних рівнях мовної системи. Мовні засоби, оптимальні та ефективні для кожного окремого комунікативного процесу, визначаються екстралінгвальними умовами спілкування, властивими кожній зі сфер життєдіяльності. Англійська мова, що відіграє роль мови міжнародної співпраці в авіації, стала засобом виконання

професійних і спеціальних завдань фахівцями відповідної сфери.

Найважливішим елементом спеціальних мов, або підмов, засобом професійного спілкування є термінологія, знання якої – ключ до успішної міжмовної комунікації. Використання термінів у різноманітних сферах діяльності зумовлює ступінь ефективності професійного спілкування, визначаючи якісний результат спільної праці. Термін виконує функцію носія спеціальної наукової інформації у професійному спілкуванні й передавача спеціальних знань. Термінологія як сукупність спеціальних найменувань, які називають поняття з галузі науки, техніки й інших різноманітних сфер суспільного життя й професійної діяльності людей, являє собою широкий рухомий прошарок словника мови. Технічні інновації, що постійно з'являються, наукові відкриття сприяють виникненню нових термінів. Термінологія мови спрямована на відображення й вираження соціально організованої дійсності [7].

Велика кількість праць мовознавців присвячена проблемам терміна (С. Лотте, В. В. Виноградов А. А. Реформатський А. В. Суперанська, Б. Н. Головін, Р. О. Кобрін, В. А. Татаринів, В. М. Лейчик, С. В. Гриньов, С. Д. Шелов та ін.). Найбільш широко досліджені проблеми термінотворення, взаємодії термінів із лексику загального вжитку, походження термінів. Термінологічні дослідження останніх часів свідчать про створення й удосконалення термінологічних систем окремих дисциплін, виявляють риси, властиві терміну. Не є винятком й дослідження авіаційної термінології англійської мови, серед яких варто відзначити роботи Л. Б. Ткачової, присвячені походженню й утворенню авіаційних термінів в англійській мові, М. М. Москалевої, які описують терміносистему авіаційної лексики й особливості її презентації в іноземній аудиторії, численні статті О. В. Ковтун з питань лінгвістичного та перекладознавчого аналізу англійської авіаційної терміносистеми. Однак до сьогодні не було приділено належної уваги відображенню ролі і місця терміна в англійській авіаційній лексиці, що й зумовлює актуальність наших пошуків.

Мета статті полягає в характеристиці та аналізі терміна як важливого елемента авіаційної англійської мови, якою послуговуються фахівці галузі повітряних перевезень під час виконання своїх професійних обов'язків.

Перед тим, як з'ясувати ролі і місце терміна в англійській

авіаційній лексиці, вважаємо за доцільне звернутися до визначення поняття «термін». У сучасному термінознавстві запропоновані різні його дефініції. У витлумаченні терміна дослідники зазвичай виокремлюють одну або дві найважливіші й найголовніші, на їхню думку, характеристики. Так, О. С. Ахманова кваліфікує термін як «слово чи словосполучення спеціальної (наукової, технічної й т. ін.) мови, що створюється (приймається чи запозичується й т. ін.) для точного вираження спеціальних понять й позначення спеціальних предметів». Дослідниця виокремлює основні ознаки терміна: 1) виконує номінативну функцію; 2) співвідноситься з поняттям; 3) з'являється задля виконання певного поняття; 4) належить до мови певної спеціальності, має визначену структуру, будучи словом чи словосполученням [3, с. 474].

На думку сучасного дослідника авіаційної термінології англійської мови Ш. Б. Каримова, термін – це окреме слово або сполучення слів на основі підрядних відношень, що виконує функцію найменування поняття й у поняттєвій системі певної галузі науки організує разом з іншими термінами особливу систему – підмову інформаційного тексту [5, с. 21]. Грунтуючись на такому витлумаченні, дослідник зауважує, що «відповідно, авіаційний термін – це слово або словосполучення, яке співвідноситься з відповідним поняттям авіаційної галузі науки, вступає в системні відношення з іншими словами та словосполученнями й утворює разом з ними систему підмови авіації» [5, с. 21].

Відтак, термін як лексична одиниця та мовний феномен характеризується певним набором ознак та використовується задля позначення загального, конкретного або абстрактного поняття в межах певної галузі знань або суспільних відносин. На відміну від загальноживаних слів, що обслуговують сферу комунікації загалом, терміни є функціональними одиницями відповідних підмов, де служать для позначення спеціальних понять, а також відображають теорії для опису спеціальної сфери діяльності [6, с. 32].

Згідно з позицією І. В. Асмукович, англійська авіаційна термінологія формується вже протягом більше двохсот років й відображає весь складний процес розвитку авіаційної науки і техніки – від запуску перших повітряних куль до польотів космічних кораблів [2, с. 112]. Як зауважує Л. Б. Ткачова, жодна інша термінологічна

система не увібрала в себе стільки термінів з інших термінологічних сфер як авіаційна, оскільки жодна інша галузь науки й техніки не використовувала так інтенсивно досягнення різних царин знань, як це зробила авіаційна наука й техніка, що зумовило її різноманіття на семантичному рівні [9].

Одним із підходів до вивчення термінологічних систем є польовий, який робить можливим проникнення в глибину семантичних узаємозв'язків лексем, з'ясування ієрархічних узаємозалежностей концептів, що вони виражають [1, с. 10]. Поле складається з певної множини мовних одиниць й охоплює певну царину знань, виступаючи як сукупність слів і виразів, що складають тематичний ряд [3]. Уся лексика, відповідно до польового методу, сприймається як певна система, що складається з ієрархічно взаємопов'язаних лексико-семантичних груп, функціонально-семантичних полів, об'єднаних на основі конкретних семантичних ознак [5, с. 106].

Розглядаючи авіаційну англійську мову як одну із професійних мов, зауважимо, що з лексичного погляду авіаційна підмова, як і будь-який інший різновид науково-технічного дискурсу, охоплює словниковий фонд стилістично нейтральної літературної мови, загальну науково-технічну термінологію, а специфічними в ній є авіаційна термінологія, радіотелефонна фразеологія і професійне арго. Термінологія як частина професійної мови багато в чому визначається специфікою професії.

Застосовуючи польовий метод до дослідження англійської авіаційної термінології, різні дослідники вирізняють у загальній множині лексичних одиниць різноманітні групи. Згідно з Ш. Б. Каримовим, в авіаційній термінології можна виділити 10 великих лексико-тематичних груп (ЛТГ), кожна з яких поділяється на мікрополя [5]: 1) ЛТГ «Терміни, які означають загальні авіаційні поняття»; 2) ЛТГ «Аеропорт»; 3) ЛТГ «Злітно-посадкова смуга»; 4) ЛТГ «Приміщення»; 5) ЛТГ «Повітряне судно»; 6) ЛТГ «Служба»; 7) ЛТГ «Посадка»; 8) ЛТГ «Вантаж»; 9) ЛТГ «Авіаційне підприємство»; 10) ЛТГ «Багаж».

Сучасна дослідниця авіаційної англійської мови, С. М. Муравська виокремлює такі семантичні групи лексики: Aircrafts and their structure; Airports and their parts; Airport transport; Stages of flight; The procedure of flying for passengers; Jobs in aviation; In the air; Distress and

Urgency Messages; Cockpit Instruments; Weather words; Words for planes; Systems in aviation [8].

Як зауважує Н. О. Щетиніна, яка займається дослідженням власне комунікативних особливостей англомовного дискурсу радіообміну цивільної авіації, що відбувається між пілотом повітряного судна та диспетчером управління повітряним рухом, лексичні одиниці, наявні в комунікації між пілотом й авіадиспетчером належать переважно до термінологічного поля «радіообмін цивільної авіації», яке складається з 7 мікрополів більш низького порядку, виокремлених відповідно до етапів польоту: PUSH-BACK AND START-UP (буксирування та запуск двигунів); TAXIING (кермування); LINE-UP AND TAKE-OFF (зайняття виконавчого старту й зліт); CLIMB (набір висоти); ON ROUTE (на маршруті); DESCENT (зниження); APPROACH AND LANDING (захід й посадка) [10, с. 167].

Варто також відзначити те, що для англомовної авіаційної лексики й термінології зокрема характерна велика кількість скорочень. На лексичному рівні до мови авіації належать аббревіатури та скорочення, які відповідно до Правил аеронавігаційного обслуговування (Документ ІКАО 8400) вимовляються як звичайні слова. Прикладом можуть слугувати такі аббревіатури: *TCAS* – консультативна інформація системи видачі інформації про повітряний рух й попередження зіткнення; *SID* – стандартна схема прибуття за приладами; *STAR* – стандартний виліт за приладами. Аббревіатури та скорочення можуть передаватися й окремими літерами: *NDB* – спрямований радіомаяк; *QNH* – тиск, приведений до рівня моря; *QFE* – тиск, приведений до рівня аеродрому; *ETA* – розрахунковий час прибуття.

Уважаємо також за потрібне коротко охарактеризувати особливості живання лексичних одиниць, зокрема під час професійного спілкування пілотів та диспетчерів управління повітряним рухом.

Важливу роль для мови радіообміну цивільної авіації відіграє прагнення до уникнення полісемії. Якщо в літературній мові багатозначність слів свідчить про багатство мовних засобів й дає змогу передавати найтонші відтінки думки, то для фахових мов беззаперечною вимогою є точність висловлювань, яка не спричиняла б різних тлумачень. Незважаючи на однозначність більшості лексичних одиниць, усе ж таки полісемія присутня в мові радіообміну. Наприклад, *Ramp* – 1) місце стоянки; 2) трап; *Level* – 1) ешелон;

2) горизонтальний політ; *Lose number 2 engine* – 1) відмова двигуна №2; *lose flap* – 2) втрата закрилка. Зрозуміло, що наявність полісемічних термінів завдає труднощів при сприйнятті інформації у процесі професійної комунікації. Значення полісемічного авіаційного терміна й особливо значення, яке утворилося на основі термінологічної одиниці, можна зрозуміти лише за допомогою контексту, термінологічне значення залежить від семантичного зв'язку з іншими словами.

Характерною ознакою лексичного складу англомовного радіообміну цивільної авіації є вживання спеціальних фраз, спрямованих на підвищене привернення уваги того, до кого звертаються. Наприклад, перед повторенням важливої інформації вживають фразу *I say again* – *Повторюю*; а задля виправлення помилки, що сталася в попередньому повідомленні вимовляють *Correction* – *поправка*. Використання окремих слів зі значеннями, притаманними мові радіообміну, допомагає побудувати висловлювання чітко й лаконічно, уникнувши непорозумін між пілотами та диспетчерами: *Roger* – *Vac зрозумів* (означає прийняття повідомлення реципієнтом); *Mayday* (для позначення ситуації, яку кваліфікують як лихо); *Pan* (для позначення ситуації на борту, яка потребує термінових дій); *Affirm* (для пілотів) *Affirmative* (для диспетчерів) – для вираження згоди; *Negative* – для вираження незгоди.

До специфічних рис англомовного радіообміну як на лексичному, так і на граматичному рівнях належать повтори, що в діалогах між пілотом та диспетчером виконують конкретні функції, як-от: а) установлення й перевірка каналу зв'язку; б) дублювання основної інформації задля уникнення можливих помилок під час її передачі і декодування.

Підмова радіообміну відрізняється від природньої мови високим ступенем надлишковості. Високий ступінь повторюваності мовних одиниць усіх рівнів зумовлений високим ступенем повторюваності ситуацій, для опису яких використовуються як обов'язкові стереотипні засоби вираження. Це робить мову радіообміну надзвичайно надлишковою. Причиною надлишковості є необхідність дублювання інформації, аби уникнути помилок під час її передавання й декодування. У повітряних переговорах обов'язковий повтор певних указівок авіадиспетчера (*read back*) використовується для

підтвердження того, що пілот декодував повідомлення авіадиспетчера відповідно до комунікативних намірів останнього. Значна кількість повторів у діалогах пояснюється екстралінгвальною специфікою повітряних переговорів: тематичною обмеженістю; комунікативною ситуацією, що постійно повторюється й визначає напрям розвитку діалогу, його структуру й лексичне наповнення; вимогою одноманітності, що спричиняє стандартизованість висловлювань й використання більшої кількості зворотів-кліше.

Лексичні повтори виступають розпізнавальними ознаками найбільш важливої інформації, оскільки повторюються ключові слова:

*CTL: ... turn left on the **outer taxiway** to holding point **27R**.*

*PIL: Roger, **left on the outer for 27R**.*

*CTL: Iberia 113, line up and **take off immediately runway 09**.*

*PIL: **Taking off runway 09, Iberia 113**.*

У діалогах радіообміну трапляються паралельні конструкції, повторення тої самої граматичної форми, а також поєднання паралельних конструкцій із лексичним повтором:

*CTL: ... **descend to altitude 2000 feet, QNH 1013**.*

*PIL: **Descending to altitude 2000 feet QNH 1013**...*

Отже, термін як слово або словосполучення, яке співвідноситься з відповідним поняттям авіаційної галузі науки, є важливим елементом лексичної системи підмови авіації. Перспективи подальших досліджень у сфері авіаційної термінології вбачаємо у вивченні структури та походження англomовних термінів царини цивільної авіації.

Література

1. Асмукович І. В. Гіперо-гіпонімія в авіаційній терміносистемі англійської мови / І. В. Асмукович // Проблеми семантики, прагматики та когнітивної лінгвістики : зб. наук. пр. – К. : Київськ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – 2011. – Вип. 20. – С. 10–17.
2. Асмукович І. В. Формування та розвиток англійської авіаційної термінології // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – 2011. – № 6. – С. 112–117.
3. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. – М. : Сов. энциклопедия, 1969. – 608 с.
4. Канделаки Т. Л. Семантика и мотивированность терминов / Т. Л. Канделаки. – М. : Наука, 1977. – 167 с.
5. Каримов Ш. Б. Структурно-семантический анализ авиационных терминов в таджикском и английском языках : дис. ... канд. филол. наук / Ш. Б. Каримов. – Душанбе, 2013. – 285 с.
6. Лейчик В. М. Терминоведение : предмет, методы структура / В. М. Лейчик. –

М. : Изд-во ЛКИ, 2007. – 256 с.

7. Москалева М. М. Терминсистема авиационной лексики и особенности ее презентации в иностранной аудитории : дис. ... канд. филол. наук / М. М. Москалева. – М., 1998. – 196 с.

8. Муравська С. М. Загальна характеристика найменувань зі сфери авіації в англійській мові / С. М. Муравська // Філологічні студії: науковий вісник Криворізького національного університету : зб. наук. пр. – Кривий Ріг, 2014. – Вип. 10. – С. 93–99.

9. Ткачева Л. Б. Происхождение и образование авиационных терминов в английском языке : дис. ... канд. филол. наук / Л. Б. Ткачева. – Омск, 1972. – 211 с.

10. Щетинина Н. А. Внутрикабинные переговоры экипажа в коммуникации «пилот – авиадиспетчер» (как «естественное» в контексте регламентированного дискурса радиобмена гражданской авиации) / Н. А. Щетинина // Вестник Тверского государственного университета. – Серия «Филология». – 2012. – Вып. 4 «Лингвистика и межкультурная коммуникация» – № 24. – С. 166–173.

Стаття надійшла до редакції 11.02.2015 р.

УДК 811.112

В. О. Устінова

РОЛЬ ЗАПОЗИЧЕНЬ У СУЧАСНІЙ НІМЕЦЬКІЙ МОВІ МОДИ

Устінова В. О. Роль запозичень у сучасній німецькій мові моди.

У статті визначено роль запозичень у сучасній німецькій мові моди та схарактеризовано деякі з них. Установлено, що німецький словник моди формується передусім на підґрунті іншомовної лексики (галліцизмів й англо-американізмів) і продовжує поповнюватися за рахунок запозичень. Французькі й англо-американські запозичення в сучасній німецькій мові у своїй сукупності презентують рівень культури сучасного німецькомовного суспільства та відбивають значущість культурно-інтеграційних процесів, характерних для наших часів.

Ключові слова: запозичення, галліцизми, англо-американізми, сучасна німецька мова моди.

Устинова В. А. Роль заимствований в современном немецком языке моды.

В статье определяется роль заимствований в современном немецком языке моды и охарактеризованы некоторые из них. Устанавливается, что немецкий словарь моды формируется прежде всего на основе иноязычной лексики (галлицизмов и англо-американизмов) и продолжает пополняться за счет заимствований. Французские и англо-американские заимствования в современном немецком языке в своей совокупности представляют уровень культуры современного немецкого общества и отражают значимость культурно-интеграционных процессов, характерных для нашего времени.

Ключевые слова: заимствования, галлицизмы, англо-американизмы, современный немецкий язык моды.

© В. О. Устінова, 2015.

Ustinova V. A. The role of borrowings importance in the modern German language of fashion.

The article dwells upon the borrowings importance in the modern German language of fashion and some of them have been described. It has been determined that German fashion vocabulary is primarily based on foreign language vocabulary items (Gaelic and American English borrowings) and is still being increased due to various borrowings. The complex of French and American English borrowings in the modern German language represents certain culture level of contemporary German society and reflects the significance of culture integrating system our epoch is characterized by.

Key words: borrowings, Gaelic borrowings, American English borrowings, the modern German language of fashion.

Особливої актуальності сьогодні набувають дослідження, що стосуються взаємовпливу мов і культур, оскільки значною мірою активізувалися інтеграційні процеси у Європі та світі загалом, які зумовлюють поширення міжнаціональних і міжкультурних контактів. Одним із соціальних явищ, що поєднує людей різних національностей, поглядів, вірувань, культурних уподобань, є мода. Феномен моди знаходиться в центрі уваги фахівців різних наукових напрямів, зокрема й лінгвістів, для яких особливого інтересу набуває мова моди. Основні тенденції вивчення – це тематичні групи в лексиконі моди, терміносистема модельного бізнесу, шляхи поповнення словникового запасу, роль іншомовних слів у мові моди, концептосфера «мода» в різних мовних картинах світу тощо.

Одним зі способів поповнення словникового запасу є запозичення. Німецька мова на сучасному етапі розвитку знаходиться в постійному пошуку нових номінацій, тому дослідження в царині запозичення, незважаючи на численні наукові розробки, не втрачають своєї актуальності. Так, загальні й окремі питання теорії запозичення розв'язуються багатьма вітчизняними та зарубіжними вченими (Ш. Баллі, Р. Будагов, В. Гак, Г. Дружин, Л. Єфремов, В. Кьонінг, Л. Крисін, Д. Лотте, О. Мороховський, Е. Розен, М. Степанова, Р. Теллінг, О. Е.'Халлоран та інші). Активно вивчаються особливості функціонування, адаптації запозичень у німецькій мові (А. Бауманн, Р. Бергманн, Г. Глюк, Т. Гостюк, С. Груєнко, Н. Дюканова, В. Зауер, Р. Келлер, В. Котвицька, М. Кузіна, Н. Кулешова, С. Мангушев, П. Поленц, Р. Райер, О. Рибко, Е. Розен, М. Романова, О. Сидоров, О. Таранова, Д. Циммер, В. Янг та інші). Сьогодні увага лінгвістів до іншомовної лексики пояснюється багатьма гносеологічними та

мовними причинами, а актуальність таких досліджень зумовлюється використанням запозичень у всіх сферах людської діяльності (наука, виробництво, культура, мистецтво, торгівля, реклама, спорт, побут тощо), швидкою адаптацією запозичених слів і їх активізацією в мовленні.

Аналіз наукових досліджень щодо визначеної проблеми засвідчив наявність численних публікацій, у яких різнобічно вивчаються запозичення в німецьку мову, передусім англо-американізму (Г. Глюк, Н. Дюканова, Р. Келлер, В. Котвицька, М. Кузіна, С. Мангушев, О. Рибко, Е. Розен, Д. Циммер та інші). Наявні поодинокі роботи, присвячені дослідженню німецької мови моди, наприклад, С. Груєнко вивчала функціонування галліцизмів у концептосфері «мода», Н. Жукова – концепт «мода» в німецькій лінгвокультурі, О. Таранова – термінологію жіночої косметики в російській і німецькій мовах. Однак запозичення в німецьку мову моди на сьогодні вивчено ще недостатньо повно.

Отже, актуальність всебічного вивчення запозичень у сучасну німецьку мову моди продиктована, по-перше, станом сучасної лінгвістики, яка описує й осмислює всі мовні процеси, зокрема й процеси запозичення іншомовної лексики, як особливі форми та способи пізнання; по-друге, необхідністю уточнення ролі запозичень у німецькій терміносистемі моди.

Мета статті – визначити роль запозичень у сучасній німецькій мові моди та схарактеризувати деякі з них.

Мода є універсальним культурно-історичним явищем, яке впливає на всі сфери людської діяльності. Вона, демонструючи зовнішні форми культури, має внутрішній зміст, який маніфестується в різних виявах культури: мистецтві, літературі, науці, політиці, релігії тощо. Упливи моди на сфери людської діяльності мають як позитивний, так і негативний характер. Позитивним внеском моди можна вважати її інноваційний, динамічний характер, який сприяє змінам у культурі, творчим пошукам митців. Але споживацьке ставлення до процесу засвоєння культурних цінностей призводить інколи до негативних наслідків, з-поміж яких є переміщення чужих культурних реалій до культури та мови іншого народу, тобто при запозиченні.

Термін «запозичення» в науковій літературі тлумачиться по-

різному. Межі статті не дають змоги детально висвітлити це питання, тому лише зазначимо, що запозичення розглядається нами як елемент чужої мови (слово, морфема, синтаксична конструкція тощо) й як процес переходу елементів однієї мови до іншої. Найчастіше запозичуються слова, рідше – фразеологізми та синтаксичні конструкції [3, с. 158]. Можна вважати запозиченням і процес кількісного зростання словникового складу німецької мови за рахунок іншомовних слів.

Більшість дослідників (В. Аристова, Л. Крисін, О. Мороховський, Л. Якубинський та інші) вважають, що причини запозичення є екстралінгвальними: 1) історичні зв'язки між народами, країнами, культурами; 2) перевага будь-якої нації в тій чи тій царині діяльності; 3) мода на іншомовні слова в певний час, у певному соціальному середовищі.

До лінгвістичних причин запозичення (зауважимо, що вони впливають на слово не в момент міграції його з однієї мови до іншої, а вже після його входження в мову, що запозичує) науковці зараховують: 1) необхідність поповнити експресивні засоби мови (Л. Якубинський та інші); 2) тенденція до усунення омонімії й полісемії, до розмежування відтінків лексичного значення та закріплення їх за різними словами (О. Реформатський, Ю. Сорокін); 3) тенденція до утворення структурно-аналогічних слів або наявність класу слів, які є структурно однотиповими до наявної лексичної одиниці (Л. Крисін); 4) тенденція до відповідності нерозчленування понять того, що означає, й означуваного (В. Аристова, Л. Крисін).

Загалом запозичення – це творчий процес, мова-реципієнт, сприймаючи чужий матеріал, є наслідувачем мови-донора, «засвоює слово та знову його створює» [1, с. 138], «переходячи до іншої лінгвокультури, запозичений елемент переносить до неї не тільки реальний предмет або абстрактне поняття, але й сукупність знань про нього, сформовану в мовній свідомості носіїв мови» [2, с. 8].

Хоч модельний бізнес у Німеччині будується за загальноприйнятими зразками, але традиційними центрами глобальної мови є Франція, Італія, Велика Британія та США: саме там виникають нові явища та тенденції в моді, які отримують / не отримують першу комерційну апробацію. Це зумовлює специфіку словника моди, який формується передусім на підґрунті іншомовної лексики та продовжує поповнюватися за рахунок запозичень. Як зауважують мовознавці,

процес запозичення як одна із форм розвитку моди та збагачення мови не завжди виправдовує себе, але практично завжди є наслідком різних причин [2], передусім екстралінгвальних (політичних, геополітичних, економічних, соціальних тощо).

Словник моди в німецькій мові більшістю сучасних дослідників визначається як «сучасний», але значна його частина має довгу історію функціонування. Наприклад, у німецьку мову латинське слово *mode* через французьку мову запозичується в XVII столітті у складі словосполучення *à la mode* – «*nach der (gegenwärtig bevorzugten) Art*», яке спочатку використовувалося лише стосовно одягу. Поява слова *Mode* зумовила цілу низку запозичень і новоутворень у німецькій мові моди, що спричинило генералізацію значення цієї лексеми, а семантичні зв'язки, здатність сполучення з іменниками, прикметниками, дієсловами німецького походження засвідчує її повну асиміляцію.

Зауважимо, що міжкультурний діалог Німеччини та Франції розпочинається ще в ранньому середньовіччі, коли складаються перші культурні відносини між країнами, формуються національні мови, народжується мода як така. Науковці вказують, що ця епоха є періодом гегемонії французької культури, мистецтва, науки. Саме Франція встановлювала моду в політиці, культурі, мистецтві, живопису, літературі. Тому впливи цієї держави на Німеччину поширювалися на всі сфери людської життєдіяльності, зокрема й на мову, у якій довгий час домінували галліцизми. У німецькій мові з'явилися французькі запозичення, пов'язані зі сферою моди. Лицарські турніри, куртуазна література, служіння дамі серця – нові для німецької культури того часу явища – потребували нових номінацій, тому в німецькій мові з'являються такі французькі запозичення, як-от: *Wams, Courtoisie, Ritter, Dame, Kavalier, Turnier, Lanze, Chaperon, Schapel, Livrée, Jacke, Houppelande* та інші. Підкреслимо, що більшість із них і сьогодні фіксуються словниками та трапляються у працях з історії костюму. Деякі номінації залишаються загальноприйнятими, наприклад: *Plissee, Silhouette, transparent, Plateau, Robe, Pourpoint, Tütü, Incroyable, Gippe, Garnasche, Dessous, Cul de Paris (Pariser Gesäss)* тощо.

Протягом минулих століть до німецької мови увійшли такі запозичення із французької мови, так звані галліцизми, як-от: *Saison, Mode, modernisieren, Kreation, Mannequin, modisch, Kollektion,*

Silhouette, en vogue, Prêt-à-porter, de luxe, Haute Couture, Boutique (лексеми, які номінують загальні поняття моди як явища культури); *Dekolletee, Fasson, Galon, Kanevas, Paillette, Jabot, Chanel-Schleife, Revers, Manschette* (фасони одягу, оздобы); *Hof, Kabarett, Arrangement, Motiv, Nuance* (найменування реалій французької культури); *Art brut, Art deco, Empire, Courreges-Stil, Restauration, Chanel-Stil, Collage* (найменування різних напрямів і стилів мистецтва); *Rondell, Rosette, Pavillon, Konsol, Avenue, Fassade, Boulevard, Allee* (терміни архітектури, декору, будівництва) тощо.

Деякі французькі лексеми увійшли до фразеологічного фонду німецької мови (*einer Dame die Cour machen, einem das Wams ausklopfen, mit jmdm. eine Lanze brechen, der Kavalier genießt und schweigt*), що засвідчує повну асиміляцію цих галліцизмів. Лінгвокультурні впливи Франції на німецьку мову та культуру спостерігаються і в ХХІ столітті, особливо це стосується сфери моди.

Численність запозичень-галліцизмів у німецькій мові моди як різнобічного явища німецької культури, на нашу думку, пояснюється, по-перше, близьким сусідством цих двох країн – Німеччини та Франції, яка є законодавицею в царині світової високої моди, визнаним авторитетом у мистецтві загалом, музиці, літературі, живопису, а також у мистецтві кулінарії зокрема; по-друге, значним впливом лінгвокультури Франції на німецьку мовну картину світу. Отже, французькі запозичення є важливими складовими словника моди в сучасній німецькій мові.

Кінець ХХ – початок ХХІ століть ознаменувалися поширенням глобалізаційних процесів, які відбуваються в світі, розбудовою Євросоюзу як єдиного геополітичного простору, що не змогло не позначитися і на лінгвокультурі багатьох країн, і на національних мовах. На передній план висунулася англійська мова як мова міжнародних контактів, її вплив на інші мови, зокрема й німецьку, набуває величезного значення.

На думку С. Мангушева, «англо-німецька культурно-мовна контактна зона є цариною взаємодії різних культур, вектор яких спрямовано від англомовної культури на німецьку мову» [3, с. 15]. Науковець підрахував, що кількість слів, запозичених із англійської мови, у німецькомовних текстах певної тематики («спорт», «кінематографія», «розваги») може доходити до 7% використаної

лексики [3, с. 5].

С. Мангушев [3], як і багато інших лінгвістів, пояснює причини запозичень, які утворюють термінологію масової культури та не мають абсолютних синонімів, так: першість американців й англійців у багатьох сферах людської діяльності, зокрема у природничих науках, комп'ютерній техніці, туризмі, транспорту, рекламі, поп-музиці, моді.

Більшість сучасних дослідників (Н. Дюканова, С. Мангушев, А. Патрикеева, О. Рибко та інші) вказують, що, окрім потреби номінувати нові предмети й явища (*Scanner, Browser, Software, Videorecorder, Video, Disc-Kamera, Flash, Shutter, Feature, Primetime, Aeroshow, Greenpeace* тощо), існують інші причини запозичень із англійської мови:

- зростаючий вплив англійської мови як мови глобального світового спілкування на європейські мови, а також поширення популярності англійської мови як іноземної, її високий ступінь соціального та культурного престижу;

- розширення міжнародних зв'язків, зростаюча роль ЗМІ, паблік-рілейшнз, реклами на суспільство;

- короткість і зрозумілість англійських слів;

- привабливість англо-американизмів для німецьких споживачів, які вважають американську культуру молодою, динамічною, сучасною, що уможливило використання англійських слів при найменуванні товарів у легкій промисловості, косметології, модельного бізнесу (*Unterhose – Slip, Laden – Shop, Höhepunkt – Highlight, Wochenende – Weeken, Trash Look – Mullaussehen, Bike – Fahrrad, Event – Veranstaltung, Tops, RelaxLook*);

- вплив реклами, яка використовує англійські й американські поняття задля пропаганди чужого образу життя, показує клієнтам інший далекий світ (*Snacks, Shorts, Conditioner, Slogans, Marketing, Promotion, Image*).

Проведений нами аналіз, свідчить про наявність великої кількості англо-американизмів у сучасній німецькій мові моди: *Joint Venture, Pop-star, VIP, Tuning* тощо. Продуктивними є моделі запозичення іменників, у яких містяться певні лінгвокультурологічні знання про культуру мови-донора та які не мають абсолютних синонімів у мові-реципієнті: *Jeans, TShirt, CDPlayer, Handy, Leggings* тощо.

Отже, сучасна німецька мова моди поповнилася новими словами,

наприклад: *Saison* (загальні найменування); *Aids, Conditioner, Body Lotion, Fluid, Eyeliner, Make-up, relaxen* (найменування в косметичній індустрії); *Bestseller, Essay, Love-Story, Promoter; Musical, Actionfilm, Cast, Personality-Show, Star* (найменування реалій культури, масової культури, мистецтва, літератури, архітектури тощо); *Bar, Brandy, Chips, Cream, grillen, Fast Food* (найменування, пов'язані з кулінарією, культурою харчування) тощо.

Переміщення таких слів до німецької мови є закономірним і підтримується певними лінгвістичними причинами, а саме: синтагматичною економією, тобто економією мовних зусиль, тенденцією до комунікативної чіткості лексичних одиниць.

Однак, лексико-семантичні процеси, властиві лексиці моди, мають інше в порівнянні із загальнолітературною мовою підґрунтя. Вони зумовлюються скоріше не внутрішніми – мовними, а зовнішніми – екстралінгвальними – причинами, передусім, особливостями розвитку моди та реальною дійсністю, результати яких перетворюють поняття, роблять найменування уживаними в живому мовленні.

Отже, міжкультурний діалог Німеччини з іншими країнами (із Францією, Великою Британією, США) ведеться постійно і безперервно, що впливає на розвиток німецької мови загалом і мови моди зокрема. Англо-американські запозичення в сучасній німецькій мові у своїй сукупності презентують рівень культури сучасного німецькомовного суспільства та відображають значущість культурно-інтеграційних процесів, характерних для наших часів.

Література

1. Гринев С. В. Терминологические заимствования: Краткий обзор современного состояния вопроса : Вопросы заимствования и упорядочения заимствованных терминов и терминологических элементов / С. В. Гринев. – М. : Просвещение, 1982. – 265 с.
2. Груенко С. Е. Галлицизмы как средство вербализации концептосферы «Мода» в немецком языке : автореф. дис. ... канд. филол. наук / С. Е. Груенко. – Омск, 2012. – 18 с.
3. Лингвистический энциклопедический словарь / под ред. В. Н. Ярцева. – М. : Сов. Энциклопедия, 1990. – 685 с.
4. Мангушев С. В. Закономерности ассимиляции англо-американизмов в немецком языке (на материале прессы и толковых словарей) : автореф. дис. ... канд. филол. наук / С. В. Мангушев. – Самара : СамГПУ, 2002. – 15 с.
5. <http://www.duden.de/woerterbuch>

Стаття надійшла до редакції 23.03.2015 р.

ЖАНРОВІ МОДИФІКАЦІЇ РОМАНУ (НА МАТЕРІАЛІ ТВОРІВ В. ФОЛКНЕРА І Вал. ШЕВЧУКА)

Боднар О. Б. Жанрові модифікації роману (на матеріалі творів В. Фолкнера і Вал. Шевчука).

У статті проведено компаративне дослідження творів Вільяма Фолкнера «Зійди, Мойсею» і Валерія Шевчука «Привид мертвого дому». Доведено їхню типологічну близькість і водночас художню оригінальність. Показано реалізацію життєвих подій у своєрідній жанровій формі роману, де цілісність створюється не так завдяки наскрізному сюжетові, як передусім у вільному розвитку спільної теми та об'єднаної ідеї.

Ключові слова: жанр, роман в оповіданнях, новела, художня своєрідність.

Боднар О. Б. Жанровые модификации романа (на материале произведений У. Фолкнера и Вал. Шевчука).

В статье проведено компаративное исследование произведений Уильяма Фолкнера «Сойди Мойсей» и Валерия Шевчука «Призрак мертвого дома». Доказывается их типологическая близость и одновременно художественная оригинальность. Показывается реализация жизненных событий в своеобразной жанровой форме романа, где целостность создается не благодаря сквозному сюжету, а прежде всего в свободном развитии общей темы и объединительной идеи.

Ключевые слова: жанр, роман в рассказах, новелла, художественное своеобразие.

Bodnar O. B. Genre modification of a novel (based on the material of W. Faulkner and V. Shevchuk works).

The article deals with a comparative research of William Faulkner «Go down Moses» and Valeriy Shevchuk «Pryvyd Mertvoho Domu» («The Ghost of the Dead House»). Their typological similarity and at the same time art originality were grounded. There was demonstrated the realization of life events into special genre form in which the unity was created not owing to penetrating plot but first of all in free development of common theme and uniting idea.

Key words: genre, novel in stories, novella, art originality.

Твори В. Фолкнера і Валерія Шевчука об'єднують морально-філософський пафос. Моральне змужніння особистості, пошук правди, вищої від усіх тих сил, що роз'єднують людське суспільство, досліджено в обох письменників за допомогою нової форми роману, де цілісність створюється не тільки через сюжет, а передусім вільним розвитком спільної теми та ідей, що можуть часами входити в

глибину, а попри все звучать у всьому творі контрапунктом. Цю форму роману називають романом в оповіданнях. Ми подаємо назву роман в оповіданнях, оскільки в оригіналі англійською це звучить «novel in stories».

Листування з літературним критиком Малкольмом Каулі, з видавцями, інтерв'ю свідчать, що форма роману в оповіданнях особливо зацікавила В. Фолкнера. Крім нього, цей жанр культивували Ш. Андерсен («Уайнсбург Огайо»), Дж. Джойс («Дублінці»), Е. Гемінгвей («У наш час») та ін.

Перші спроби створити роман «Зійди, Мойсею» можна простежити в новелах ще 30-х років. Пізніше постав задум подати цикл оповідок, які розкривали б дві важливі теми – невольництво негрів і безоглядності щодо природи на прикладі одного роду з Півдня. Р. Доценко зазначав, що «з невеликої суто мисливської оповідки виріс до розмірів повісті загальноновизнаний нині шедевр Фолкнера «Ведмідь». Українським читачам ця новела досі була відома у скороченому варіанті (у збірнику «Червоне листя», 1978), без четвертого розділу; це надавало повісті, якщо читати її окремо, більшої стрункості, однак для композиційної й ідейної цілісності всієї книги IV розділ вирішально вагомий» [1, с. 507].

Фолкнер передбачував книгу «Зійди, Мойсею» романом в оповіданнях. Так, у листі до Каулі писав: «Для зібрання оповідань загальна оформленість і зв'язність так само важливі, як і для роману: тобто має бути визначена цілісність, єдиний настрій, розвиток, рух до однієї мети, фіналу» [2, с. 197].

У житті Фолкнера стався симптоматичний збіг обставин. Другий раз у житті він побачився з Андерсеном, і як завжди в потрібну хвилину. Уперше йому не були потрібні поради, які він вислуховував п'ятнадцять літ потому в Новому Орлеані. Щось символічне було в тому, що знову на шляху південноамериканського письменника зустрівся метр саме в ту пору, коли Фолкнер обдумував можливість того самого гібридного жанру, який так вдало застосував Андерсен.

Задум почав утілюватися в життя ще з березня 1935 року, коли він опублікував оповідання «Лев» – цікавий сюжет із життя людини на полюванні: молодик повертається в край, де отримав колись бойове хрещення, і з сумом спостерігає, як усе навколо змінилося: ліс став дуже рідким, його перерізала залізниця, і тільки в пам'яті зберігався

прадавній чарівний пейзаж. В оповіданні автор не зробив жодного відкриття, бо ще не знав, що той психологічний епізод стане частиною новели «Ведмідь», а вона, своєю чергою, стане центральною ланкою роману.

П'ять років по тому В. Фолкнер протягом місяця написав три оповідання: «Судилище», «Не все те золото» («Gold is Not Always»), «Домашнє вогнище» («The Fire and the Hearth») – письменник навіть не підозрював, що, об'єднавшись, ці оповідання стануть главою того ж роману.

Лише в квітні 1940 р. задум роману в оповіданнях більш-менш окреслився. Фолкнер писав у «Рендом Хаус»: «Я зараз роздумую над книгою у стилі «Непереможених», але розділи, які я накидав і спробував десь прилаштувати у вигляді окремих оповідань, були відхилені. А часу переробляти їх у мене немає» [2, с. 137].

Через місяць письменник знову повернувся до цього задуму, відіслав своєму літературному агентові чотири оповідання про чорних, плануючи написати ще два чи три і створити нову книгу. У липні 1940 року Фолкнер завершив оповідання, назву якого «Зійди, Мойсею» дав цілій книзі. Єдність цієї книги літературна критика відчула в тому, що всі, крім одного, оповідання циклу висвітлюють майже півтораковіку історію роду Маккаслінів, зокрема й білої та чорної його паростей. «Старий Маккасліні», якого вважають засновником роду, у 30-х роках ХІХ сторіччя оселився у Міссісіпі, почав володіти плантацією і рабами. Рід «старого Маккасліна» розростається. Його нащадки – дочка і двоє братів-близнят Едмондс (на прізвиська Кумпан) – неодружений і бездітний, та Теофілес (на прізвисько Ферт), у якого 1876 року народився єдиний син Аїк (головний герой роману). Від дочки старого Маккасліна пішла жіноча лінія роду: його правнук Маккасліні Едмондс або Івас (що став за рідного батька передчасно осиротілому Айкові), син Маккасліна Едмондса – Закері (Зак) і син Закері – Керазерс (Раз).

Старий Маккасліні мав і незаконних нащадків, які стали результатом його співжиття з негритянками-рабіннями: від Юніс він мав дочку Томасіну (Томі), а від Томі – сина Террела (Терла). Із шістьох дітей Террела, одруженого із Тенні Бічем, вижило троє – Джеймс, або «Джим тітки Тенні» (його онучка, що виросла вже на Півночі, полюбила Керазерса Едмондса й народила від нього сина),

Софонсіба і Лукас (онук якого, Семюел, стає вбивцею).

Ми так докладно зупинилися на прокресленні родоводу, аби тут-таки застерегти, що сюжет роману в оповіданнях не зводиться лише до родинної хроніки. Його проблематика охоплює не тільки усвідомлення роду як сім'ї. Вона є основним ґрунтом душевних колізій та центральною соціальною структурою, яка їх породжує. Не дивно, що критики, які цікавляться родовими стосунками, в основному здійснюють психоаналіз. За Каролін Портер: «Критики вийшли на психоаналіз як один із найкращих наявних теоретичних інструментів і моделей у розумінні сучасної ситуації англо-європейських відносин, що є важливим рушієм у побудові родової ідентичності» [4, с. 169].

Проблематика роману «Зійди, Мойсею» охоплює також історію південноамериканського рабства, що стало психологічним комплексом для Південної Америки, і проблему взаємин людини і природи.

Українські читачі могли знайомитися з романом в оповіданнях В. Фолкнера у спільному перекладі В. Корнієнка і Р. Доценка під назвою «Домашнє вогнище», що вийшов друком у видавництві «Молодь» 1983 року. До структури твору входять оповідання: «Було колись» («Was»), «Домашнє вогнище» («The Fire and the Hearth»), «Чорний блазень» («Pantaloone in Black»), «Давні люди» («The Old People»), новела «Ведмідь» («The Bear»), «Дельта восени» («Delta Autumn»), «Зійди, Мойсею» («Go Down, Moses»).

Шість оповідань «Зійди, Мойсею» із вставною новелою «Ведмідь» зібрала в єдине ціле велика спільна ідея – стосунки між чорною і білою расами, а також роздуми про расові прокляття Півдня, про «духовну перспективу» розв'язання расових проблем у проекції морального змужніння особистості: «пошук правди, яка вища від усіх сил, що роз'єднують людське суспільство» [2, с. 9].

Саме ідея про рабство і виявляється в останньому оповіданні цього роману. Книга також названа як і негритянський релігійний гімн спірічуел (*spiritual amer.*), на тему Виходу – другої книги з Біблії, це слова Бога до Мойсея; пряма паралель між рабством євреїв у Єгипті, де персонаж Моллі Бічем повторює, що її правнук був проданий фараону.

Цю ж тему можна простежити і в поемі «Мойсей» І. Франка, який

прагнув не лише висловити свої погляди на минуле рідного народу «замученого» і «розбитого», а спрямувати його на активні дії, на здобуття людських прав. В образі Мойсея вождь, що самовіддано служить народові, любить його і присвячує себе боротьбі за його майбутнє.

Леся Українка також застосовує теми й образи світової літератури, розвиваючи новий жанр – драматичну поему. В одній із поем – тема вавилонського полону при аналогії полону України. Символічний зміст «І ти колись боролась, мов Ізраїль, Україно моя», де знаходимо такі рядки: «Чи довго ще, о Господи, чи довго ми ще будемо блукати і шукати рідного краю на своїй землі?» Становлять вони своєрідний ключ зрозуміння образу неволі як образу душі, раба власних стереотипів. Персонажі раби – це люди, які забули власне коріння.

Роман «Зійди, Мойсею» злютовує оповіді про «змішання» білих та чорних воєдино, щоб розрізнити реальність та вигадку, зобразити тілесне страждання і духовне бажання людини як суперечливу, не трансцендентальну версію історії. Роман досягає цього, критикуючи виплекані Фолкнером ідеї: описи ідентичності в листах, на надгробках, ідеалізація «іншого світу», білих жінок і чорношкірих партнерів. Постмодернізм Фолкнера у «Зійди, Мойсею» є результатом його здатності до самовдосконалення. Він ставить під сумнів основні принципи модерністичного, міфологізованого світу, який сам колись і створив.

У композиції роману відчутний зв'язок між модернізмом і постмодернізмом у творчості Фолкнера. Цей зв'язок закоріненений певною мірою у спадковість. Саме в цих зв'язках можна вбачати істотну відмінність від контексту, у якому творилася така література. У дослідженнях американських літературознавців (Патріка О'Донела, Річарда Моріленда, Рамона Салдівара) зазначається, що саме здатність його літератури до протистояння, здатність порушувати або перевершувати правила Модернізму з великої літери або фолкнерівський модернізм – усе це робить його книги переконливими й досі актуальними. Фолкнер як постмодерніст – не просто «автор» чи «джерело робіт», а й, за висловом персонажа роману «Авесалом, Авесалом!», камінець, що, падаючи на поверхню води, породжує кільця, які ширшають аж до сусідньої водойми: нехай у цій водоймі інша температура, інший молекулярний рівень, але кільця від

падіння каміння поширюються всією поверхнею води [2, с. 210]. Ці кільця, як фолкнерівська література, що охоплює модерн і постмодерн, рухаються в різному молекулярному середовищі історичних змін. Фолкнер, умовно, є поверхнею води, якою йдуть кільцеві розводи. Його тексти несуть не стільки авторські ідеї, скільки їх рух через мінливий контекст його творів. Саме на цій межі у творчості письменника відбувається інтерференція модернізму й постмодернізму. Наприклад, у романі «Зійди, Мойсею» автор виклав думки персонажів так, що вони переосмислюються і випробовуються ним у наступних його романах. Як і Фолкнер, Джойс, Сйтс, Вулф створюють уявний замкнутий світ, що трансформує релігійний, політичний, культурний, виходячи з ніцшеанської концепції «відсутності Бога».

У творчості Валерія Шевчука знаходимо подібне суперечливе бажання визначити історичні та суб'єктивні процеси та зупинити їх рух, як і у В. Фолкнера. Український автор залучає читачів у замкнутий світ привида мертвого дому. У художньому часі однойменного роману цей образ з'єднує минуле з теперішнім, а через зближення часових полюсів вибудовується місток і в майбутнє. Фолкнерівська Йокнапатафа, Дублін у Джойса, Візантія у Сйтса, привид мертвого дому у Валерія Шевчука, Пакуль у Володимира Дрозда – це «лінгвістичні царства», розпорядником яких є митець як бог, що створює і населяє їх. У царині модернізму ці письменники намагалися змодифікувати світовий лад, відбитий у мові, щоб відкинути минуле. Їхня творчість спрямована на зародження нового «всесвіту». Успішність простору цього явища може пропагувати могутність митця (чи то перехід від минулого до сьогодення у Фолкнера, чи то деталізація у Джойса, чи то архетип дому в Шевчука, чи лакуна поліського краю у Дрозда). Ці мовні світи певним чином повторюють минуле, навіть якщо й намагаються звільнитися від нього. Вони служать минулій культурі, яка відкидає оновлення і прагне повернути себе «із ув'язнення». Персонажі в Йокнапатофі живуть у замкнутому колі трагічних епізодів свого минулого, яке повторюється. Це повторення пережило покоління Сарторісів, Сатпенів, Компсонів на землі, проклятій рабством і війнами.

У Валерія Шевчука образ дому втілює складне ество людини, єдиний прихисток заблуканого у просторі мандрівника, а може й стати

храмом людської душі. Ця суперечливість існує тому, що модернізм розглядають як спробу замінити старі уявлення і парадигми на нові у віртуальному просторі, який пересотворює попередні структури. Це – багатовимірний процес модернізму, що постає як перехід від минулого до новаторства. Ці елементи, як у Фолкнера, так і у Сйтса, Вулф, Шевчука, Дрозда, уявлюються у вигляді кілець, що розходяться по воді. Фаталізм причин подій та їх наслідків у цих письменників завжди несподіваний. Важливо розплутати вузол складних зв'язків між спробою переступити через минуле і неминучістю його повторення.

У другій половині ХХ ст. Валерій Шевчук уносить у світову літературу свій досвід нової форми роману – роману в оповіданнях. «Привид мертвого дому» зацікавив літературознавців цілісною композицією, хоч до роману ввійшли оповідання, які письменник писав протягом 1986–2000 років. На думку Р. Мовчан, книжка «Привид мертвого дому» «нагадує вінок сонетів: останній акцент попереднього твору започатковує тему наступного» [3, с. 15]. Як В. Фолкнер при творенні роману «Зійди, Мойсею», Валерій Шевчук, виявив схильність до монтування, складання воедино окремих фрагментів, до творення викінченої художньої конструкції з поєднання різножанрових творів. М. Жулинський, М. Ільницький, Р. Корогодський, Р. Мовчан, М. Рябчук сходяться на думці, що твір нагадує «своєрідну барокову конструкцію».

Узірець такого специфічного авторського поводження зі своїм текстом спостерігаємо у В. Фолкнера в «Непереможених», а у Валерія Шевчука в романі-баладі «Дім на горі», що з'явився друком 1983 р., а створювався, починаючи із 1967 р., час від часу, у вигляді окремих оповідань. Основним і водночас цементуючим образом у фолкнерівських «Нездоланних» і «Зійди, Мойсею» є внутрішній світ людини, а у Валерія Шевчука цим єднальним мотивом-образом у «Домі на горі» і в «Привиді мертвого дому» виступає архетип дому, який, власне, постає тим визначальним пунктом, що зликовує художній світ Валерія Шевчука. Варто зазначити, що «дім» для українського письменника є втіленням самої людини, без чого вона не відбудеться, не реалізується на цій землі. Без усвідомлення цього дому неможливо досягнути суті людини. У різних часових просторах, під різним кутом зору письменник простежував надзвичайно складні

стосунки людини й дому. У «Привиді мертвого дому» розгалуження сюжету виписується в подібних межах, але увага автора зосереджена «на фатальній руйнації цих стосунків фіксації наслідків – як притчовому резюме». Роман в оповіданнях Валерія Шевчука складається із п'яти VOX (голосів): VOX перший. «Привид мертвого дому», VOX другий. «Зачинені двері нашого «я», VOX третій. «Сім тітоньок великого музиканта», VOX четвертий. «Придивися до світу». VOX п'ятий. «Колапсоїд». Початок оповіди – однойменна частина «Привид мертвого дому». Уже в назві першого VOX(у) заховане ідейне навантаження всього роману: по-перше, головна психологічна дилема – минуле мертве, але воно може рухатися вслід за людиною і безпосередньо впливати на життя людини; по-друге, притчова ідея «мертвого дому» (суспільства, світу), який може зруйнувати, загубити душу людини, якщо момент імовірного спротиву буде втрачено. Герой-оповідач повертається в минуле через спогади про життя свого рідного дому.

Другий VOX «Зачинені двері нашого «я» (Історії зі сну)» відтворює своєрідну філософію індивідуальної пам'яті. Усі п'ять «історій» є ілюстраціями з минулого, яке має у просторі вимір, що уподібнюється снові; «зачинені двері нашого «я» – це вияв найсокровеннішого, найпотаємнішого, іноді підсвідомого, які для вселюдськості нічого не значать, але одноосібно можуть бути основою для змін навіть усього життя. Особливим варіантом міні-моделі мертвого дому як данини минулому є VOX третій «Сім тітоньок великого музиканта». Узаємопов'язаність дійових осіб цього VOX(у) надзвичайно глибока, їх еднають спільні родинні зв'язки, які тримаються на існуванні старого дому і давнього саду. Тут також герой повертається у своє минуле, але воно ще існує реально – у вигляді дому в невеликому провінційному містечку, де живуть сім його тітоньок. Герой переконаний, що «рідний дім – це як гавань для втікача» [3, с. 287].

Семиструнна гама тітоньок виділяється яскраво в романі і найбільше запам'ятовується. В українській літературі на ідею такої побудови натрапляємо в Лесі Українки, відомий цикл пісень «Сім струн». Тут об'єднує пісні любов до рідного краю. У Шевчука спільний дім, що є уособленням родини, сім'ї, яку об'єднує племінник.

Логічним продовженням-триванням у романі в оповіданнях є VOX четвертий «Придивися до світу». Перший розділ цього VOX(у) має екстравагантну символічну назву «Картина перша. Без рамки на голій стіні». Спогади героя про власне дитинство – основа розділу. Художньої довершеності цій житейській частині роману надає змальований образ хлопчика Толика, «що аж світівся». Читач постійно відчуває теплий проникливий погляд самого автора, який без пафосних фраз надзвичайно любить людину, незважаючи на те, якою вона є, і з високості власного сумління й мудрості надає цьому химерному дійству справжньої художньої довершеності. Тому читач із головою поринає в цей витвір фантазії, незвичності побутописання Валерія Шевчука, зовсім забуваючи про ті екзистенційні ідеї, які є наскрізними в цій повісті.

Автор пробує переконати читачів, що за зовнішньою маскою (рамкою) будь-чого, не лише людини, є ще внутрішнє, глибинне.

Толик, «хлопчик, що аж світиться» задумується над поняттям доброти, що може привести світ до гармонії. Ця ж думка про доброту стає продовженням другого розділу «Картина друга, зимова, з приміським лісом». Саме тема доброти єднає ці дві частини. У центрі оповіді – спосіб життя Анатолія Сиротюка, що певним чином поєднаний із долею героя-оповідача, який доводиться Анатолієві братом. Добротворча місія брата Анатолія, що розпочалася ще в дитинстві, триває досі й певним чином відбивається і на долі героя-оповідача. Через реалістичний опис долі людей, картин життя, які у творі виконують роль необхідного тла, зароджується притчовий паросток про самоту й фатальну незахищеність людини, порятувати яку можуть найперше доброта і співчуття.

П'ятий VOX має назву «Колапсоїд». У завершальній частині роману «Привид мертвого дому» Валерій Шевчук пропонує, як і В. Фолкнер у романі «Зійди, Мойсею», своє бачення порозуміння людини зі світом. Водночас завершальна частина твору є своєрідним висновком у цій сповіді автора – художньому дослідженні міфу мертвого дому. Сюжет завершальної частини, на перший погляд, звичний. Герой отримує повідомлення від батька про знесення їхнього будинку. Він намагається усвідомити батькове повідомлення лише логічно: усе старе вже віджило своє і має поступитися новому. Однак «радіості звільнення» герой не відчуває, натомість народжується

гіркий розпач: так, як дім, «вмирає людина» в той час, коли розриває свої глибинні зв'язки зі світом. У цьому сенсі їх уособлює рідний дім, де ще мешкають батьки.

На відміну від попередніх VOX(ів), ця частина значно глибша і філософічніша. Герой розмірковує, прислухається до стану душі, який автор діагностує «дивним латинським словом collapses» – у душі оселяється тривога, самотність, нерішучість. За власним задумом письменник поділяє твір (Vox) на кілька частин, де з різних боків обстежує наростання колапсичного стану героя. Душевна пастка звужується, до зруйнованого дому додається повідомлення про звільнення героя з роботи, зустріч із колишньою дружиною.

Варто зауважити, що п'ятій VOX створювався в 70-ті роки, коли письменник відтворив і власний досвід життя. Та все-таки читати цей твір конкретно-історично немає сенсу, адже Валерій Шевчук належить до тих митців, які створюють такі умови, аби читачі побачили його твір поза часом і соціумом (як і його герой раптом побачив свою стару вчительку «не ковачем наших бідних дитячих душ під шаблони», а як звичайну людину, у поношених черевиках і простих панчохах), крізь призму людських проблем.

Як уважає Р. Мовчан, «ця частина тим і прикметна, що в ній важливими є не стільки роздуми-версії про причини колапсу, як психологічно точно, через сюрреалістичні візії, сновидіння передано відчуття персонажа у процесі поступового завмирання, втрати свого первісно енергетичного ества, розчинення у світі змертвілому, колапсоїдному» [3, с. 25].

Отже, жанровий різновид роману в оповіданнях дав змогу обом прозаїкам розгортати оповідь фрагментами, що потім у міру дальшого накопичення матеріалу, усвідомлюються як частини більшого цілого і, еднаючись у ньому, витворюють мозаїчну картину романного цілого, також остаточно не завершеного, відкритого і для нових доповнень, продовжень, і для свіжих прочитань і тлумачень.

Література

1. Доценко Р. Дещо про стиль Фолкнера : [післямова] / Р. Доценко // Крадії та інші твори : пер. з англ. / В. Фолкнер. – К. : Дніпро, 1972. – 510 с.
2. Шевчук В. О. Привид мертвого дому : [роман-квінтет] / В. О. Шевчук ; [передм. Р. Мовчан]. – К. : Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2005. – 600 с.
3. Фолкнер У. Статті, речи, інтерв'ю, письма / Уильям Фолкнер; сост.

А. Н. Николукин ; [пер. О. Сороки, Ю. Палиевской, С. Белова]. – М. : Радуга, 1985. – 488с.
4. Cambridge Companion to William Faulkner / ed. Philip M. Weinstein. – Cambridge : Cambridge University Press. – 1995. – 236 p.

Стаття надійшла до редакції 24.12.2014 р.

УДК 882 (092)

Т. А. Ільїна, В. В. Устименко

СВОЄРІДНІСТЬ ПОЕТИЧНОЇ ТВОРЧОСТІ ГЕОРГА ТРАКЛЯ – АВСТРІЙСЬКОГО ПОЕТА ЕПОХИ РАННЬОГО ЕКСПРЕСІОНІЗМУ

Ільїна Т. А., Устименко В. В. Своєрідність поетичної творчості Георга Тракля – австрійського поета епохи раннього експресіонізму.

У статті розглядається вплив на формування світогляду поета трагічного життєвого і творчого шляху, своєрідність та неповторність поезики кольору, унікальність світобачення і світовідчуття поета, лейтмотивні теми траклівської лірики, новаторство Георга Тракля в царині поетичної мови.

Ключові слова: поезика кольору, новаторство, своєрідність, теми, мотиви, унікальна поетична мова.

Ильина Т. А., Устименко В. В. Своеобразие поэтического творчества Георга Тракля – австрийского поэта эпохи раннего экспрессионизма.

В статье рассматривается влияние на формирование мировоззрения поэта трагического жизненного и творческого пути, своеобразие и неповторимость поэтики цвета, уникальность мировидения и мироощущения поэта, лейтмотивные темы траклевской лирики, новаторство Георга Тракля в области поэтического языка.

Ключевые слова: поэтика цвета, новаторство, своеобразие, темы, мотивы, уникальный поэтический язык.

Ilyina T. A., Ustimenko V. V. Originality of poetic creation of George Traklya – austrian poet of epoch of early expressionism.

In the article influence is examined on forming of world view of poet of tragic vital and creative way, originality and uniqueness of poetics of color, unicity of attitude and attitude of poet, theme of traklivskoy lyric poetry, innovation of Georga Traklya in the area of poetic language.

Key words: poetics of color, innovation, originality, themes, reasons, unique poetic language.

Австрійські поети і письменники на початку ХХ століття, розділяючи з німецькими експресіоністами передчуття кризи цивілізації Заходу, будучи досить радикальними в естетичних
© Т. А. Ільїна, В. В. Устименко, 2015. -124-

пошуках, залишалися в той же час – за рідкісними винятками – набагато більше пов'язаними з релігійною етичною традицією, зберігали глибоку вірність своїм національним австрійським корінням. Ця напруженість зумовила надзвичайний підйом австрійської культури, що вперше заявила про себе у світовому масштабі (Г. фон Гофмансталь, Ф. Кафка, Р. Музиль, Г. Брех, Г. Тракль – і це тільки в літературі). В Австрії найбільш рельєфно виявилася властива експресіонізму тенденція до синтезу різних мистецтв.

Георг Тракль народився в Зальцбурзі 3 лютого 1887 року, а в 1891 році – молодша сестра Маргарета – майбутня муза поета. Історію своєї душі Георг Тракль написав сам – вона вся в його віршах. Він прожив лише 27 років, але життя поета вивчене біографами від першого до останнього дня.

З 1904 року він захопився Ш. Бодлером, П. Верленом С. Георге, Г. фон Гофмансталем. Вірші починає писати з гімназійних років, відвідує зальцбурзький літературний гурток «Аполлон», пізніше перейменованій в «Мінерву»; пише кілька одноактних п'єс («День поминання» і «Фата Моргана» (1906) навіть були поставлені в міському театрі). У зальцбурзькій газеті надруковані прозові твори Тракля – «Країна мрій», «Марія Магдалина» (1908). Поетичний дебют Тракля вірш «Ранкова пісня» видрукуваний у «Зальцбурзький народної газети» [1].

«Мені ніколи не було дано дар говоріння», – писав Тракль своєму однокашнику Карлу фон Кальмару. Серед усіх способів вираження думки поет віддавав перевагу «письмовому слову». Слова, написані ним, пережили свого автора вже майже на сто років, уплинувши на багато чого з написаного і ненаписаного в нашому столітті.

І справа не тільки і не стільки в нових поетичних формах і «новаторських мелодико-ритмічних композиційних фігурах» (на які вказує Вальтер Метлагель), а скоріше в тому, що створений Траклем поетичний простір володіє якоюсь цілісністю, автономністю і завдяки цьому може як завгодно довго існувати в часі, залишаючись органічною частиною культури.

З вірша у вірш кочують схожі на галюцинації образи в обов'язковому супроводі звуків та запахів; елементи вірша рухаються і взаємодіють за законами, ясними інтуїтивно, але які не піддаються

точному формулюванню і від того названими (Вальтером Метлаглем) «законами музичної побудови». Саме тому все це дає змогу вважати Тракля поетом «єдиного вірша», який постійно створював, обживав і одушевляв один і той же ліричний простір [3].

Хоч молодий чоловік і вступив до Віденського університету на фармакологічне відділення, він був одержимий однією-єдиною пристрастю – поезією. У 1909 році він написав сестрі Герміні «.. Я – мій світ! Мій цілісний, прекрасний світ, наповнений нескінченними співзвуччями». З написаного до цього часу був складений перший збірник віршів, але надрукувати його не вдалося. У «Новому Віденському журналі» опубліковані три вірші Тракля: «Минуле», «Досконалість», «Благоговіння» [6, с. 14].

Сприймаючи «всі голоси, якими говорить світ навколо», безжальні, що викликають біль, Тракль вгадує співіснування у світі «виразного» і «невимовного» – до речі, саме ці поняття через кілька років отримали у працях іншого австрійця, Людвіга Вітгенштейна, статус найважливіших філософських категорій і лягли в основу філософської системи. «Несказаність польоту птаха» не відпускає поета, вона хоче бути виражена. І поряд зі словами в хід ідуть паузи, мовчання – бо «Про що неможливо говорити, про те слід мовчати», – які ведуть Тракля від традиційного римованого вірша до верлібру і багато в чому формують своєрідний поділ на рядки і строфи в його пізніх віршах [7, с. 48].

В авторитетному журналі «Бреннер» опубліковано його вірш «Теплий вітер в передмісті», а через деякий час – «Псалом», і молодий поет став відомим у вузьких літературних колах. У нього з'явилися перші наслідувачі, але в їх віршах, як помічав сам Тракль, не було «жадібної лихоманки життя».

Тракль був невлаштований, у нього не вистачало коштів для гідного життя, друзі, як могли, йому допомагали. Потім їх імена поет обезсмертить у присвятах своїх віршів. Тракль поперемінно жив у Зальцбурзі, Інсбруку, Відні, проводив тижні у Венеції. Він старанно працював над віршами, багато разів переробляючи майже кожен текст – навіть надруковані вірші змінювалися ним до невпізнання. Він домагався безумовного підпорядкування себе тому, що він зображував у своїх віршах: «І мені знову і знову доведеться їх правити, щоб віддати істині те, що їй по праву належить». Поезія, провінційне

богемне життя, жінки, вино – їм Тракль віддавався з пристрасною захопленістю, розкаянням і прокляттями, про що свідчать його листи (1911–1913). Іноді від життєвих негараздів Тракль рятувався в Мюлау – тихому селищі під Інсбруком.

У пошуках порятунку від «безжальних голосів» Тракль наповнює свій ліричний світ запахами, шепотінням і шерехами, насичує його кольором. Увага поета до «немовних засобів» цілком закономірна, враховуючи прагнення наблизитися до «несказанного». І запах дьогтю змішується в нього з солодким запахом яблук, музика Шуберта служить фоном ледве чутних звуків, з яким «посмішка занурюється в ветхий колодязь», а таємниця, прихована в «червоній безмовності твоїх губ», розчиняється в блакиті і приймається як даність.

Молодша сестра поета була його музою, без неї поезію Тракля неможливо уявити; він називав її у своїх віршах «сестрою», «коханою», «юницею», «сонячним отроком», «черницею», «палючим демоном»; у приватному листі – «найгарнішою дівчиною, обдарованою артисткою, гідною жінкою». Сучасників вражало, наскільки брат і сестра були схожі один на одного – не тільки зовні, але і за внутрішнім складом [5].

У Лейпцигу – видавництво «Курт Вольф» – побачила світ перша збірка лірики Тракля – «Вірші» (1913), яка вийшла у серії «Судний день». У наступному році Тракль підготував до видання другу книгу віршів «Себастьян у сні». У липні Тракль отримав засновану австрійським меценатом Людвігом Вітгенштейном стипендію для бідних письменників – 20 тис. крон. Таку ж стипендію отримав і Р. М. Рільке – на той час вже знаменитий поет, який сповна пізнав на своєму житті неможливість прожити лише літературними доробками.

Однак скористатися цією стипендією Тракль практично не встиг – наступали події, які різко змінили життя і долю всієї Європи: у серпні 1914 почалася Перша світова війна. Тракля направили на фронт рецептаріусом у польовий госпіталь. Серед госпітальних службовців були й аматори поезії; вони жартували, а часом знущалися над Траклем та його дивними, не схожими на вірші поезіями, приймаючи їх за марення божевільного.

Після запеклого бою під Гродеком, не маючи практично жодних медикаментів, Тракль протягом двох днів надавав медичну допомогу 90 тяжкопораненим. Під час відступу, що проходив через містечко Лиманова, Тракль зробив першу спробу самогубства. У нього встигли

відібрати зброю, а його самого відправили до Краківського гарнізонного госпіталю для огляду у психіатра. Там його відвідав видавець журналу «Бреннер» Л. Фіккер, який привіз клопотання про звільнення Тракля з армії.

27 жовтня Тракль відправив йому свої останні вірші – «Гродек» і «Плач», а в супровідному листі написав: «Я відчуваю себе майже по той бік світу». 3 листопада 1914 Тракль покінчив життя самогубством. В офіційній довідці зазначено: «суїцид унаслідок інтоксикації кокаїном»; час смерті – 9 годин вечора. Поховали Тракля на Роковицькому кладовищі у Кракові. 21 листопада 1917 покінчила з собою його молодша сестра і муза Маргарета. 7 жовтня 1925 прах Тракля був перенесений на парафіяльне кладовищі в Мюлау під Інсбруком. Настав час посмертної слави й поетичного безсмертя видатного австрійського поета [2].

При всій ефемерності експресіоністичних образів Г. Тракль у своїй творчості невпинно малює фізичну фактуру і відкриває душевні межі людини. На пильну увагу Тракля до людині вказують назви його віршів: «Menschheit» («Людство»), «Menschliches Elend» («Біда людська»), «Die junge Magd» («Молода наймичка»), «Die Bauern» («Селяни»), «Sebastian in Traum» («Себастьян уві сні»).

Деякі назви віршів містять звернення до вигаданих і реальних людей: «An den Knaben Elis» («Хлопчиків Елісу») (юнак Еліс – персонаж казки Е. Т. А. Гофмана «Фалунські копальні»), «An Johanna» («До Йоганни»), «An Novalis» («До Новаліса»).

Для Тракля характерні посвячення творів реальним людям: Макс фон Естерле – «Winterdämmerung» («Зимові сутінки»), Карлу Краусу – «Psalm» («Es ist ein Licht, das der Wind ausgelöscht hat...») – «Псалом» («І світло, погашене вітром...»), Бесси Лоос – «Kaspar Hauser Lied» («Пісня Каспара Хаузера»).

Георг Тракль зображує людей практично в кожному вірші і дуже часто подає їх в третій особі. Джерелами антропоморфних образів служать міфи (образи Дедала, Нарциса, Афри), Біблія (Марія, Рахіль, Каїн), літературний інтертекст (Еліс) і, безумовно, саме життя під призмою типізації (образи матері, дитини, хворих, старих, жебраків, пастуха, садівника, подорожнього). Художня фантазія Тракля іноді поєднує згадані джерела, як-от його неологізм «Геліан», заснований на змішуванні трьох явищ релігійного, міфологічного і реального

планів: Heliand (Heiland) – Спаситель, Геліос – бог Сонця, Helianthus – соняшник.

Поет зображує людське обличчя (погляд, губи, лоб, виски), тіло (плоть, руки, силует), душевні й фізіологічні «жести» (зітхання, стогін, плач, посмішку) фіксує увагу на статовікових і соціальних ознаках особистості («Хлопчикові Елісу», «Молода наймичка»), в експресіоністській манері оточує людину багатю аурою кольорів, звуків, запахів.

Георг Тракль оригінально персоніфікує природу, створюючи її обличчя за подобою людському: «O der Wald, der leise die braunen Augen senkt» («Про ліс, тихо пропускаючи карі очі...»), «Des Sonnenjünglings feuchte Locken gleiten...» («Парять вологі кучері сонця-отрока...»). Людина в художньому світі Тракля – важлива складова не тільки суб'єктного і орнаментального, але й жанрового поля.

Лірика новітнього часу не має чітких жанрових контурів, але рішуче затверджуються масштабні жанри – книга віршів, ліричні цикли. Усі твори поета самостійні, але скріплені між собою гамою настроїв ліричного метагероя, повторюваними мотивами і групами мотивів («синій звір», «мухи», «вино, що зріє в бочках», «гниття», «голі гілки»), антропообразами («мати з дитиною», «мрець», «жебрак», «пастух», «мандрівник»). Автоінтертекстуальні паралелі трапляються майже в кожному творі Георга Тракля.

У назвах віршів Тракль використовує вказівки на такі жанри та жанрові форми, як пісня (das Lied, der Gesang), романс (die Romanze), псалом (der Psalm), рондель (das Rondel). Особливо активна серед жанрових форм дефініція «пісня»: «Geistlicheslied» («Духовна пісня»), цикл-триптих «Rosenkranzlieder» («Пісні чоток»), «Abendlied» («Вечірня пісня»), «Nachtlied» («Нічна пісня»), «Stundenlied» («Пісня часу»), «Das Morgenlied» («Ранкова пісня»), «Gesang einer gefangenen Amsel» («Пісня спійманого дрозда»), «Gesang des Abgeschiedenen» («Пісня покійного»), «Siebengesang des Todes» («Сім пісень про смерть»).

Стійка тональність лірики Тракля – меланхолія, розчарування, печаль, тобто елегійні настрої. Метатекст Тракля рясніє елегійними кліше – «померлий гай (ліс)», «самотній мандрівник», «могильний камінь», у складі яких безліч елегійних епітетів – «хворий», «сумний»,

«жалібний», «самотній», «блідий» тощо [4].

Експресіонізм Тракля протистить використанню жанру антологічної мініатюри з її чіткою пластикою деталей. Міф переломлюється під пером Тракля інакше: перед кожним міфологічним (біблійним) образом поет ставить слово «образ», «лик», «дух», «тінь»: «дух Дедала» – «Kleines Konzert» («Маленький концерт»), «тінь Азраїла» («Амінь»), «лик Каїна» – «Das Grauen» («Жах»). Слова «das Anlitz» («лик, особа, вигляд»), «das Gesicht» («особа, лик»), «die Maske» («маска») супроводжують не тільки демонічні сутності («під блідою маскою Демона»), але також і не містичні істоти і предмети – наприклад, птахів («маска нічної птахи»), небесні тіла («лик місяця») [4].

Антропоморфні образи пронизують багато рівнів жанрового поля австрійського поета. Експресіоністські принципи Георга Тракля ставлять людину з її внутрішньою і зовнішньою енергетикою в ядро авторських жанрових прагнень. Відомо, наскільки заворожено-наполегливо обговорював Тракль з друзями тему смерті. Однак достеменно ми знаємо одне: в його поезії ця тема ніколи не звучить сама по собі, ізольовано; вона завжди – нитка в поліфонічному полотні, де одночасні монологи-звіти духа смерті і духа життя [4].

Сутінки і ніч, загибель і смерть, божевілля і дикий звір, ставок і камінь, пташиний політ і човен, прибулець і брат, душа і Бог, так само як колірні позначення: блакитний і зелений, білий і чорний, червоний і чорний, золотий і темно-смуглявий, – звучать багаторазово, знову і знову в поетичній творчості Георга Тракля.

«Зелений» – тлінно-тліючий і розквітаючий, «білий» – блідий і чистий, «чорний» – похмуро-замкнутий і сутінно-вкритий, «червоний» – пурпурово-плотський і райдужно-ніжний, «срібляста» – блідість смерті, але і сяйво зірок, «золотий» – блиск істини і «жахливий регіт золота». Один з частих і провідних епітетів у віршах Тракля – *dunkel*: темний, смутний, сутінковий, похмурий, туманний, таємничий, невідомий. Це і синій (блакитний) звір, синій птах, що таїться в хащах, у лісах, у горах, а іноді виходить звідти, це і стежки, якими блукають у священних сутінках брат із сестрою, це і якась раптова гармонія, що надходить до поета, це раптовий спів, якась мелодія, що не піддається розшифруванню.

Г. Тракль ще не розкрив усі свої загадки, а тому знаходиться у

центрі уваги філологів, відкриваючи ще не вивчені грані творчості. Питання про значення і роль кольору у творчості Г. Тракля належать до своєрідних лакун у дослідженнях про творчість видатного поета.

При ознайомленні з поезією Г. Тракля незабутнє враження справляє її колірне багатство. Художній світ поета дивно барвистий, хоч багато кольору в його творах не можна назвати нав'язливим, швидше, він зачаровує читача, залучаючи до химерної, хиткої гри поєднань і відтінків. Зокрема, за різними підрахунками, у текстах поета трапляється від шестисот до тисячі випадків вживання позначень кольору.

Х. Гольдманн наводить свою статистику використання позначень кольору в поезії Г. Тракля, згідно з якою синій трапляється в поета близько 130, чорний – 120, білий і червоний – 70, зелений, фіолетовий і срібний – 50-60, коричневий – 40, сірий, кришталевий і рожевий – 20-30, і, нарешті, жовтий, восковий та ін. – не більше 10-20 разів [9].

За даними Я. Штайнера, синій фігурує в текстах австрійського поета 116 разів (беручи до уваги й синюватий), червоний – 103 (з них 36 разів – пурпуровий, 14 – рожевий, 2 – багрянтий), чорний – близько 98 (зокрема й чорнуватий), золотий – 61, білий – 58 (з яких 8 – пожовклий), зелений – близько 41, коричневий – 36, срібний – 32 (причому одного разу у складі слова «Silberweide» – «срібляста верба»), сірий – 20, жовтий – 17, гіацинтовий – 6, білявий – 4 і, нарешті, колір слонової кістки – 2 рази [10].

За підрахунками ж Н. В. Пестової і І. Г. Мальцевої, найчастіше в поезії Георга Тракля трапляється чорний (145 випадків уживання), йому трохи поступається синій (143), за ними ідуть золотий (81), білий (74), пурпуровий (71), потім червоний (66), коричневий (61), срібний (53) і зелений (52), а завершують цю низку – жовтий (25), рожевий (25) і чорний (24). Це дає змогу стверджувати, що у творчості Георга Тракля колірні метафори були різноманітними і відігравали не останню роль у його поетичному світобаченні [8].

Доля Георга Тракля дуже сумна навіть для поета бурхливої епохи початку ХХ століття. Невизнаний та майже злидар за життя, він згодом був визнаний одним із найбільших німецькомовних поетів. Життєвий шлях майстра слова тривав 27 років, а творчий – менше десятиліття – від перших гімназичних проб до смерті при нез'ясованих обставинах у 1914 році. За цей час Георг Тракль

перетворився із послідовника Г. фон Гофмансталя і Р. М. Рільке в оригінального поета, що створив власну, тільки йому притаманну манеру письма.

Георга Тракля небезпідставно вважають одним із засновників експресіонізму в поезії ХХ століття. Починаючи з 1952 року, у Зальцбурзі вручається премія його імені за найкращу німецькомовну поезію. У поезії Тракля, яка належить до найбільш вагомих поетичних досягнень минулого століття, знайшов яскраве вираження рух від імпресіонізму до експресіонізму. Поетичний діапазон Тракля простягається від класично вивіреного мелодійного ритму і благородної співучості до зухвалої, несподіваної і химерної метафорики, до гімну, написаного нервовим вільним віршем, який виходить за рамки всякої граматичної логіки і переходить у ворожіння ритмізованої прози.

Традиція Тракля виявилася особливо плідною для подальшого розвитку австрійської поезії. Його досвід надзвичайно інтенсивного ліричного освоєння картини світу, але такого, який уникає будь-якого оригінального свавілля, а прагне – при всій своїй незвичності – до об'єктивної характерності, до прихованої за зовнішніми деформаціями типовості, на довгі роки визначив поетичні устремління наступних поколінь митців слова.

Література

1. Аверинцев С. С. Георг Тракль : «Po u te maudit» на австрийский манер / С. С. Аверинцев // Вопросы литературы. – 1999. – № 5. – С. 19–21.
2. Болдырев Н. П. Критика и анализ текста : Грезящий Тракль / Н. П. Болдырев. – М. : Искусство, 1998. – 238 с.
3. Гаспаров М. Л. Очерк истории европейского стиха / М. Л. Гаспаров. – М., 1989. – 359 с.
4. Зейферт Е. И. Человек в жанровом сознании Георга Тракля / Е. И. Зейферт // Интернет-конференции [Электронный ресурс] / Е. И. Зейферт. – Режим доступа : <http://tsutmb.ru/nu/nauka/index.php/razdel/meropr>
5. Лотман Ю. М. Анализ поэтического текста : Структура стиха / Ю. М. Лотман // О поэтах и поэзии. – СПб. : Искусство – СПб, 1996. – 253 с.
6. Михайлов А. В. Из источника великой культуры. Золотое сечение. Der goldene Schnitt : Австрийская поэзия XIX–XX веков в русских переводах / А. В. Михайлов. – М. : Наука, 1988. – 439 с.
7. Павлова Н. Ф. Конец XIX и первая половина XX века : Экспрессионизм / Н. Ф. Павлова // Зарубежная литература XX века / [под ред. Л. Г. Андреева]. – М. : Изд-во МГУ, 1996. – 270 с.
8. Пестова Н. В. Фрагменты национальной языковой картины мира : цвет (на © Т. А. Ільїна, В. В. Устименко, 2015.

примере поезии Г. Тракля и его переводов на русский язык) / Н. В. Пестова, И. Г. Мальцева // Сопоставительная лингвистика : Бюллетень Уральского лингвистического общества. – Екатеринбург, 2003. – № 2. – С. 98.

9. Goldmann H. Gestalten und Vorgänge der Psyche in den Dichtungen Georg Trakls / H. Goldmann. – Wien, 1954. – Bl. 14. – 114 S.

10. Steiner J. Die Farben in der Lyrik von George bis Trakl // Steiner J. Vorträge und Aufsätze. – Karlsruhe, 1986. – 231 S.

Стаття надійшла до редакції 16.03.2015 р.

УДК 811.161.2'373.611:398

К. А. Качайло

ФУНКЦІОНУВАННЯ ІМЕННИКІВ-ДЕМІНУТИВІВ У ТЕКСТАХ ІСТОРИЧНИХ СПІВАНОК-ХРОНІК

Качайло К. А. Функціонування іменників-демінативів у текстах історичних співанок-хронік.

У статті розглянуто особливості функціонування, специфіку семантики і словотвірної структури іменників-демінативів, використаних в українських співанках-хроніках з історичною підосною; проаналізовано деривати, які утворені шляхом приєднання до мотивуючої основи сімнадцяти суфіксальних афіксів; визначено важливість та необхідність їх використання у фольклорному тексті.

Ключові слова: демінатив, словотвірна структура, стилістична функція.

Качайло К. А. Функционирование деминативных имен существительных в текстах исторических спиванок-хроник.

В статье рассматриваются особенности функционирования, специфика семантики и словообразовательной структуры деминативных имен существительных, использованных в украинских спиванках-хрониках с исторической подосновой; анализируются дериваты, образованные путем присоединения к мотивирующей основе семнадцати суффиксальных аффиксов; определяется важность и необходимость их использования в фольклорном тексте.

Ключевые слова: деминатив, словообразовательная структура, стилистическая функция.

Kachaylo K. A. Functioning of diminutive nouns in the texts of historical spivanki-chronicles.

The article deals with the peculiarities of functioning, the specificity of semantics and word-formative structure of diminutive nouns used in spivanki-chronicles with historical basis; analyzes derivatives formed by means of joining seventeen suffixes to motivating base; defines the importance and necessity of their usage in folklore text.

Key words: deminityv, wordforming structure, stylistic feature.

На сьогодні в мовознавстві існує два підходи до трактування демінутивних утворень. Прихильники першого (Ф. Ф. Фортунатов, О. І. Соболевський, О. О. Потєбня, П. С. Кузнецов та інші) вважають, що форманти суб'єктивної оцінки утворюють нові слова, тому вони є словотворчими суфіксами. Представники іншого підходу (Ф. І. Буслаєв, В. В. Виноградов О. О. Шахматов, Л. В. Щєрба та інші) схиляються до думки, що форманти суб'єктивної оцінки створюють відтінки значень слів і тому належать до формотворчих. У пропонованому дослідженні ми орієнтувалися на думку тих мовознавців, які вважають похідні з емотивно-оцінними формантами окремими словами, а суфіксам, які беруть участь у їхньому творенні, надають статус словотворчих.

Мета статті – з'ясувати структурно-семантичні особливості та специфіку функціонування іменників-демінутивів, які використані у співанках-хроніках з історичною підосноюю.

За нашими даними, у текстах ста сорока п'яти історичних співанок-хронік зафіксовано двісті тридцять дериватів, які мають різноманітну словотвірну структуру. Зібраний фактологічний матеріал показав, що аналізовані похідні слова утворені за допомогою сімнадцяти різноманітних суфіксів. Найбільша кількість дібраних іменників-демінутивів містить у словотвірній структурі формант -к (а). Такі деривати можна представити лексико-семантичними групами: 1) назви осіб за родинними стосунками та за характерними ознаками: *І чоловік на Вкраїні на війні загинув, Та й Олену, як **сирітку**, навіки покинув* (ОР 81); *Ой холодна керниченька, лиш би її пити, Хотів бих тя, **молодичко**, щиро полюбити* (ОР 89); 2) власні назви: *Чи то правда, що губили **Пилипка** в темниці?* (ОР 95); *Ой і крикнув на **Іванка** та на Михайлика* (ОР 109); 3) найменування тварин і птахів: *А ж **овечки** важнівечки, ягнятка дрібненькі* (РВ 126); *Та й корови тиролесті, **телятка** маленькі* (РВ 126); *пане-боже, море широке, Та би прийшло загоїти **соколятко** моє* (ЕС 161); *Стала весна наставати, **зозулька** кувати* (ОР 84); *Ти би мені передала горобчиком солі, Горобчиком солі, **синичкою** хліба, Тоді б ти, мила, знала, що в Канаді біда* (ЕС 157); 4) назви рослин та їх плодів: *Уродився син Олекса ще кращий від **чічки*** (ОР 87); *На **калинці** дві **ягідці** та й на сухім стеблі* (ОР 108); *Ой виресли на горбочку дві **берізки** білі* (ОР 115); 5) найменування частин тіла людини: *Що два хлопці, як*

голубці, **голівки** склонили (ОР 102); **Ніжки** йому зав'язали, **ручки** потужили (ОР 108); Явилися **Мирін Штолі** та й у **личку** цвіти (ОР 108), **Єк сів Дмитрик** на коника, в плай вистрільнюючи, **А Анничка** біле **личко**, слізки **втираючи** (ОР 111); 6) назви місцевості: **А єк вони Марусеньку** пріч **обрабували**, **Але** **вийшли** на **царинку** та й **приночували** (ОР 97); **Ой у мосму** **городечку** **отава** **зелена**, **Як** **убили** в **полонинці** **Фотюка** **Семена** (ОР 104); **Ні** **роботи**, **ні** **крейцера**, **каліков** **зостався**, **Він** **до** **рідної** **земельки** **до** **дому** **достався** (ЕС 164); **Віддай** **мені** **пістоліта**, **віддай** **ми** **рушницю**, **Доріжки** **ми** **випадають** **попід** **Молдовщю** (ОР 111); **Раз** **прийшов** **він** **з** **буковинки**, **у** **сопілку** **грає**, **Через** **кілька** **хвилиночок** **Дзвінка** **вибігає** (ОР 90); 7) найменування частини доби: **Породила** **молоденька** **темнької** **нічки** (ОР 87), **А** **він** **втікав** **через** **гори**, **попід** **полонини**, **Здогонила** **темна** **нічка** **його** **край** **долини** (ОР 113); 8) назва посуду: **А** **третья** **сестра** **принесла** **горнєтко** **пишениці** (ОР 105); 9) абстрактна назва: **Хто** **не** **знає** **Америку**, **най** **ся** **ня** **питає**, **Скільки** **людей** **тамки** **бідних**, **а** **дольки** **немає** (ЕС 164).

Далі за кількістю йдуть деривати зі зменшено-пестливим значенням, що утворені за допомогою суфіксів *-очк-(а)* та *-ик*. Вони представлені такими лексико-семантичними групами: 1) назви осіб за різними характерними ознаками: **Не** **плачте**, **ви** **дівчаточка**, **за** **нами**, **за** **нами** (РВ 127); **Ой** **ти** **підеш**, **милий**, **в** **Канаду** **служити**, **Я** **лишуся** **з** **діточками** **тай** **буду** **бідити** (ЕС 157); **як** **побили** **цісарика**, **з** **него** **насм'яти** (РВ 123); **А** **ви**, **каже**, **гуцулики**, **знайте** **отсу** **дію**, **Що** **німецька** **сорочечка** **нікого** **не** **гріє** (РВ 124); **Ніби** **прийшли** **дохторик**, **щоби** **лікувати** (ЕС 159); **Та** **не** **знати**, **доки** **би** **то** **так** **було** **тривало**, **Але** **осени** **одної** **дідика** **не** **стало** (ОР 84); **Та** **й** **не** **могла** **діждатися** **Олексика** **свого**, **Легіника** **найкращого**, **орлика** **гірського** (ОР 85); **Узяли** **го** **на** **корабель**, **перебрали** **річку**: **«Цімборики** **мої** **любі**, **паліте** **ми** **свічку!»** (ЕС 162); **та** **й** **в** **віконце** **глигнув**, **А** **на** **свої** **пушкаррики** **ізгрізенька** **крикнув** (ОР 109); **А** **як** **вийшли** **жовнірики**, **в** **ряди** **поставали** (РВ 118); **Що**, **хлопці** **плачете?** **Не** **бійтеся** **жовнярики**, **чей** **не** **погинете!** (РВ 127); 2) власні назви: **Породила** **Оленочка** **темнької** **нічки** (ОР 82); **А** **Дзвіночка** **так** **весело** **зачала** **казати** (ОР 84); **Чи** **би** **не** **час**, **Семеночку**, **гроші** **нам** **віддати?** (ОР 97); **Та** **й** **узели** **вни** **Дмитрочка** **в** **чуні** **перевезли** (ОР 102); **Ходім**, **ходім** **у** **Слітанки** **Юрочку** **шукати** (ОР 113); **Будь** **проклята** **Канадочко**, **Канадо-небого**, **З** **Гуцульщини** **задурила** **хлопця** **молодого** (ЕС 160); **Ой**

ходи ти, **Семеніку**, не поживеш смерти (ОР 103); **Богдай** тобі, **Мироніку**, та і твого тати, Чи ти не чув, як той казав для нас постарати? (ОР 106); Ой імили **Пилипика** за білі рученьки, Та узіли **Пилипика** до невольниченьки (ОР 94); Єк сі вибрав любчик **Дмитрик** понад Луковиці, Пішов голос попід колос в село до Анниці (ОР 111); Але в моім огороді та явір зібгався; Ой імили **Николика**, Юрина сховався (ОР 115); 3) назви тварин та птахів: Ой зарикла у череді **коровочка** бура (ОР 115); Любив пана Ромашкана **коник** молоденький (РВ 126); 4) найменування явищ природи: А вни тої **негодочки** дуже си страхали (ОР 100); А із тої полонини дрібний **дождик** крапав (РВ 119); **Нараз** зачав грім гриміти, **дощик** накрапати (ОР 87); 5) назви предметів побуту та одягу: Дали йому **конопочки**, по воду післали (РВ 123); А **барточка** Довбушева аж сі сріблом мечіт (ОР 83); **Черевички** йому дали, в **кабатику** убрали (ОР 96); 6) найменування місцевості: А на панській **цариночці** отава зелена (ОР 99); А вни поїшли ... в **полониночки** (ОР 106); 7) назви будівель та певних споруд: А пусти нас до **хаточки**, де сама ночуєш (ОР 103); Як найнявся я у пана землю обробляти, **Викопав** там **земляночку**, бо не було хати (ЕС 160); Без крейцара й із стодоли під **плотик** вигнали (ЕС 164); 8) назви частин тіла людини: Треба взяти срібну кулю, ярі колосочки, І срібного волосочка з мої **головочки** (ОР 90); **Кучерики** обітяли, карабін завдали (ОР 96); 9) абстрактні назви: І сталася **неславочка** на тій Яблониці (ОР 109); Приїшла йому на **гадочку** ой старенька мати (ЕС 164); Яку-сь чути **новиночку**, – не можна казати (ОР 106); 10) найменування грошових одиниць: Та за тії **талярики** тяжко бо робити (ЕС 161); В Америці красно жие, **грошики** збирає (ЕС 163). Поодинокими прикладами представлені назви напоїв та їжі: Дали ж бабі-чарівниці **горівочки** бочку (РВ 124); **Посербась** **гуслиночки** та й порадимося (ОР 104); проміжку часу: Через кілька **хвилиночок** Дзвінка вибігає (ОР 90); музичного твору: Та не цисе **співаночка**, цисе правда була (РВ 126); певного виду діяльності: То там собі набивали остріжні **стрільбочки** (ОР 106); найменування техніки: Їде, їде **машиночка**, в Ужгороді стала (ЕС 159).

Іменники-демінутиви, які містять у словотвірній структурі суфікс -ок, в основному є назвами осіб: Не меш, **синку**, бідувати, будеш славу мати (ОР 82); Отак **дідок** поговорив, з хлопцем розійшовся (ОР 87); А

хто з него гонір здоймив? То **панок** Герлічка (ОР 108); Гой, учув це **цісаричок** на свої столиці, Посилає роту війська та й за Кобилицев (РВ 124); Єй, тото нас, **товаришку**, на мак порубає! (РВ 128); Ой знаю я, мій **мужичку**, ту шесту заповідь (ЕС 164). Серед аналізованих іменників з морфемою *-ок* наявні також найменування частини тіла людини: Ой виходит кум із шинку, п'яний, аж ся гонит, Мою жінку молоденьку попід **бочки** водить (ЕС 166); місцин: Пускай в **дворок** Марисечко! Ци сама ночуєш? (ОР 97); Єк учула та Анничка бай сісі словечка, Не уздріла густий **лісок** почерез слізечка (ОР 111); птахів і тварин: Летів **пташок** попід дашок, а той зелененький (РВ 126); А ми, мамко, так собі, як **червачки** слабі (ЕС 161); взуття: Проценьові молодому **черевички** дали (ОР 96); стану людини: Одна: «**Сонок** ский снала – то не нагадаю» (ОР 100); предметів побуту: **З тлумачками**, з діточками, був то вид чудесний (ЕС 148).

Частина іменників-демінітивів утворилася за допомогою суфікса *-ок* шляхом другого ступеня деривації, наприклад: назви осіб: Ой не вижду, мій **синочку**, бо я дуже слаба (РВ 127); Злакомився той **паночок** на бразильські мілі (ЕС 152); найменування місцевості: Ой вирости на **горбочку** дві берізки білі (ОР 115); Ой у моім **городочку** копана криниця (РВ 119); Ой далеко у **лісочку** зацвіла калина. Ой тепер я на чужині нічия дитина (ЕС 160); назви частин рослини: Треба взяти срібну кулю, ярі **колосочки** (ОР 90); А єк собі заспіває, запіє в **листочок**, По всіх горах покотиться його **голосочок** (ОР 83); інші назви: По всіх горах покотиться його **голосочок** (ОР 83); І срібного **волосочка** з мої головочки (ОР 90).

Середньою активністю при творенні іменників-демінітивів, які використані у співанках-хроніках з історичною підосною, характеризуються морфемами *-оньк-(а)*, *-еньк-(а)* та *-ечк-(а)*. Іменники з цими афіксами представляють такі лексико-семантичні групи: 1) назви осіб: Заплакали **дівчатонька** дрібними сльозами (ОР 96); А там тоті **жовніроньки** ели воювати (ОР 96); Не плач, не плач, **дівчинонько**, не вдавайся в тугу! (ОР 99); Не хочу я, **сестриченько**, сорочечку брати, Вже би мені молодому в вогонь поступати (ОР 114); 2) власні назви: Ой Канадо, **Канадонько**, ти великий краю, як хто спімне за Галілей, з жалю умліваю (ЕС 162); Приступила **Маріченька** до порогу мліло (ОР 93); Та й подай-ко, **Марієчко**, полотна ляннії, Бо ми мали твердий наказ від любка Марії (ОР 102);

3) найменування птахів: *Ні, не зраджу я ніколи тебе, голубоньку* (ОР 93); *Ой кувала зозуленька попід крильця жовта* (ОР 107); *Закувала зозулечка, закувала жовта, здогонила легіників на Рокиті ровта* (ОР 94); 4) назви проміжків часу та днів: *Прийшла восьма годинонька, взяв я білет брати* (ЕС 155); *Роблю в полі я щоднини, вже ручок не чую, Де ніченька наздогнала, там і заночую* (ЕС 160); *Коли прийшла неділенька, взяв торбину в руки Та пішов на станцію, як герой на муки* (ЕС 159); 5) найменування приміщень: *Пусти ж мене до світлоньки, де сама ночуєш* (ОР 111); *А з весілля до корчмоньки, з корчми на хрестини* (ЕС 158); 6) абстрактні назви: *Та узіли Пилипка до невольниченьки* (ОР 94); *Буду вірна лиш одному всю свою судьбоньку* (ОР 93); *Ой імила, ой імила, тугонька напала* (ОР 115); 7) найменування частин тіла людини: *Вже Олексино серденько битися не буде* (ОР 94); *І білою рученькою двері отворила* (ОР 93); 8) назви місцевості: *А ци права доріжечка на Ворохту буде?* (ОР 99); *Видумала Бразилія містечко Удіно* (ЕС 152). Поодинокими прикладами представлені найменування музичного твору: *Тепер сеся співанонька Леся ся скінчила* (ОР 115); одягу: *Дає сестра сорочечку, він не хоче брати* (ОР 113); рослин: *А вни єго перевезли в зелене зіллечко* (ОР 102); матеріалу: *Таке тяжке жезізенько, не мож подоймити* (ЕС 165); астрономічна назва: *Ще сонечко не світило, а місяць не зійшов* (ОР 96).

Малопродуктивними, за даними фактологічного матеріалу, при творенні іменників-демінативів, використаних в означених фольклорних творах, виявилися суфікси *-чик*, *-иц-(я)*, *-ц-*, *-ачк-*, *-ин-(а)*. Утворені цими морфемами деривати можна представити такими лексико-словотвірними групами: 1) назви осіб за віковими та іншими характеристиками: *Ай виріс я, гарний хлопчик, при своїй родині* (ЕС 157); *Його, братчику, спіймали у тітки в Ростоці* (ОР 107); *Єк сі вибрав любчик Дмитрик понад Луковиці* (ОР 111); *Та однак ми, сестрице, смерти поживати* (ОР 113); *Пішов голос попід колос в село до Анниці* (ОР 111); 2) найменування птахів та частин їх тіла: *Ти би мені передала горобчиком солі* (ЕС 157); *Ой кувала зозулиця темними лісами* (ОР 81); *Ой рад би я крильця мати, соколом злетіти, Ой вітати жінку й матір, цілувати діти* (ЕС 148); 3) назви приміщень та їх частин: *Коли сів я у вагончик, помахав рукою, Ой не знав я, чи побачу вже родину свою* (ЕС 159); *А сам Довбуш такий файний, єк*

ружа в віконці (ОР 83); 4) найменування одягу: *Купив дітям чоботята, жінці – кожушину* (ЕС 148); *Куплю тобі черевики і капелюшину* (ЕС 158); 5) назви місцевості: *Ой у моїм городчику отава зелена* (ОР 104); *Ой кувала зозуленька межі корчиками* (ОР 97); 6) найменування напоїв: *Старій мамі – горілчини добрую флящину* (ЕС 148); *А водиця студенька, лиш би її пити* (ОР 84). Деякі лексико-семантичні групи іменників-демінутивів представлені усього одним прикладом, наприклад: назви посуду: *добрую флящину* (ЕС 148); комах: *Без блощиці, як москалі, нічку переспати* (ЕС 162); зброї гуцула: *Ні топірчик вже не пестит, в сопілку не грає* (ОР 84); топонімів: *Будь проклята, Канадице* (ЕС 160).

Деривати з суфіксами *-ят-(а)*, *-унь*, *-ичк-(а)*, *-усь* та *-ець* представляють найменшу кількість іменників-демінутивів, використаних у співанках-хроніках з історичною підосною. Загалом їх можна представити такими лексико-семантичними групами: 1) назви осіб за родинними стосунками: *Мій татуню солоденький, коли ж вас побачу?* (ЕС 165); *А мамуні німа дома аж і оде вчора* (ЕС 166); *А там д'нему старий дідусь – тож віщун – приходит* (ОР 89); *На Великдень чужі діти гралась крашанками, Іванові сиротята вмивались сльозами* (ЕС 149); 2) найменування птахів: *Ой кувала зозуличка, кувала, кувала, А там була молодичка, гарненька, як пава* (ОР 89); 2) власні назви: *Ударили дрібні дожджі із-за того плова, Зоставайся сі ти, Анничко, від мене здорова* (ОР 111); 3) найменування взуття: *Та що з того, що вни вбрані в нові чоботята* (ЕС 149); 4) назва зброї гуцула: *Подай же нам, Марусенько, тоті сороківці, Бо ми хлопці йа молодці, а в руках топірці* (ОР 99).

Дібраний фактологічний матеріал показує, що в історичних співанках-хроніках серед іменникових форм суб'єктивної оцінки переважну більшість становлять слова, утворені за допомогою зменшено-пестливих суфіксів, бо саме через їх посередництво виражаються найбільш різноманітні відтінки експресії: співчуття, іронія, зневага, злоба, барвіста і суперечлива гама емоцій і оцінок.

Спостереження над деривацією іменників-демінутивів, використаних в українських співанках-хроніках, дозволяють зробити висновок про те, що система суфіксів, за допомогою яких творяться ці іменники, така ж, як і в загальнонародній мові та літературно-нормативній.

Досліджувані суфіксальні деривати, виявляючи певну своєрідність функціонування, вживаються не стільки для називання здрібнілих предметів, скільки для вираження позитивного суб'єктивного ставлення до них, а ще більше як засіб створення високого ступеня експресії. «Ця думка знаходить підтвердження у численних випадках утворення форм позитивної суб'єктивної оцінки від іменників з абстрактним та негативним значенням» [1, с. 69]. Наприклад: *Хто не знає Америку, най ся ня питає, Скільки людей тамки бідних, а **дольки** немає* (ЕС 164); *Та узіли Пилипка до **невольниченьки*** (ОР 94); *Буду вірна лиш одному всю свою **судьбоньку*** (ОР 93); *Ой імила, ой імила, **тугонька** напала* (ОР 115); *І сталася **неславочка** на тій Яблониці* (ОР 109).

Те, що іменники з абстрактним значенням – назви, які викликають негативні емоції (*біда, горе, недоля, неволя, розлука, неслава*), функціонують зі зменшувально-пестливими суфіксами є характерною особливістю пісенної фольклорної мови. Таке «маркування іменникових форм, які містять у своєму значенні яскраво виражену негативну оцінку, суфіксами із пестливим значенням посилює їх емоційно-стилістичне забарвлення» [2, с. 62]. Очевидно, створюється невідповідність між негативним лексичним значенням слова і суфіксом, за допомогою якого утворився стилістично маркований дериват. На думку сучасних вчених, йдеться про так звані експресивні внутрішні контрасти, які «у межах окремого слова зумовлюються «нелогічним» зіткненням семантики негативного емоційного плану з пестливістю, яка забезпечується відповідними суфіксами. Ці контрасти можна назвати внутрішніми» [2, с. 63].

Оскільки співанки-хроніки – це творчість народних митців, важливо зазначити, що в кінці майже кожного такого твору є вказівка на автора: *А хто сисю співаночку Дмитреєві зложив? Але **Федір** таки **Химчак**, богдай же він прожив!* Можливо, саме жанровою особливістю такого фольклорного твору зумовлене часте повторення слів *співанка, співаночка*: *Ти лиш вийшла з Путилова **співанка** новенька* (РВ 117); *Ой ковала зозулиця, на вітер си здула, Та не цисе **співаночка**, цисе правда біла* (РВ 126); *Тепер сеся **співанонька** Леся ся скінчила* (ОР 115); *Йа леж бо та **співаночка** та й нова каплиця, До Відної си збирає Лук'ян Кобилиця* (РВ 117). Цікаво, що у процесі опису якоїсь події або на завершення такого твору використовується

зменшено-пестлива назва птаха, причому лексема зозуля має найрізноманітніші демінутивні форми, які відрізняються суфіксами: *А там в лісі, на ялині, сова застогнала Та зозулька в буковині сумно заковала* (ОР 86); *Ой ковала зозуличка темними лісами, Була колись тяжка війна з польськими панами* (ОР 87); *Ой кувала зозуленька межі корчиками, Вони Футьюка Семена з собов підкликали* (ОР 97); *Закувала зозуличка, закувала жовта, здогонила легіників на Рокиті ровта* (ОР 94); *Ой ковала зозулиця та й буде кувати, Глянув віщун на Довбуша та й зачав казати* (ОР 87). Очевидно, цей образ використовується як застереження або привертання уваги слухачів до особливо важливих місць хронікального повідомлення.

Яскравою ознакою мови аналізованих співанок-хронік є використання пестливих суфіксальних утворень від антропонімів: *Богдай тобі, Миронику, та і твого тати, Чи ти не чув, як той казав для нас постарати?* (ОР 106); *Породила Оленочка темньоїк нічки Олексика молодого, кращого від чічки* (ОР 82); *Єк сі вибрав любчик Дмитрик понад Луковиці, Пішов голос попід колос в село до Анниці* (ОР 111); *Та вбив єго Мочернячок з срібної рушниці* (ОР 102); *Утікав, тікав Штолючок та й зашумів листом, Та не сам він тудя тікав, тікав з товариством* (ОР 107).

В українському пісенному фольклорі часто словотвірна структура здрібніло-пестливих іменників узгоджується з ритмікою, мелодією твору, як показують результати дослідження, у співанках-хроніках також: *Ой і крикнув на Іванка та на Михайлика: «Що я там, братчики, убив хло за легіника!?»* (ОР 109); *Та що з того, що вни вбрані в нові чоботята, Коли вони ся zostали круглі сиротята* (ЕС 149); *Та кувала зозуличка сивенька, маленька, Ти лиш вийшла з Путилова співанка новенька* (РВ 117).

Отже, вивчення словотвірної структури іменників-демінутивів та спостереження над використанням їх у співанках-хроніках з історичною підосною, показує, що слова, які утворені різними пестливими суфіксами, виконують у аналізованому тексті специфічну стилістичну функцію, надаючи йому більшої виразності та образності.

Література

1. Волощук Р. Г. Особливості творення іменників із значенням зменшеності-пестливості в українських народних ліричних піснях / Р. Г. Волощук // Питання словотвору і граматичної структури української мови : зб. наук. статей. –

Дніпропетровськ, 1976. – С. 69.

2. Журавльова Н. М. Емоційно-експресивне суфіксальне словотворення іменників у мові українських народних ліричних пісень / Н. М. Журавльова // Дослідження з словотвору та лексикології. – К. : Вища школа, 1985. – С. 61–64.

Умовні скорочення використаних джерел

ЕС – Еміграція селян з Галичини, Буковини, Поділля та Закарпаття / Співанки-хроніки з історичною підосною // Співанки-хроніки. Новини / [Упоряд. О. І. Дей, С. Й. Грица]. – К. : Наукова думка, 1972. – С. 146–167.

ОР – Опришківський рух в Карпатах / Співанки-хроніки з історичною підосною // Співанки-хроніки. Новини / [Упоряд. О. І. Дей, С. Й. Грица]. – К. : Наукова думка, 1972. – С. 81–115.

РВ – Революційні виступи на Буковині в 40-х роках XIX ст. / Співанки-хроніки з історичною підосною // Співанки-хроніки. Новини / [Упоряд. О. І. Дей, С. Й. Грица]. – К. : Наукова думка, 1972. – С. 116–135.

Стаття надійшла до редакції 15.03.2015 р.

УДК 82.01–1.09

Л. Л. Колесникова

ОСОБЛИВОСТІ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ СИМВОЛІВ-ДЕНДРОНОМЕНІВ *ДУБ* І *КАШТАН* (на матеріалі української поезії кінця XX століття)

Колесникова Л. Л. Особливості лексико-семантичної організації символів-дендромонемів *дуб* і *каштан* (на матеріалі української поезії кінця XX століття).

У статті розглянуто лексичне значення і семантичне розгалуження назв диких дерев, зокрема *дуб* і *каштана*, що репрезентовані в українських поетичних текстах кінця XX століття. Визначено характерні символічні особливості, архетипне походження й функціональна активність аналізованих номенів, доведено їхній зв'язок із традиціями і віруваннями українського народу.

Ключові слова: лексема, символи-дендромонемени, символізація, семантичне значення, сема.

Колесникова Л. Л. Особенности лексико-семантической организации символов-дендромонемов *дуб* и *каштан* (на материале украинской поэзии конца XX века).

В статье рассматривается лексическое значение и семантическое разветвление названий диких деревьев, в частности дуба и каштана, что представлены в украинских поэтических текстах конца XX века. Определяются характерные символические особенности, архетипное происхождения и функциональная активность анализируемых номенов, доказывается их связь с традициями и верованиями украинского народа.

Ключевые слова: лексема, символи-дендронімени, символика, семантическое значение, сема.

Kolesnikova L. L. Features of lexical-semantic organization of symbols-dendronomens *oak* and *chestnut* (based on Ukrainian poetry of the end of XX century).

The article deals with lexical meaning and semantic branching of names of wild trees, in particular oak and chestnut, which are represented in the Ukrainian poetic texts of the late twentieth. There are determined the characteristic of the symbolical features, archetypal origin and functional activity of the analyzed nomenaes, proved their relationship with the traditions and beliefs of the Ukrainian people.

Key words: lexeme, symbols-dendronomens, symbolism, semantic meaning, seme.

Стаття є продовженням низки публікацій, присвячених дослідженню мови українських поетичних текстів кінця ХХ століття.

Мета наукової розвідки – простежити трансформацію традиційних значень дендронімів *дуб* і *каштан* у різних поетичних контекстах; виділити індивідуально-авторські значення та специфіку розгалуження семантичної структури аналізованих номінів з огляду на міфологічні витоки та культурно-історичні сфери буття.

У науковій літературі питанню антропоморфної інтерпретації, міфологізації та символічного значення назв дерев присвячені наукові студії О. М. Афанасьєва, М. І. Костомарова, О. О. Потєбні, М. І. Гайковського, Д. В. Лісничого, І. В. Сабадоша, О. І. Сімович, О. С. Таран, Ф. Уїлрайта та інших.

Серед дендронімів як носіїв різноманітних і своєрідних лексичних та семантичних відтінків вирізняємо дуб, який був священним деревом у багатьох народів: у кельтів, греків, римлян, слов'ян. Для розуміння символічних значень і розвитку семантики лексеми *дуб* необхідним є аналіз міфологічного ґрунту взагалі та звичаїв і вірувань українського етносу зокрема.

Дуб вважали священним деревом Перуна, тому зрубувати його можна було лише з дозволу волхвів, котрі тлумачили шелест листя або воркування голубів на гіллі як знаки, що посилає дух дерева. Давні греки вважали дуб деревом Зевса, а римляни – Юпітера [8, с. 170]. У Дамаску, наприклад, зберігся Храм Ваала, побудований у дубовому гаї. Дубу була властива велика святість: у скептика, який відрубав хоч би одну гілку, відсихала рука. Спрадавна дуб становив божественну тріаду. За ізраїльськими народними уявленнями, Бог і Його ангели постали у вигляді трьох чоловіків, які скуштували їжу,

запропоновану хазяїном під тінню священного Мамврійського дуба, що стояв там «від заснування світу». Дуб був і атрибутом царської влади: у Біблії згадано «царський дуб», що розмежовував землі й під яким «благословляли на престол» [1 Суддів 9:6].

Шанобливе й поважне ставлення до дуба, що бере початок від стародавніх вірувань, спостерігаємо й зараз: у багатьох місцевостях України дуб – привілейоване дерево. Дендрономен *дуб* є своєрідним синонімом дерева взагалі, деревом предків, найпоширенішим утіленням ідеї світового дерева.

У замовляннях дуб – не рослина, а, швидше, місце; символ радше «топографічний», ніж ботанічний. Він – середина зеленого царства або концентричної моделі світобудови [6, с. 234], тому існує версія, що в основі символізації дендрономена *дуб* збережено архетип *світова вісь*.

Багатство семантичної структури символічної одиниці *дуб* зумовлено й давнім походженням аналізованої лексики, яка спочатку мала значення «будь-яке дерево», «дерево взагалі», тобто «ліс». Це слово передавало значення «чогось цілісного, що не роздроблюється на частини..., чуже, нескорене, якому, між іншим, «слід приносити жертву», тобто дуб символізував щось монолітне, безмежне, сильне [8].

Традиційна архетипова сема 'сила' пов'язує дендрономен *дуб* з уявленням про фізичну силу й міцну статуру: укр. *здоровий* (міцний статурою, сильний) від псл. *sъdorvъ, що складається з двох формантів: *съ-*, спорідненого з д.-інд. «добрий», і **dorvo-*, пов'язаного чергуванням з *дерево*, тобто буквально «з доброго дерева» [7, т. II, с. 90].

Семантика лексики-символу *дуб* залежить від її прямого номінативного значення, зафіксованого сучасною українською мовою. *Дуб* – «1. Багаторічне листяне дерево з міцною деревиною та плодами – жолудями. 2. діал. Великий човен, видовбаний з суцільного дерева (перев. дуба) або зроблений з дощок. 3. техн., розм. Речовина, що використовується для вичинки шкіри» [5, т. II, с. 428].

В українській системі символів *дуб* – символ дерева життя; гордості й міці, сили, довговічності, здоров'я, цілісності; дужого, гарного парубка; нерозважливості. У фольклорі *дуб* – символ чоловіка в різних видах життя; а *сухий дуб* – нещасний чоловік, який переносить своє горе за допомогою міці духу [3].

Поетичний твір кінця ХХ ст. спирається на символ-дендромонем дуб як на стійкий елемент культурного континууму й, разом з тим, розширює його семантичне коло: *Із країв, де суворі спеки, / Довгождані, жадані, любі, / Прилетіли в село лелеки, / Ремонтують гніздо на дубі. / Носять в парі сухенькі віти, / Чути клекітну їхню мову. / Хе! Тепер защебечуть діти / І в оселях села. Чудово!* (5, с. 50).

Дуб – значуща символічна одиниця, що має значення «місце, на якому знаходиться пташине гніздо». На перший погляд, аналізований дендромонем ужито в його прямому номінативному значенні. Наявність інших традиційних символів (*лелеки, гніздо*) зумовлює семантику й конотативні відтінки символу дуб. Дуб – не просто рослина, він – дерево життя, що містить не лише основні семи ‘міць, сила’, а й активізує периферійні – ‘цілісність’, ‘центр’. Двочленна будова тексту дозволяє виділити символічні пари *лелека – дуб* і *діти – оселя*, які трансформуються в асоціативні вертикальні паралелі *лелека – діти, дуб – оселя* на тій підставі, що символічні одиниці *лелека* й *дуб* належать до вищого рівня, а *діти* й *оселя* – до нижчого. Припускаємо, що символічна одиниця *дуб* – це узусне позначення оселі вищого рівня зі збереженням первинної семи ‘сила’, ‘міць’, що входить до лексико-семантичної групи «захист». Семантичний перехід *дерево* → *здоровий, сильний*, як зауважує Г. М. Яворська, є прикладом семантичного розвитку від конкретного до абстрактного, від конкретного предметного значення до позначення абстрактних понять здоров’я й фізичної сили [9, с. 67].

«Децентралізація» основної семи ‘сила, міць’ відбувається в разі вживання із символом-дендромонемом дуб атрибутивного компонента *старий*, напр.: *Багрянцем захід вишивав отаву, / Старого дуба сон уже зборов. / Одного дня закінчилась вистава, / Вистава інша завтра буде знов* (6, с. 7).

У словосполученні *старого дуба* виділяється центральна сема ‘вік’, що розкладається на міні-семи ‘нікчемність’, ‘пригніченість’. Останні виділяються через метафору «сон уже зборов». Загальна парадигма *дерево – людина* звужується до контекстуальної *дуб – старик*. Антропоморфний фон є додатковим у створенні нетрадиційної рольової картини буття: усе позначуване лексемою *життя* вкладається в одне слово – *вистава*. У зв’язку з цим з’являється асоціативна парадигма *вистава – життя*, яку суб’єктивно називаємо горизонталлю

і яка завдяки антропоморфізму утворює пари *вистава – дуб* (у значенні образу) і *життя – людина*. Такий поділ, звичайно, є лише контекстуальним і наділений деяким рівнем домислу та асоціацій.

Номен *дуб* у тексті зазнає депоетизації, спостерігаємо зниження рівня образності й позитивного оцінного компонента: *Вичікує літо / прощення й відліту, / збирає на силі, шикує ряди. / До першої опали / відважно ступали, / наступні колишині дарують сліди. / Для нас із тобою / вродили набої, / в дубів – патронташі точених плодів* (4, с. 37).

Символічна одиниця *дуб* входить до тематичної групи *літо*, але опосередковано. Поетичний твір із субстантивами *літо*, *дуби* не має навіть натяку на пейзаж. Метафорична палітра тексту «епатажована» лексемами військової тематики: *шикує ряди, відважно, набої, патронташі*. Структура поетичного тексту представляє «семи-антагоністи»: ‘захист’ – ‘напад’. Лексема *дуб* контекстуально є своєрідним «вмістилищем зброї», що асоціюється з дубовими плодами, отже, виникає парадигма *жолудь – зброя*.

Від лексеми *дуб* утворено похідний прикметник *дубовий*, який також може мати символічне значення. Словосполучення *дубовий гай* частково або повністю зберігає семантику дендрономена-символу *дуб* і водночас набуває похідної семантики шляхом поєднання із символічним значенням лексеми *гай*: *На садибі Тобілевичів / під Кіровоградом – / дубовий гай. / У кожного дерева є ім'я. / Дерево дід. / Дерево батько. / Дерево син. / Посади своє дерево / в цім / вічнозеленім гаю!* (2, с. 139).

Просторова ботанічна одиниця *гай*, окрім прямого номінативного значенням, має символічне: *гай* – символ землі; місце небезпеки, мешкання духів [8, с. 280]. У поетичному тексті *гай* не лише місце, наділене негативною конотацією, а, навпаки, священний оберіг людини. Мотив поетичного дубового гаю переплітається з думкою про колишнє існування під Києвом священного дубового гаю (про що свідчать нинішні старовинні дерева й давні назви навколишніх сіл – Вища й Нижча Дубечня). Безпосередню назву *дуб* у структурі тексту заміщає лексема *дерево* (архетип *світова вісь*), яка входить до конкретизованих парадигм *дерево – дід, дерево – батько, дерево – син*. Останні виокремлюємо в узагальнену парадигму *дерево – чоловік*, отже, – *дуб – чоловік*, що ґрунтується на спільній семі ‘міць’. Атрибутивна словосполука *вічнозелений гай* репрезентує вторинні

семи, наявні в складному прикметнику *вічнозелений*: 'життєдайність', 'безсмертя'.

Припускаємо, що *вічнозелений дубовий гай* має значення *продовження роду*, підтвердженням чого є поетичний компонент «*Посади своє дерево*».

У віршованих текстах фіксуємо символи-дендроніми, що не мають значної функціональної активності. Це пов'язано передовсім з роллю й місцем ботанічної одиниці в конкретній місцевості та ставленням до неї народу. До цієї групи належать, зокрема, символічна одиниця *каштан*.

Лексема *каштан* позначає дерево «з видовжено-ланцетними листками й спрямованими догори суцвіттями» і плодом брунатного кольору, що має форму горіха [5, т. IV, с. 126]. Етимологія аналізованої лексеми доволі складна. *Каштан* – рос., блр. каштан, чес. kaštan, пол. kasztan, слц. gaštan; через польське й чеське посередництво запозичене з німецької мови (kastanie), у яку, імовірно, прийшло з мов Малої Азії: пор. вірм. kask «каштан», kaskeni «каштанове дерево»; болг. кестен, схв. кестѣн [2, т. II, с. 411].

У системі символів дендронімен *каштан* є порівняно новою одиницею. Осмислення його як символу відбувається лише контекстуально й пов'язане з узуальним функціонуванням лексеми *каштан*. Аналізований дендронім користується значною повагою серед киян, навіть можна припустити, що *каштан* – «осучаснене» культове дерево. Поетичний текст містить співвіднесення *каштан* – *країна* й може мати негативний оцінний компонент і відчуття трагізму, напр.: *З тріском летять голівки / Страчених антуанеток – / То опадають каштани, / То опадає країна* (1, с. 56). Предикативна сполука, що містить дієслово *опадають*, пов'язана з «нижнім» рівнем символізації (опадати – «рухатися вниз, до землі»). Саме дієслово-присудок впливає на семантику лексеми *каштан*, і це репрезентує спільну сему 'втрата'. Дієслівна форма *опадає* поєднується з іменником *країна*, зберігаючи свою семантику. Це дає підстави для виділення паралелі *каштан* – *країна*, в основу якої покладено не спільну сему лексем *каштан* та *країна*, а вторинну (похідну), репрезентовану символічно значеннєвим компонентом *опадати*.

Лексема *каштан* входить і до визначення просторового місця подій, конкретизація якого відбувається лексичним оточенням

дендрономена *каштан*, напр.: *Де каштан небеса підпер, / Де навіки заснуло місто, / Я долонями очі тер – / Назвіть мене терористом. / Я за щось довірив слюзам. / Я блукав цим шаленим краєм / Був я дикий і був я Сам – / Назовіть мене самураєм / Ще побачу і те, і се. / Ще проїдусь в купе двоміснім. / А для мене реально все – / Назовіть мене реалістом* (7, с. 76).

Основна сема 'сила', зумовлена зовнішнім виглядом ботанічної одиниці, трансформувалася в другорядну (похідну). Тобто явище перерозподілу сем презентує лексему *каштан* як символічно вагомий компонент, що має значення *місце*. Деякого рівня абстракції досягнуто повною відсутністю конкретизації лексем *місто* і *край*. Семантична структура тексту виокремлює сему 'сум' через наявність у поезії емоційно й значеннєво зниженої лексики на зразок *навіки заснуло, терорист, шалений край, дикий, блукав*.

Видова номінація *каштан* входить до мікрообразів зі значенням *місце* й *час*, що розкриваються через концепт назви твору – «Будинок інвалідів». Негативний емоційний характер, що міститься в назві, згущено й контекстуальними пейзажними елементами з різноступеневим психологічним емотивом: *Будинок інвалідів / Надвечір'я. Каштани. / Дім (і погляд «Побудь!»), / Де не гояться рани, / Де чекання живуть. / Обминути – жорстоко. / Сутеніє. Паркан! / Повз хвилини, повз роки / Ронить листя каштан.»* (3, с. 13). Плин часу у віршованому тексті виражено дієсловом *сутеніє*, він досягає апогею в останніх рядках. Семантична трансформація лексеми *каштан* потрапляє в семантичний комплекс *життя минає*, що презентовано применниковими конструкціями *повз хвилини* й *повз роки*. Поєднуючись із дієсловом-присудком *ронить*, субстантив *каштан* активізує похідну сему 'втрата', централізовану в семантичній структурі *життя минає*, і концептує сему 'смерть'.

Як свідчить аналіз фактичного матеріалу, у поетичному творі спостерігаємо низький рівень символізації дендрономена *каштан*. Це зумовлено, імовірно, тим, що аналізований номен не належить до системи традиційних символів. На семантичну структуру лексичної одиниці впливають дієслова-присудки, за допомогою яких і відбувається перерозподіл сем. Так, лексема *каштан* активізує контекстуальну сему 'втрата', яка є центральною в паралелі *каштани – країна* і в синтаксемі *життя минає*.

Отже, у зв'язку з тим, що дендромомену *каштан* не властива символічна багатоплановість, зараховуємо його до розряду символічно значущих елементів. Відповідно символ-дендромомен *дуб* у поетичному тексті має складну, доволі суперечливу лексико-семантичну структуру. Це зумовлено індивідуальним баченням і визначенням ролі аналізованої символічної одиниці; збереженням / утратою міфологічних витоків і відповідної традиційної семантики, пов'язаної з фізичною силою.

Література

1. Біблія, або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту. – Б. м., 1990. – 1255 с.
2. Етимологічний словник української мови : в 7-и т. / АН Української РСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : Наукова думка, 1982 – 2012. – Т. 1. А–Г. – 1982. – 631 с. ; Т. 2. Д–Копці. – 1985. – 569 с.
3. Костомаров М. І. Слов'янська міфологія : вибр. пр. з фольклористики й літературознавства / М. І. Костомаров. – К. : Либідь, 1994. – 384 с.
4. Словник символів / О. І. Потапенко, М. К. Дмитренко, Г. І. Потапенко та ін. – К. : Ред. часоп. «Народознавство», 1997. – 156 с.
5. Словник української мови : в 11-и т. – К. : Наукова думка, 1970–1980. – Т. 1–11.
6. Українські замовляння / упоряд. Н. М. Москаленко ; авт. передм. М. О. Новикова. – К. : Дніпро, 1993. – 309 с.
7. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4-х т. / М. Фасмер. – М. : Прогресс, 1964–1973. – Т. 1–4.
8. Энциклопедия символов, знаков, эмблем / авт.-сост. В. Андреева и др. – М. : ООО «Издательство Астрель» ; МИФ : ООО «Издательство АСТ», 2001. – 576 с.
9. Яворская Г. М. Лексико-семантическая типология в синхронии и диахронии / Г. М. Яворская. – К. : Наукова думка, 1992. – 110 с.

Список використаних джерел

1. Балдинюк В. Крамничка вживаних речей : вірші / В. Балдинюк. – К. : Смолоскип, 1999. – 68 с.
2. Біливода П. Ось така мені випала доля : поезії та листи / П. Біливода. – К. : Молодь, 1998. – 224 с.
3. Литвинчук Л. Вірші / Л. Литвинчук // Прапор. – 1988. – № 7. – С. 13.
4. Розумний М. Рамаян : поезії / М. Розумний. – К. : Смолоскип, 1997. – 87 с.
5. Савич І. Партитура тривоги : поезії / І. Савич. – Луганськ : Спілка журналістів України, 1994. – 88 с.
6. Світличний І. На березі вічності : поезії / І. Світличний ; ред.-упоряд. Л. П. Стрельник. – Луганськ : Спілка журналістів України, 1994. – 80 с.
7. Скиба Р. Хвороба росту : поезії / Р. Скиба ; післямова І. Старовойт. – К. : Смолоскип, 1998. – 240 с.

Стаття надійшла до редакції 22.03.2015 р.

ФІЛОСОФСЬКИЙ ДІАПАЗОН АФОРИЗМІВ У ПСИХОЛОГІЧНІЙ РОЗВІДЦІ МАРІЇ МАТІОС «ЩОДЕННИК СТРАЧЕНОЇ»

Колоїз Ж. В. Філософський діапазон афоризмів у психологічній розвідці Марії Матіос «Щоденник страченої».

У статті йдеться про лінгвокреативний потенціал Марії Матіос, її здібності щодо продукування конструкцій, які з часом можуть (а деякі й уже змогли) відірватися від первинних контекстів і використовуватися як готові, відтворюватися за потреби в готовому вигляді в тій чи тій ситуації спілкування. Основний акцент зроблено на афоризмах, які ілюструють широкий філософський діапазон, виступають засобом світоглядних рефлексій, очевидно, не тільки головної героїні психологічної розвідки «Щоденник страченої». Авторські судження сфокусовано в художньо-семантичну площину поняттєвої сфери «буття», представлену ядерними та периферійними поняттями – «життя», «смерть», «людина», «жінка», «чоловік», «любов» і т. ін.

Досліджено семантико-психологічне навантаження афористичних висловлень, що рельєфно відбивають індивідуально-авторське розуміння людської сутності загалом і жіночої зокрема, зосереджують увагу на особливостях вербалізації уявлень про сучасний світ і місце жінки в ньому, образно актуалізують поняття «екзистенція», виокремлюючи передусім жіночу екзистенцію.

Ключові слова: афоризм, афористичне висловлення, судження, психологічна розвідка, семантичне наповнення.

Колоиз Ж. В. Философский диапазон афоризмов в психологическом исследовании Марии Матиос «Щоденник страченої».

В статье исследуется лингвокреативный потенциал Марии Матиос, ее способность продуцировать конструкции, которые со временем могут (а некоторые уже смогли) оторваться от первичных контекстов и использоваться в качестве готовых, воспроизводиться при необходимости в готовом виде в той или иной ситуации общения. Анализируются афоризмы, которые иллюстрируют широкий философский диапазон, выступают в качестве средства мировоззренческих рефлексий, по всей вероятности, не только главной героини психологического исследования «Дневник казненной». Авторские суждения рассматриваются в художественно-семантической плоскости понятийной сферы «бытие», представленной ядерными и периферийными понятиями, – «жизнь», «смерть», «человек», «женщина», «мужчина», «любовь» и т. д.

Определяется семантико-психологическая нагрузка афористических высказываний, которые рельефно отображают индивидуально-авторское понимание человеческой сущности в целом и женской в частности, фокусируют внимание на особенностях вербаллизации представлений о современном мире и месте женщины в нем, образно актуализируют понятие «экзистенция», выделяя прежде всего женскую экзистенцию.

Ключевые слова: афоризм, афористическое высказывание, суждение, психологическое исследование.

Koloiz Zh. W. The range of philosophical aphorisms in the psychological exploration of “Shchodennyk strachenoyi” by Mariya Matios

This article reveals creative linguistic potential of Mariya Matios, her ability of sentences constructing, which over time can break away from the original contexts and be used as ready set expressions (though some of them already exist so). If necessary these statements can run themselves according to the communicative needs in various communicative situations. The paper itself focuses on aphorisms that illustrate the wide philosophical range. Aphorisms are obviously not only the means of ideological reflections of the main character in the psychological exploration of “Shchodennyk strachenoyi”. The researcher’s attention is paid on the literal and semantic plans of “existence” concept presented by the nuclear and peripheral concepts like “life”, “death”, “human”, “woman”, “man”, “love” etc.

The represented research investigates semantic and psychological senses in aphoristic statements that clearly reflect the individual author’s understanding of human nature in general and the woman’s nature in particular. These statements also point on the ways of verbalizing the ideas about the modern world and the place of women in it. Moreover aphorisms actualize the “existence” concept distinguishing first the female existence.

Key words: aphorism, aphoristic statement, opinions, psychological research, semantic content.

Мовотворчість Марії Матіос – це набуток не лише української, а й світової літератури (оригінальні прозові твори перекладено сербською, румунською, російською, японською і т. ін. мовами). Її письменницький доробок легко, вільно, просто, нестримно знайшов свого адресата, що зумів належним чином його оцінити. Це стосується передовсім художньої прози, яка отримала чимало позитивних відгуків (І. Андрусяк, Є. Баран, Я. Голобородько, Т. Дігай, Д. Дроздовський, К. Родик, Ю. Солод, М. Сулятицький, Т. Тебешевська, Р. Харчук та ін.) Про «вігострений, мов лезо, сюжет», «різьблено-красномовні деталі», «соковитий гуцульський колорит» (Ю. Джугастрянська), «психологічну напругу», «глибоке проникнення у мовну стихію» (В. Габор) і т. ін. сказано чимало.

Розмірковуючи про художні дилеми «взірцевої представниці «українських літературних регіонів», Я. Голобородько констатує: «Марія Матіос – класична соціумна письменниця, яка зовсім не байдужа до характеру, ритмічності, щільності своїх зв’язків із суспільством та свого іміджу в його рецепції-потрактванні. Пречудово розуміючи, що новітній літпроцес – це як спорт, у якому

для того, щоб триматися «на поверхні», необхідно показувати високі результати, вона абсолютно слушно чинить, коли з гордовитою постійністю нагадує соціуму про свої креативні інтенції, регулярно випускає власні тексти, тим самим беручи участь у літературному суперництві» [1, с. 66].

Марію Матіос поцінують і як митця, для якого важливий «не погляд із вузьконаціональних дзвіниць, а розмірковування в системі координат загальнолюдських гуманістичних цінностей» [5], і як особистість, що назавжди «сміливо і рішуче відкинула правила політичної обережності й суспільних табу» (П. Загребельний), бо мала тверде переконання: «завдання кожного письменника одне й те ж: писати, аби тебе зрозуміли» [5]. В одному зі своїх інтерв'ю письменниця зауважує: «Інколи мені здається: я помираю від журби та смутку тому, що ми не до кінця розуміємо одне одного навіть у себе вдома, і за межами теж зрозумілі не завжди. Але я намагаюся реставрувати історію не для того, аби ятрити рани. Навпаки. Я хочу, щоб вони якомога швидше загоїлися. Так, часто лікування пов'язане з надзвичайно сильним больовим шоком. Я хочу, аби мій читач пройшов через цей шок із думкою, що саме цей біль – а він інколи справді нестерпний, – примусить позбутися тягаря минулого, позбавить образ і необхідності помсти. Адже кожній людині властиво знати. А митцю властиво зображувати. Чим переконливіше зображення, тим благодотворніший результат» [5].

Уміння «проникати в потаємні печери людської психіки» (В. Гутковський), підтримувати «соціумний інтерес» (Я. Голобородько) («прозові тексти М. Матіос презентують, моделюють, віртуалізують історії, що відбувалися з людиною, людьми, і подані густими, нерідко запашними шматками соціумного життя» [1 с. 66-67]) виокремили авторку з-поміж багатьох у сучасному літературному процесі, створили «зірковий імідж» (К. Родик), забезпечили їй статус «бренда».

Творчий доробок письменниці, здебільшого художній простір так званих «хітів», став об'єктом зацікавлення цілої когорти науковців, передусім літературознавців (Л. Волошук, Н. Гаєвська, С. Жила, К. Ісаєнко, Н. Косинська, Л. Макаренко, К. Родик, С. Сипливець, С. Філоненко та ін.). У полі зору дослідників перебували як жанрове розмаїття прозових текстів авторки, жанрові модифікації, так і хронотоп, образи, сюжет, символіка, елементи психоаналізу і т. ін.

певного твору чи творчого доробку загалом [7]. І лише подекуди з'являлися окремі наукові розвідки, присвячені аналізу тих чи тих мовних особливостей (Г. Павлишин, О. Зелінська, Т. Тищенко та ін.). Утім, творчість Марії Матіос є благодатним матеріалом із позицій лінгвістичного аспекту дослідження. На цьому неодноразово наголошували принагідно, як-от: «Стиль М. Матіос відзначається багатством лексики, яка вміщує найрізноманітніші пласти: від фольклорного до книжного, від публіцистичного до просторічного, від рафінованого літературного до діалектного» [2, с. 12]. Авторка не лише художньо відображає навколишню дійсність, але й безпосередньо бере участь в оновленні та розбудові мовної системи. Добірність мови прозових текстів, забезпечується як лексичним, так і великою мірою афористичним багатством. І не тільки.

Мета запропонованої праці – дослідити філософський діапазон афоризмів, засвідчених в окремій психологічній розвідці «Щоденник страченої», виявити їхнє семантико-психологічне навантаження.

Невдовзі після того, коли психологічна розвідка «Щоденник страченої» побачила світ (2005), почала з'являтися і її літературна критика. У 2006 році Т. Тебешевська акцентувала: «Щоденник страченої» – книжка видана нещодавно, тож потребує читання, осмислення й аналізу як на рівні тематико-проблемному, жанрово-стильовому, так і образно-нарративному» [8, с. 54]. Відтоді минуло майже з десяток літ, однак стверджувати сьогодні, що окреслені проблеми повністю успішно розв'язані, було б перебільшенням.

Як справедливо зауважує С. Філоненко, «сучасному критикові непросто визначити, на якому літературному полі працює авторка. Її «Націю», романи «Солодка Даруся», «Щоденник страченої», «Майже ніколи не навпаки» частіше розташовують на «високій полиці», тоді як книги «Бульварний роман», «Фуршет», «Містер і місіс Ю в країні укрів» визнають за «масові» [9, с. 80]. Продовжується дискусія не лише стосовно «масовості / немасовості» її доробку, стосовно «маркування» її творів («жіночий кітч», «попса» і т. ін.), але й щодо модифікації жанрової належності.

Не викликає принципівих заперечень, скажімо, твердження про те, що «Щоденник страченої» – є «белетристичним» твором, адже «характеризується авторським вимислом», «повністю сформований авторською уявою» [4, с. 154]. До того ж, на думку О. Максименко,

цю психологічну розвідку варто кваліфікувати як не просто як щоденник, а щоденник-імітацію, бо вона «цілком відповідає основним критеріям створення щоденника за змістом і за формою й окреслює ознаки щоденникової прози» [4, с. 155].

Якщо загалом дослідження «Щоденника страченої» з літературознавчих позицій можна вважати задовільним, то мовностилістичні особливості «психологічного трилера, у якому органічно поєднано сюжет і потік свідомості, дефективність розповіді і новелістичний фінал, тілесну чуттєвість і психоаналітику» (В. Гутковський) [6], так би мовити, залишилися «за кадром».

Натомість у цьому творі досить яскраво репрезентований лінгвокреативний потенціал письменниці, її здібності щодо продукування конструкцій, які з часом можуть (а деякі й уже змогли) відірватися від первинних контекстів і використовуватися як готові, відтворюватися за потреби в готовому вигляді в тій чи тій ситуації спілкування, як-от: 1) *Мабуть, навіки завойованих жінок, як і навіки завойованих територій, і справді немає*; 2) *Дні наші однакові, немов близнюки, і прісні, як тісто на лаваши*; 3) *Мудрість робить людину печальнішою*; 4) *Душевну драму в повсякденному житті, на жаль, не вважають справжньою катастрофою*; 5) *Нормальна людина завжди живе якщо й не майбутнім, то тільки теперішнім*; 6) *Заширення в минуле є способом злодійства, віднімання себе від себе*; 7) *Всі свої переваги людина може доводити за життя*; 8) *Доць хоче зробити повільно тощо*. Проілюстровані судження вирізняються глибокою змістовністю, семантичною наповненістю, смисловою завершеністю, утілені в образну, легку для запам'ятовування форму, виступають своєрідними естетичними знаками. Авторські висловлення мають узагальнювальний характер, використовуються для осмислення (й оцінювання) конкретних життєвих ситуацій, людських учинків, загальнолюдських цінностей і буття загалом.

Такі конструкції отримали в мовознавстві статус афоризмів, неодноразово піддавалися скрупульозному аналізу з різних позицій, зокрема й з погляду комунікативної і функціональної лінгвістики [3; 10]. Функціональна лінгвістика витлумачує афоризм як образне, логічно оформлене висловлення, для якого характерна стереотипність світобачення і поведінки, унаслідок чого він, як і власне паремія, є різновидом універсальної одиниці [3, с. 128].

У психологічній розвідці афористичні висловлення слугують художнім засобом раціонально маніфестованих філософських позицій їх авторки, яка «наголошує на можливості жінки в сучасному літературному просторі наполягати на своєму праві говорити й мати власну думку, творити художній світ жінки з позицій жінки» [8, с. 55].

Спродуковані у відповідний спосіб конструкції набувають глибокого філософського змісту, бо репрезентують систему ідей, поглядів на світ і місце людини в ньому, апелюють до споконвічної проблеми пошуку смислу буття: 1) *Корона і крона життя – чекання смерті*; 2) *А ось і результат власного загартування: повільне чекання повільного вмирання*; 3) *Страждання невичерпні, поки в людині жевреє життя*; 4) *Але що правда – то правда: як себе поставиш, так навколо тебе ходитимуть*; 5) *Навіщо люди шукають диявола? Ось він – ліворуч. Серцем називається*; 6) *Поспіх ніколи не є добрим порадиником. Поспіх – той же страх, він паралізує навіть завчені рухи й думки*; 7) *Я боюся не минулого, а безодні, в якій воно помістилося*; 8) *Будь-яку стихію ми воліємо спостерігати в сусіда чи з телевізора*.

Життя для письменниці – це не просто існування всього живого, це все пережите, зроблене людиною від її народження і аж «останнього кінця»: 1) *Але останнє – кінець життя – це єдине, що позбавлене випадковості. Решта може й не відбуватися*. І воно, як виявляється, далеко не безхмарне, бо сповнене болю, страху, страждання: 1) *Життя і страждання – сіамські діти. І жоден найвправніший хірург не роз'єднає їх, не порушивши тієї гармонійної системи, яку заклала в них сама природа*; 2) *Іноді страх спогадів сильніший від повсякденних страхів*.

У сучасному суспільстві змінилися пріоритети, людство переживає глибоку духовно-моральну кризу, пов'язану з економічними та соціальними перетвореннями, а відтак відбуваються зміни і в осмисленні багатьох філософських категорій: 1) *Людство придумало й меценатствує зраді, брехні й обману*; 2) *Для пані Смерті сам процес смерті – бізнес*; 3) *В моїй біді друг мого сердечного друга – мені не друг*; 3) *Єдине, що залишається непорушне, – згадування*; 4) *На убивцю знаходять іншого вбивцю*; 5) *Люди навіщо мордують одне одного із садистською витонченістю, ніби складають іспит на ремесло ката* тощо. Проілюстровані зразки подекуди демонструють порушення валентнісних зв'язків між компонентами,

що входять до складу відповідних суджень (пор.: наприклад, *садизм* – «пристрасть до жорстокості, катування, насолода від страждання інших») і *витонченість* – «довершеність, досконалість»).

У психологічній розвідці Марії Матіос афоризми рельєфно відбивають індивідуально-авторське розуміння людської сутності загалом і жіночої зокрема, сфокусовують увагу на особливостях вербалізації уявлень про сучасний світ і місце жінки в ньому. Наприклад: 1) *Люди – це носії масок, а не облич. І незалежно, хто вони, де вони і з ким;* 2) *Людина, а тим паче людина-жінка, не може мати більшого тоталітариста, гнобителя і ката, ніж вона сама;* 3) *Жінка уже не може стати причиною чи каталізатором великомасштабної війни і увійти в світову історію, як вершителька мільйонів життів чи смертей;* 4) *Жінка проживає життя з очима винятково заплющеними тощо.*

Афоризми авторки модифікують уявлення про людину «як суспільну істоту, що являє собою найвищий ступінь розвитку організмів, має свідомість, володіє членороздільною мовою, виробляє й використовує знаряддя праці», про особу «як утілення високих інтелектуальних і моральних цінностей»: 1) *Вік – це досвід. Досвід не повинен би давати нормальній людині найменшого шансу з віком ставати розумовою мавпою, з мавпоподібними діями;* 2) *Людина – істота настільки дивна, наскільки незрозуміла. Інакше, навіть б їй постійно вертатися в минуле – хай навіть лише безформними думками?;* 3) *Людина, яка зникає жити в малометражних приміщеннях, набуває таких же форм тіла й такої ж скутості думок;* 4) *Роздвосна конкретною людиною свідомість нічим не відрізняється від розщепленої свідомості шизофреніка тощо. У межах авторських висловлень актуалізуються нові семи (скажімо, «суспільна істота, яка за певних умов здатна деградувати»).*

Конкретизованого семантичного наповнення набуває й поняття «жінка»: це не просто «особа жіночої статі», а особа, яка прагне до матеріального життєзабезпечення та соціального самоствердження, попри те, що основне її призначення – продовження роду, а традиційна роль – «берегиня домашнього вогнища»: 1) *Для нинішньої цивілізації, що асоціюється винятково з чоловічою гегемонією, навіть мільйоннодоларова жінка важить не більше, ніж жінка в історії України, в якій цілком гласно, але не так публічно, їй відведено роль*

наложниці, а для офіційних історичних опусів українській жінці придумано роль безстатевої берегині; 2) Мій дім там, де мене чекають і хочуть, а як не чекають ніде, то я бездомна; 3) Жінці важче позбутися власного життя, через те, що жінка майже завжди залишається оберегом іншого життя. Того, котре вона дала; 4) Жінка, котра понесла, – молодша від усіх молодих разом узятих. У такому разі натрапляємо й на деякі суперечності, як-от: з одного боку, спростовується роль жінки-берегині («придумано роль безстатевої берегині», з іншого, – ця роль утверджується («жінка майже завжди залишається оберегом іншого життя»).

Письменниця «спромоглася спроектувати жіноче несвідоме у творчість, передати його мовними категоріями, демонструючи власну суб'єктивність» [8, с. 57]. Її судження образно-метафоричні, емоційні, маніфестують «безодню людських станів і почуттів», гендерні стереотипи, як-от: 1) *Людина людину бере в смертельну облогу своїх пристрастей, амбіцій, бажань. І хто, якими грошима заплатить за цей марафон, за щоденне випробування серця на розрив?*; 2) *Жіноче серце – сміттєзвалище. Запліснявіле, прогниле, необгороджене. Там є який завгодно непотріб, але немає нічого цілого, корисного чи функціонального*; 3) *Поки божевілля в будь-якій формі не торкнеться нас особисто, ми вдаємо, що не помічаємо тих, хто вражений цим лихом, мовчки ігноруючи, а то й зневажаючи вибраних*; 4) *Жіноче життя триває в придуманій нею темряві, там вона шукає своє правдиве зображення в дзеркалі якогось одного – вибраного нею – чоловіка*; 5) *Найгірше, коли знаєш усе наперед. Живеш, ніби йдеш крізь прозору стіну рентгенівського проміння – і бачиш усе, про що інші навіть і не здогадуються*; 6) *Єдине, що залишається непорушне, – згадування*; 7) *Ніхто не думає, що чергова пристрасть – остання*.

В епіцентрі жіночих роздумів, безумовно, знаходиться «особа протилежної статі». Лексема «чоловік» (пор.: «великий перець великого міста») доволі часто вводиться у структуру афористичних висловлень: 1) *Усі чоловіки такі – вони роздягають жінку очима швидше, аніж вона встигне привітатися*; 2) *Чоловік, який думає, що жіночий плач за ним – це щастя... Хай він собі буде здоровий*; 3) *Чоловік – це короткочасна жіноча примха, яка з примхливої волі жінки стає її довгограючою проблемою*; 4) *Усі чоловіки – діти. І кожна жінка на планеті закінчує тим, що всиновлює їх*; 5) *Все, що*

робить жінка в житті, – вона робить лише для себе. А для цього жінка тримає поруч себе своєрідний підручний матеріал – чоловіка, що волею судьби чи тимчасової примхи вигулькує на її шляху; б) *Жіноча свідомість малопритатна саме для тоталітарних репресій, або притатна менше через те, що жінка завжди більш відповідальна за життя, ніж чоловік;* 7) **Чоловіки** – вони мастаки інтриги не менші, аніж хвалені, завжди інтуїтивні жінки. Здебільшого такі конструкції ґрунтуються на протиставленні, що забезпечується передусім лексичною антонімією (чоловік – жінка). Вони інтимізують оповідь, бо допомагають розібратися в жіночій психології й у її стосунках із чоловіком, створюють відповідну мовну тональність.

Жіночі психічні й фізичні відчуття відмінні від чоловічих: жінки й чоловіки по-різному сприймають навколишній світ, усвідомлюють естетичні цінності, емоції, що супроводжують оцінку певних суспільних подій, по-різному виявляють почуття глибокої сердечної прив'язаності до іншої статі, те почуття, яке люди віддавна називають любов'ю. І це цілком очевидно. «Відповідна до фемінного типу мислення, проявленого в тексті, і модель головної героїні, – зауважує Т. Тебешевська. – За таким стереотипом, жінка не може бути самостійною і сильною настільки, щоб не потребувати чоловіка в ролі постійно присутньої «непорушної стіни», за яку можна сховатися й на яку можна опертися. Жіноча природа також не може бути «закрита» в монастирі, адже душа й тіло прагне любити й отримувати любов навазем» [8, с. 61].

Сучасна жінка, сповідуючи свободу й незалежність, водночас хоче кохати й бути коханою, бути дружиною і матір'ю (але не коханкою, не «прихованою дружиною»), мати повноцінне щастя, аби не перетворити своє життя на «повільне чекання повільного вмирання» (пор.: у філософії життя саме лексема «любов» виступає синонімом до слова «життя»; любити – значить жити). Однак любов – це залежність, передусім почуття глибокої сердечної прив'язаності до іншої статі: 1) *Люди, які відчувають одне одного без слів, – уже залежні навіки. Якщо вони самі про це собі не наважуються казати, їм скажуть інші;* 2) *Позбавлений сентиментів чоловік, чоловік із знаннями й упевненістю того, що його кохає жінка, зобов'язаний тримати її на прив'язі з не меншою кмітливістю, ніж тримає публіку пройдисвіт, авантюрист чи шулер.* Це пристрасть, сильна, бурхлива,

нестримна у своєму виявленні. А подекуди й не контрольована, бо спопеляє і душу, і тіло. До того ж немає законів, згідно з якими та чи та жінка повинна любити саме того чи того чоловіка: любов не пояснюється ні фізіологічними, ні психологічними, ні фізичними чинниками людського буття.

У такому разі афоризми, засвідчені у психологічній розвідці, маніфестують любов не стільки як особливий індикатор духовності, скільки як девальвацію відповідної цінності: 1) *І кожен живе таким своїм обманом, як правдивою – щонайправдивішою – правдою, бо поки людина не спізнала любові, вона їй привиджується в кожному стрічному. І тому кожен із нас іде за кожною новою любов'ю, як за марою, щоб зловити її і нарешті заспокоїтися;* 2) *Колись він хотів стати власником моїх думок. А йому дозволялося мати тільки тіло;* 3) *Любов – вона безконечна. Людина може любити, скільки завгодно разів. І кожного разу по-іншому. І щоразу – вперше;* 4) *Любов – це один день, один кусень хліба, одне горня води. Хіба ти за одним куснем можеш пізнати повний його смак чи набутися одним днем верем'я?;* 5) *Може, любов – суцільна помста за не реалізоване колись із кимсь іншим шаленство – і більше нічого?!* Письменницькі афористичні висловлення, їхнє семантичне наповнення дають змогу констатувати: любов – це велика таїна, бо має приховану внутрішню сутність, вона приваблива своєю загадковістю, попри те, що, на перший погляд, нібито й лежить на поверхні, «не приховується від інших», «відома всім».

Любов як універсальна філософська категорія, що фіксує у своєму змісті глибоко індивідуально-вибіркове інтимне почуття, змінює одновекторні суб'єкт-суб'єктні відношення на кількавекторні. Пропагування «вільних» стосунків пояснюється дуже просто: *Людству невігідно проповідувати сталість, стабільність, плекати, леліяти, колисати, що там іще з ним робити, щоб уберегти тривке кохання двох.* Адже: *Шалене кохання грошей не додає і щастя не примножує.* Водночас, любов – це не лише пристрасть, утіха, хіть, самопожертва, примха, сентименти, а й самотність, страждання і чекання: 1) *Господи, за що ж ти так не любиш жінку, що даєш їй муку невиправданого чекання?;* 2) *Чекання нестерпне, як нічний зубний біль тощо.* Звідси, відповідно, й оновлення системи мовно-ціннісних координат, модифікація художньо-семантичного наповнення: 1) *Людство засвоїло*

так багато знань, зробило винаходи, вивчило так багато слів, довчас Всесвіт – а не знає елементарних речей: не знає процесу розлюблення одною людиною іншої; 2) Будь-яке душевне потрясіння, непрогнозоване хвилювання – це електричний струм для вразливої душі. Як правило, такий струм не вбиває, а лише струшує приспану енергію, стимулює до життя заржавілі сили волі; 3) Чоловік зневажає жінку навіть тоді, коли любить. Він ненавидить свою слабкість біля неї; 4) Кмітливість зневолоної пристрастю жінки може конкурувати з розрахунками фізиків-теоретиків. Чимало авторських суджень маніфестують певну парадоксальність. Це й не дивно, оскільки сама любов є парадоксальною за своєю суттю. З одного боку, заради любові жінка здатна подолати будь-які перешкоди, з іншого, – любов межує зі смертю, бо деякі з цих перешкод виявляються непосильними: 1) Маску можна зірвати, як присохлий до свіжої рани бинт, – силою болю. Або силою смерті; 2) Кохання – лише найвидатніша позитивна маска людини. Усі проілюстровані афоризми відтворюють реалії буття в оригінальній, екстраординарній формі. Своєрідної образної трансформації зазнають як лексеми кохання, любов, так і лексеми розлюблення, потрясіння, пристрасть, примха, свідомість і т. ін.

Досліджуваний фактичний матеріал переконливо засвідчує: любов – категорія дискусійна, її «величину» можна «вимірювати» крізь призму різних семантичних площин. Крім того, люди здебільшого лише думають, що їм судилося пізнати любов, в основному задовольняючись її підробкою, імітацією.

Репрезентовані афористичні висловлення образно актуалізують поняття «екзистенція», виокремлюючи передусім жіночу екзистенцію, осмислюючи яку, авторка продукує конструкції, здатні до мовно-естетичного функціонування й за межами запропонованого твору. Такі конструкції вирізняються досконалою формою і завершеним змістом.

Афоризми ілюструють широкий філософський діапазон, виступають засобом світоглядних рефлексій, очевидно, не тільки головної героїні. Авторські судження сфокусовані в художньо-семантичну площину поняттєвої сфери «буття», представлену ядреними та периферійними поняттями – «життя», «смерть», «людина», «жінка», «чоловік», «любов», «самотність» і т. ін.

Для реалізації загальної смислової ідеї залучені афоризми, ґрунтовані на різних мовностилістичних засобах: письменниця вдало «експлуатує» стилістичні ресурси, афоризми ілюструють зразки використання і стилістичних тропів, і стилістичних фігур (метафора, епітет, порівняння, антитеза, оксюморон, паралелізм і т. ін.). Вони можуть стати предметом дослідження іншої наукової праці. До того ж індивідуально-авторські судження, засвідчені у психологічній розвідці «Щоденник страченої», як і афористичний корпус Марії Матіос загалом, викликають зацікавлення не лише з позиції семантико-смислової, а й структурно-композиційної та інтенційно-прагматичної природи.

Література

1. Голобородько Я. Буковинська орнаментика Марії Матіос / Я. Голобородько // Вісник НАН України. – 2008. – № 3. – С. 66–73.
2. Ісаєнко К. П. Стилістичні особливості прози О. Забужко та М. Матіос (спроба порівняльного аналізу) / К. П. Ісаєнко // Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя : Філологічні науки. – 2012. – С. 12–14.
3. Колоїз Ж. В. Українська пареміологія : [навчальний посібник] / Ж. В. Колоїз, Н. Н. М. Шарманова ; за ред. Ж. В. Колоїз. – [2-е вид. стереотип.]. – Кривий Ріг : КПІ ДВНЗ «КНУ», 2014. – 349 с.
4. Максименко О. В. «Щоденник страченої» Марії Матіос – щоденник-імітація / О. В. Максименко // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – 2013. – Ч. II. – №4 (263). – С. 154–160.
5. Матіос М. Не знаю жодного читача, який би оскаржував правду часу в моїй «Нації» / М. Матіос // Дзеркало тижня. – 2008. – №9 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/mariya_matios_ne_znayu_zhodnogo_chitacha_yakiy_bi_oskarzhuvavpravdu_chasu_v_moyiy_natsiyi.html
6. Матіос М. Щоденник страченої / М. Матіос. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://lib.sumdu.edu.ua/library/docs/Books/Matios_Shchodennyk_strachenoj.pdf
7. Насмінчук І. А. Проза Марії Матіос: особливості індивідуального стилю : автореф. дис. ... канд філолог. наук / І. А. Насмінчук, 2009. – 16 с.
8. Тебешевська Т. Художні особливості «Щоденника страченої» Марії Матіос / Т. Тебешевська // Слово і час. – 2006. – № 2. – С. 54–62.
9. Уліоненко С. О. Роман із владою (гендерні аспекти прози Марії Матіос і Тетяни Устінової) / С. О. Уліоненко // Вісник ЗНУ : Філологічні науки. – 2009. – №2. – С. 78–86.
10. Шарманова Н. М. Українська афористика : структурно-семантичний та функціональний аспекти : дис. ... канд. філол. наук / Н. М. Шарманова. – Кривий Ріг, 2005. – 217 с.

Стаття надійшла до редакції 09.02.2015 р.

УДК 811.161.2'25

Н. М. Малюга

ПРОДУКУВАННЯ ФЕМІНАТИВІВ ЯК СПОСІБ ПОДОЛАННЯ ГЕНДЕРНОЇ АСИМЕТРІЇ В МОВІ

Малюга Н. М. Продукування фемінативів як спосіб подолання гендерної асиметрії в мові.

У статті йдеться про оновлення українського лексикону, зокрема фемінне словотворення в системі та структурі української мови, що виявляє стійку тенденцію до регулярності, а також про готовність суспільства кодифікувати нову норму, долаючи асиметричне ставлення до чоловіків і жінок.

Ключові слова: жіноча особова назва, словотвірна норма, тенденція, фемінатив.

Малюга Н. Н. Производство феминативов как способ преодоления гендерной асимметрии в языке.

В статье говорится об обновлении украинского лексикона, в частности о феминном словообразовании в системе и структуре украинского языка, которое имеет стойкую тенденцию к регулярности, а также о готовности общества кодифицировать новую норму, преодолевая асимметричное отношение к мужчинам и женщинам.

Ключевые слова: женское личное имя, словообразовательная норма, тенденция, феминатив.

Malyuga N. M. Elaborating of feminine nouns as method of overcoming of gender asymmetry in a language.

The article discusses about updating of the Ukrainian lexis, in particular word-formation of feminine nouns in the system and structure of Ukrainian language that signalizes persistent tendency to regularity, and also about the willingness of society to record a new norm, overcoming asymmetric attitude toward men and women.

Key words: feminine personal name, word-formation norm, tendency, feminine noun.

Новітнє мовознавство, характеризуючись антропологічним напрямом розвитку, досліджує зв'язок мови з мисленням людини, її внутрішнім світом, креативною діяльністю й сприйманням довкілля, загальнолюдськими чи етнічними цінностями та надбаннями. У дослідженнях українських мовознавців недостатньо уваги приділено комплексному вивченню назв осіб, зокрема найновіших. Цю проблему в останні десятиліття частково висвітлено в ряді праць як українських (А. Архангельська, І. Борисюк, Г. Віняр, Ю. Зацний, Є. Карпіловська, Н. Клименко, Л. Кудрявцева, С. Лук'яненко, Д. Мазурик, О. Ткачук, Л. Туровська та ін.), так і зарубіжних мовознавців (Ц. Аврамова, С. Алаторцева, К. Вачкова, К. Вашакова, Е. Галлоєва, К. Гушмідт,

М. Докуліл, О. Земська, В. Костомаров, Л. Крисін, О. Лукашанець, О. Мартінцова, О. Розен, О. Сенько, Л. Ферм та ін.).

Корпус інноваційних одиниць категорії назв осіб постійно зростає та урізноманітнюється, заповнюючи номінативні лакуни, що спонтанно виникають. У зв'язку з цим постає необхідність виявлення основних тенденцій динаміки, закономірностей оновлення корпусу названої категорії. Як стверджує О. Стишов, відчутне посилення зазначеної тенденції можна пояснити як екстралінгвальними (незалежність України; набуття українською мовою статусу державної, піднесення її соціального престижу; зміна мовних смаків і моди; загальна розкутість і демократизація; усунення цензури й самоцензури, відчутна інтелектуалізація соціуму та ін.), так і інтралінгвальними чинниками (системність мови, що ґрунтується на взаємозалежності її елементів; відродження питомих структурних ознак національної мови, нівельованих у радянську епоху; тенденція до інтеграції елементів мови; принцип економії мовної енергії, лінгвальних засобів; надання переваги експресивним мовним формам; дія аналогічних тенденцій тощо) [10, с. 24].

Тектонічні зрушення в українському соціумі на межі тисячоліть не могли не позначитися на динаміці мови. Бурхливі та суперечливі процеси оновлення українського лексикону, зокрема й сучасна українська неофемінна словотворчість, зумовлені загальними тенденціями демократизації, лібералізації суспільних і мовних норм, покликані забезпечити розвиток мови відповідно до її нового соціально-політичного статусу. Водночас «аналіз змін в українській мові новітньої доби охоплює весь комплекс проблем сучасної мовознавчої науки, серед яких – проблеми націоналізації (автохтонізації) української мови, мовного нормування, визначення засад формування нового літературного взірця української мови на тлі розмаїття її сучасних функціональних стилів та комунікативно-прагматичних різновидів, вироблення нових методологічних підходів і способів дослідження, пояснення та оцінки нових мовних явищ» [2, с. 27].

Моделювання механізмів словотворення передбачає застосування сучасних теоретичних і практичних здобутків у царині лінгвістичних знань та інформаційних технологій. Теоретичні та практичні розвідки, присвячені вивченню словотвору, спеціальні лінгвістичні бази даних, зокрема й словотвірні словники і словники морфем, за своїм

характером є аналітичними, відображають, на думку О. Шипнівської, позицію дослідника [11, с. 56]. Тому існує потреба у створенні відповідних методик, які забезпечували б словотвірний аналіз без урахування знань про конкретну лексичну одиницю, одночасно подаючи її як елемент лексико-граматичної системи мови.

Активізація процесів словотвірної фемінізації на межі тисячоліть зумовлена в українському лінгвокультурному просторі взаємодією кількох чинників, як-от: демократизація суспільного життя, національно-мовний пуризм та вплив ідей феміністської, або гендерної, лінгвістики. Наслідком загальних процесів демократизації стала «снага українського суспільства до повнокровного самостійного розвитку своєї мови, що тривалий час перебувала під потужним впливом сильніших мов сусідніх народів» [2, с. 29].

Інтегральне вивчення проявів фемінності та маскулітності в мові знаходить свій вияв у дослідженні відношень між структурою мови і статями, зокрема в системі професійних найменувань [8, с. 36]. Руйнуючи обмеження, визначені чинною нормою, яка в українській мові в більшості випадків тяжіє до маскулінізмів у генералізувальній функції на позначення особи жіночої статі за професією, родом діяльності, соціальною функцією чи статусом, носії мови, захопившись процесом нового, вільного від будь-яких обмежень фемінінного мовотворення, часто демонструють відсутність належних знань про мову, мовної інтуїції, мовного смаку, мовної культури. Не можемо не погодитися з емоційним категоричним твердженням А. Архангельської: «у час, коли ліберальне суспільство надало носієві мови «максимальну кількість» свободи у виборі слів і висловів, які йому більше до душі, <...> мовознавці не повинні стояти осторонь і мовчки споглядати процес демократичного загальнонародного вибору між *-тичками*, *-ложками* та *-телицями* (нехай, мовляв, народ самостверджується!), але й оцінювати та по змозі впливати на результат такого вибору» [2, с. 27–28].

Перед науковцями постало завдання з'ясувати, яким же явищем в українській мові є творення жіночих особових назв: помітним чи послідовним, системним; обов'язковим чи необов'язковим, з високим ступенем регулярності чи регулярним; історично сформованим як відносно стабільний процес у словотвірній системі української мови чи таким, що розвивається за принципом «пиків». Важливо також

визначити, наскільки питомим для української мови є маскулінізм у генералізувальній функції і наскільки внутрішньо властиві системі та структурі української мови лінгвальні чинники, що обмежують і стримують творення парних іменників жіночого роду від маскулінних домінантів [2, с. 30]. Виходячи з розуміння словотвірної фемінізації як давньої мовної традиції послідовного вживання іменників жіночого роду, дериваційної закономірності, що корелює з поняттям обов'язковості, регулярності, повторюваності мовного явища, дослідники доходять висновку: «фемінне словотворення в системі й структурі української мови в часовій проекції визначається послідовністю, чіткою повторюваністю або ж принаймні виявляє стійку тенденцію до регулярності» [2, с. 32].

В українській мові «жодних власне лінгвальних системовірних обмежень для фемінного словотворення немає, є лише лжестримувачі» [2, с. 31]; у зв'язку з таким здебільшого штучним станом у системі «жіночого словотворення» сформувалася небезпідставна думка про неможливість творення назв жінок від низки іменників на позначення чоловіків. Українське фемінне словотворення нової доби жодним чином не порушує «словотвірного спокою». Єдиним природним обмежувачем для словотвірних процесів на позначення особи жіночої статі була і залишається неактуальність референтів [там само]. А. Нелюба [6] називає обмежувальні чинники фемінізації «штучними позамовно-диктувальними». Питання ж «хіба можна казати-творити *прем'єрка, міністерша, мисткиня, поетка?*» учений визначає як риторичне, а враження пересічних мовців щодо неприродності нових номенів – як оманливе.

За підрахунками Я. Пузиренко, у Державному класифікаторі України (Класифікатор професій, ДК 003-95) із загальної кількості вміщених у ньому назв професій (близько 7 тис.) назв жіночого роду лише 38, що становить 0,54% від загальної кількості одиниць [8, с. 39]. Вочевидь, «непослідовність у вживанні агентивно-професійних назв жінок, зокрема в офіційно-діловому стилі мови, непослідовність у засвідченні цього класу назв лексикографічними працями – це те підґрунтя, яке живить гендерні асиметрії в мові» [8, с. 37]. Як високоорганізована система, мова намагається подолати цю асиметрію, створюючи нові фемінативи за продуктивними моделями, обираючи необхідні форманти з історично сформованого інвентарю

засобів. Підтвердженням цієї тези можуть слугувати реєстрові одиниці із словника «Лексико-словотвірні інновації» (2012-2013): гедоністка [7, с. 32], китаїстка [7, с. 70], консерваторка [7, с. 75], латифундистка [7, с. 79], лицарка [7, с. 80], медіадіячка [7, с. 87], правосудиця [7, с. 124], репортажистка [7, с. 131], свободівка [7, с. 136], ходулістка [7, с. 158], шоуменка [7, с. 162], юзерка [7, с. 163].

Науковці звертаються до поглибленого аналізу різних аспектів маскулінності та фемінності, проблем мовної їх об'єктивації. У рядах парних протиставлень суфіксам усіх іменників чоловічого роду властива первинна семантична функція особи і вторинні граматична функція роду та семантична функція статі. В іменниках жіночого роду такої закономірності значень не існує. У модифікаційних дериватах фемінізувальний суфікс практично завжди є однозначним і виражає лише словотвірне значення жіночості. Маркованість за статтю у фемінативах є найчастіше абсолютною (формант у такому разі визначається як сильний, однозначний фемінізувальний – *перукар* – *перукарка*, *майстер* – *майстриня*); лише в незначній кількості випадків, пов'язаних із патронімами та андронімами, фемінізувальний формант виявляється послабленим, багатозначним [4, с. 34].

На думку Б. Ажнюка [1], сьогодні відбувається помітне розширення сфери функціонування форм жіночого роду іменників на позначення професій, посад тощо. Донедавна вони сприймалися здебільшого як елементи просторіччя та побутового мовлення (*директорка*, *менеджерка*), проте останнім часом форми на зразок *лідерка*, *конгресменка*, *прем'єрка* дедалі активніше вживаються в засобах масової інформації й поступово втрачають маргінально-просторічне забарвлення.

За спостереженням А. Архангельської, засоби масової інформації переконують: що більше «найчудніше уклепаних» (І. Верхратський) слів уживають український мовець і «мовкиня» vs «мовчиня», то більш шляхетним і українським є їхнє мовлення [3, с. 68]. Дослідниця стверджує: «На часі відділити в нашому новітньому фемінінному словотворі, що в багатьох випадках перетворився зі словотвору на слововитвір, зерно від половини» [там само]. Мовознавець гостро формулює питання: 1) чи справді наша мова об'єктивно потребує мовних позначень жінки на зразок *анатоминя*, *виробниця*, *гастроентерологиня*, *деканка*, *європка*, *зоологиня*, *логопедка*,

метеорологиня, пілоткиня, тезкиня, фешнфотографиня, унікалка, унівка тощо; 2) чи є нагальна необхідність творити жіночі особові назви за будь-яку ціну; 3) чи справді кореляти *мовець – мовкиня, vs мовчиня та мовлянин – мовлянка* є засобами нашого нового мовомислення? [там само].

Питання про необхідність визначати «коефіцієнт» доцільності інновацій та їхні подальші перспективи порушує А. Нелюба [9, с. 3], однак поки що з'ясування реальної доцільності численних сучасних неофемінативів залишається актуальним для дослідників. Попри сказане, «мовознавці не мусять ставати на консервативні позиції ортодоксального пуризму, уподібнюватися «мовній поліції» і своїм або чийось вольовим рішенням забороняти вживання окремих не надто вдалих неофемінативів» [3, с. 69].

Мова фіксує в пам'яті етносу, «консервує» ставлення суспільства до чоловіків і жінок, репрезентує чоловіка і жінку як об'єктів соціуму. Мова як суспільне явище не може відкинути «орієнтованого на чоловіка погляду на світ, що живить несправедливу статеву дискримінацію, і, це доведено, призводить до викривлення ролі жінки в суспільстві» [12, с. 46] (для ілюстрації цієї тези наведемо українські паремії, що фіксують закріплені в мові стереотипи підпорядкованого становища жінки: *Бабам зізд з неба не знімає, хоч і догори лежать; Тепер баб по сім за цибулю; Жіноча річ коло припічка; І так багато всякого лиха, а Бог ще жінок наплодив; Муж жені закон*).

Розвиток словотвірної норми української мови визначає не лише рівень дериватології як науки, внутрішній системний потенціал, а й екстралінгвальні чинники. 50-80-ті роки ХХ ст. позначилися впливом російської мови, поширенням відповідних словотвірних моделей. На думку Т. Коць, «це спричинювало появу нічим не вмотивованих словотвірних дублетів, які згодом витісняли з ужитку окремі продуктивні елементи українського словотворення», однак «такі тенденції не набули масштабних ознак завдяки невпинному розвитку словотвірної науки, яка стримувала процес входження в мову чужих явищ» [5, с. 55].

Дослідження становлення словотвірних зразків літературної мови передбачає визначення мовних фактів, які були словотвірною нормою в окремі періоди розвитку мови. Мірилом правильності словотвірних моделей є формальна відповідність їхніх можливостей системі і

структурі мови. Важливим показником нормативності мовних одиниць є традиція їх уживання в літературній мові, хоч у ній кодифікація здебільшого ретроспективна: лексикографічні праці відбивають узус, у якому діють природні закони динаміки.

Демократизація суспільних відносин, підвищення соціального статусу жінок (а не тільки і не стільки профеміністичні симпатії) сприятимуть проникненню до повсякденної практики нових фемінативів, покликаних до життя запитами доби.

Література

1. Ажнюк Б. Інновації в системі української мови та тенденції її розвитку / Б. Ажнюк // Освіта і управління. – 2008. – Т. 11. – №2–3. – С. 37–42.
2. Архангельська А. М. До проблеми словотвірної фемінізації в українській мові новітньої доби : традиція і сучасність. I / А. М. Архангельська // Мовознавство. – 2013. – №6. – С. 27–40.
3. Архангельська А. М. До проблеми словотвірної фемінізації в українській мові новітньої доби: традиція і сучасність. II / А. М. Архангельська // Мовознавство. – 2014. – №1. – С. 58–70.
4. Архангельська А. М. Формальне вираження категорії маскуліності: взаємодія родової редистрибуції і родової транспозиції / А. М. Архангельська // Мовознавство. – 2011. – №1. – С. 29–42.
5. Коць Т. А. Розвиток української дериватології і динаміка словотвірної норми (на матеріалі лінгводидактичних текстів і словників) / Т. А. Коць // Мовознавство. – 2011. – №1. – С. 55–65.
6. Нелюба А. М. «Гендерна лінгвістика» і малопродуктивні словотворчі засоби / А. М. Нелюба // Лінгвістика : зб. наук. пр. – Луганськ, 2011. – №1. – С. 135–137.
7. Нелюба А. Лексико-словотвірні інновації. 2012–2013 : Словник / А. Нелюба, Є. Редько ; заг. ред. А. Нелюби. – Х. : Харківське історико-філологічне товариство. – 2014. – 172 с.
8. Пузиренко Я. В. До проблеми номінації осіб жіночої статі в українській мові (гендерний аспект) / Я. В. Пузиренко // Наукові записки НАУКМА. – Т. 18. – К., 2001. – С. 36–42.
9. Словотворчість незалежної України. 1991–2011 : Словник / Укладач А. Нелюба – Х. : Харківське історико-філологічне товариство, 2012. – 608 с.
10. Стишов О. А. Номінації осіб у сучасній українській мові (на матеріалі дискурсу ЗМІ) / О. А. Стишов // Мовознавство. – 2012. – №6. – С. 23–37.
11. Шипнівська О. О. Місце словотворення в розвитку сучасного українського лексикону / О. О. Шипнівська // Мовознавство. – 2012. – №1. – С. 55–63.
12. Crystal D. Sexism / David Crystal // The Cambridge Encyclopedia of Language. – Cambridge, 1987. – P. 46.

Стаття надійшла до редакції 10.03.2015 р.

СТИЛЕТВІРНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЗАСОБІВ МУЗИКАЛЬНОСТІ РАННЬОЇ ЛІРИКИ ПАВЛА ТИЧИНИ

Мішеніна Т. М. Стилєтвірний потенціал засобів музикальності ранньої лірики Павла Тичини.

У статті розкрито стилєтвірний потенціал зображальних засобів музикальності в українській мові. З'ясовано, що звуковий символізм передбачає закономірний недовільний фонетично мотивований зв'язок між музичним терміном і покладеною в основу номінації сугестивною фоною звуковою ознакою денотата (мотивом): музичний звук, ритм, акорд, музичний інструмент, мелодія тощо.

Ключові слова: зображальні засоби музикальності, кларнетизм, звуковий образ, музичний термін.

Мишенина Т. М. Стилєобразующий потенциал средств музыкальности ранней лирики Павла Тычины

Аннотация. В статье раскрыт стилєобразующий потенциал изобразительных средств музыкальности в украинском языке. Исследовано, что звуковой символизм предусматривает закономерный не непосредственную фонетическую мотивированную связь между музыкальным термином и заложенным в основу номинации сугестивным звуковым признаком денотата (мотивом): музыкальный звук, ритм, аккорд, музыкальный инструмент, мелодия и т.п.

Ключевые слова: изобразительные средства музыкальности, кларнетизм, звуковой образ, музыкальный термин.

Mishenina T.M. Trailblazing musical potential of the early lyrics of Paul Tychna

Abstract. The article discloses a trailblazing potential of pictorial means of musicality in the Ukrainian language. It explores the symbolism that provides a natural sound not directly motivated phonetic connection between music and the term laid the basis for the nomination convincing audible indication denotation (the motive): musical sound, rhythm, chord, instrument, melody, etc.

Key words: graphic arts musicality, klarinets', sound image, a musical term.

Своєрідність, підкреслена відчутність звукової форми створює виразність художньо-мовленнєвої тканини. Виразність вияву форми повідомлення не пов'язується лише з мовленнєвою його функцією: загалом виразність спирається на варіативність, тобто можливість різного оформлення приблизно одного змісту, який складає об'єктивну, загальну основу повідомлення.

На сучасному етапі розвитку лінгвістики існує чимало цінних

спостережень, присвячених звукозображенню, однак свої повідомлення науковці переважно ґрунтували на обмеженому фактичному матеріалі, недосконалій методиці дослідження й абсолютизації принципу звуконаслідування, а також принципу побудови синестезійних образів, побудованих на звукових відчуттях.

Звукову будову української мови, вплив звукового ладу на вираження додаткових семантичних компонентів досліджували І. Білодід, М. Горелікова, М. Голянич, Н. Дашенко, І. Кочан, Ю. Маленовський, Л. Мацько, О.Снітко, Н. Сологуб, В. Чабаненко та інші [1; 2; 3; 4; 7].

Звукосимволізм в аспекті національної культури не знайшов належного відображення в наукових розвідках лінгвістів. Залишилися поза увагою зображальні засоби музикальності, які спрямовують на асоціативну рефлексію фонового музичного фону зображувальної дійсності; функціональне навантаження синестезійних образів поетичного тексту взагалі, певної стильової течії – зокрема. Мелодійність, злагодженість поетичної матерії має також сугестивну функцію – вплив на емоційну сферу людини через звукову синестезію.

Мова ранньої поезії Павла Тичини з позиції звукозображальності як стильової якості кларнетизму об'єктом спеціального дослідження не була.

Мета публікації – з'ясувати роль зображальних засобів музикальності у створенні сугестивних звукових образів поетичного мовлення Павла Тичини.

Основою семантики зображальних засобів музикальності є принцип недовільності мовного знака, а також принципи відображення, детермінізму, цілісності, багатоплановості. Властивість, на основі якої конструюється система звукових образів, є звукозображальність, або фонетична (примарна) умотивованість.

Аналізуючи звукові комплекси й окремі звуки, рефлексовані фоновими знаннями про звукову якість як іманентну для аналізованих об'єктів, за ми розмежовуємо типи зображальних засобів музикальності за семантичними параметрами звукообразності, а також відповідно до теорії музики.

І. *Лісня*. Привертає увагу музична орнаментика художніх образів, яка полягає в посиленні експресії основної мелодії, демонстрації віртуозних можливостей виконавця:

– людина: *Я стежу за хмарками, / Ловлю їх світлий сум. / Ах, серце ж те все в **пісню** / Чудову перелле!* [8, с. 130]; *Цвітуть в **піснях** **україночки**, / Дзвіночки срібляні. / Душею чорнобривочки / Струнчасто-осаяїні!* [8, с. 139]; *Гей, вдарте в струни, кобзарі, / Натхніть серця **піснями!*** [8, с. 140]; *Мені все сниться: сонце, **співи**, / і Ви, і день весняний, – і от я з Вами вже знайома, / поете мій коханий* [8, с. 74];

– спільнота: *Вітай же нас ти з сонцем, голубами, Я дужий народ! – з сонцем, голубами. Вітай нас **рідними піснями!** Я – молодий! Молодий!* [8, с. 55];

– фітоніми: ***Колисково, колоски!** : удень* [8, с. 32] – естетичний ефект досягається засобом використання від субстантивного прислівника способу дії (колискова пісня); оксюморонне слововживання актуалізує семантичний компонент «заспокійливість», «елегійність», «тиша»;

– орнітоніми: *Іще пташки в **дзвінках піснях** блакитний день купають* [8, с. 25];

– просторові поняття: ***Співає стежка** На город. Гарбуз під парасольками Про сонце думає* [8, с. 30];

– природа: *І слухає мій сум природа. Люба. Щира. Крізь плач, крізь сміх. Вона сама – царівна мила – Не раз свій смуток хоронила В самій собі, в **піснях** своїх* [8, с. 23];

– складник внутрішнього світу – конструктивна / деструктивна емоція: *Припливеш, приплинеш – Сум росте, мов колос: **З піснею про сонце!** – Сумно, сам я, світлий сон...* [8, с. 20]; *Сум серце тисне: – **сонце! пісне!** – В душі я славлю – вас я славлю! – В душі я славлю **світлий парус**, бо в мене в серці сум* [8, с. 11].

Уживання художніх означень дозволяє розширити структурно-семантичний діапазон оксиморонних поєднань, які за своєю природою є суперечливими в тому сенсі, що одному об'єкту приписуються властивості «бути a» і «бути не-a». Буквальний зміст містить загадку, а метафоричний – її розв'язання. При цьому поняття напруги й суперечності орієнтовані на формальний бік загадки, на те, що можна назвати семантичним викликом. Інтерес становить нове узгодження, нове поняття, що виникає у відповідь на такий семантичний виклик.

Оксиморонне розв'язання в художньому мовленні здатне розвиватися в ліричний сюжет, виконуючи роль структурно-

композиційної основи твору, становлячи в такому разі стилетвірний чинник: *Пишу до Вас, бо так хотіла. Скажіть мені: кому потрібні рахитичні оті сонети та пісні?* [8, с. 75].

Оригінальним авторським рішенням Павла Тичини є використання в символічному значенні музичних термінів *гімн, молитва*.

Гімн – різні за змістом урочисті пісні, які мають витоками пісні-мольби / моління до богів [с. 136].

Молитва становить звернення до божества; своєрідний діалог з надприродним світом. Панмузична стихія ранньої поезії Павла Тичини засвідчує художнє переосмислення молитви – прагнення заступу правдивості вищими надістотами; поклоніння гармонії природи; узаємозв'язку внутрішнього і зовнішнього світу: *Він був мов жрець, сп'янілий від молитви – Наш Київ, – Який моливсь за всю Україну – Прекрасний Київ – буря!* [8, с. 52]; *Пливають молитви угорі. (Вернися з сміхом-дзвоном!) Спадає лист на вітарі – (Кучерявим дзвоном...)* [8, с. 18]; *Життя моє – молитва / Всеволодницькі Красі, / Горіння – розцвітання / В огні квіток-думок* [8, с. 130].

У функції прикладки лексема *молитва* формує символ, який конституюється на християнських традиціях; спостерігаємо накладання семем «провісник миру, благодаті» і «звернення із високоморальними намірами»: *Бог заспіває. Падають / Зерна / Кришталевої музики. / З глибин Вічності падають зерна / В душу. / І там, у храмі душі, / Над яким у недосяжній високості в'ються голуби-молитви* [8, с. 52].

Язичницький складник художнього символу *гімн* інтерпретується також і негативно, як спростування давніх, забобонних уявлень про перевагу надприродних істот над вибором людини взагалі, засудження немилосердного ставлення до людини – зокрема: *За частоколом – зелений гімн. Зоставайтесь, люди, З своїми божками!* [8, с. 30].

Павло Тичина переосмислює поняття *гімну* як розуміння гармонії, взаємозв'язку складників навколишньої дійсності; досягнення найвищої майстерності в певній діяльності: *Найглибший, найвеличніший і разом з тим / найпростіший зміст, укладений на двох-трьох / нотах, – оце й є справжній гімн* [8, с. 110].

Воля розуміється поетом як гімн природному поступові людства: *Візьмім, візьмімо на гострі лева! Всім краям – / Марсельєза!* [с. 73];

Будьте безумні – не зимні. Нові, по нові марсельєзи! Направо, наліво мечі – ставте дієзи в ключі! [8, с. 61].

Експресивний ефект досягається використанням авторського неологізму – дієприкметника, утвореного від відсубстантивного дієслова, що актуалізує ознаку «набути якості прагнення волі»: *Тебе замучили кати... Омарсельєзені світи / взялись жалобою та горем* [8, с. 85].

II. *Музика* – мистецтво інтонації, художнє відображення дійсності у звучанні [6, с. 359].

У художньому дискурсі музика спрямована на музичну стихію, створення синтетичних образів задля втілення особливий образної думки, яка асоціює стани і процеси реальності, внутрішніх переживань із слуховими рефлексуваннями.

Автономність музичного образу в кларнетичному поетичному письмі Павла Тичини виявляється насамперед у кореляції із соціокультурною дійсністю; одночасному відтворенні конкретності відчуття й узагальненості думки. Ефект музикальності досягається шляхом розгортання таких ланцюжків, як *прозорість / музика; високість, всеохопність / музика; непізнаність, єдність добра і зла / божественна музика:*

– *християнська традиція: Бог заспіває. Падають / Зерна / Кришталевої музики. / З глибин Вічності падають зерна / В душу. / І там, у храмі душі, / Над яким у недсяжній високості в'ються голуби-молитви* [8, с. 52];

– *язичницька традиція (мікро- і макрокосм, ідея їх всеєдності): Ах, небу голубому, / Ах, золотим вітрам – / Повірте, люди, – сонцю / І музиці його!* [8, с. 133];

– *синкретичне поняття: І бог послав зозулю. – на віку пий музику / муку / випадковий цього віку потопельнику – Сумно. / Зелена неділя* [8, с. 45].

Сугестійний вплив музики в художньому мовленні відтворює співвідношення тимчасової природи музичного мистецтва і художньо-сміслової єдності: *Люблю / астрономію / музику / і жінку. / Астрономія воздвигает, / музика оп'яняє, / жінка дивує – / у голосі, у погляді, навіть у посмішці – / жінка завжди рожедає* [8, с. 179].

Гармонія Всесвіту поетом розуміється крізь призму «музики сфер», гармонію їх музичного буття: *Прокинувсь я – і я вже Ти: Над*

мною, піді мною / Горять світи, біжать світи **Музичною рікою** [8, с. 10].

На окремих розгляд заслуговують мовні конструкції, які створюють музикальний ефект за критерієм міри гучності:

1. Явище природи: *Ще й тоді, як над безмежною водою паслися табуни вітрів*, – *ще й тоді, як гори затряслись, порепалась земля...* [8, с. 98]; *Інакше плачуть хмари і стогне буйний вітер*: / *В їх горі щира крутість і саможертви зміст* [с. 125]; *Листя падає / Осінь листопадає / По доріжці, на 'дній ніжці / вітер робить па / вітер / па* [8, с. 152]; *І я побіг. Над муттю – / то був такий прорив! / На дві октави нижче / шуміло із гори...* [8, с. 197]; *На стрімчастих скелях, Де орли та хмари, Над могутнім морем, В осяйній блакиті – Гей, там / Розцвітали грози! Розцвітали грози...* [8, с. 36].

2. Фітоніми: *Ви знаєте, як липа шелестить / У місячні весняні ночі?* [8, с. 121]; *Шепчуть вітру квітки: гей, в танок! / Повінчайся з туманами ночі. / Тихо так опівночі...* [8, с. 124]; *Гай шумлять – Я слухаю* [8, с. 12]; *Я йду, іду – Зворушений. Когось все жду – Співаючи. Співаючи кохаючи / Під тихий шепіт трав голублячий* [8, с. 12]; *Чорний ліс гуде – стинається* [8, с. 145].

3. Орнітоніми: *... спокій сіють / Сріблясті голуби у небесах* [8, с. 25]; *Ось місяць, зорі, солов'ї... «Я твій» – дець чують дідугани, / А солов'ї! / Та ви вже знаєте, як сплять гай!* [8, с. 121]; *А я у гай ходила / по квітку ось яку / а там дерева люлі / і все отак зозулі / ку ку* [8, с. 34]; *Встали мати, встали й татко: Де ластовенятко?* [8, с. 16].

4. Комахи: *Цвірчіння стопрозоре, / а вітру аніяк* [8, с. 200].

5. Астронімний складник: *Загрімів, заграв, / тупотом пішов- / ковую зелену / кленоклонив день* [8, с. 167]; *І тільки повно слуху. / І ряснозорна бризь / одглибинилась скрізь / без руху...* [8, с. 200]; *Уже і Всесвіту не чуть – / лиш тиша ллє і ллє...* [8, с. 198]; *І настала ніби тиша, / ніби злотне плюскотіння. / Зараз, зараз я побачу, / як рождатиметься сонце* [8, с. 204].

6. Синкретичні образи (ефект багатоголосся): *За вікном шумлять тополи, / Журавлині ключі...* [8, с. 131]; *Живі землі живої, / Згадайте ви весну, / Блакитно-ясні бурі / І цвітно-травний шум* [8, с. 133]; *Квітне сонце, грає вітер / І Дніпро-ріка* [8, с. 140].

Рання лірика Павла Тичини кларнетизує художню дійсність,

екстраполюючи суперечність і гармонію світобудови на фоні звукового супроводу, що виявляється у протиставленні / зіставленні / кореляції:

– Тиша – гучність (багатоголосся довкілля): *Ромашка? – здрастуй! І вона тихо: здрастуй. І згучить земля Як орган* [8, с. 31]; *Світає... Все спить ще: і небо, і зорі безсилі, Лиш птах десь озвався спросоння ліново Та темний бовван на козачій могилі Про давнє, минуле кричить мовчазливо* [8, с. 26]; *Одне одвеснить / друге веслує / а все як море / прибій бій* [8, с. 148].

– Імітація стану природи і людини (сміх (радість) – плач (сум, печаль, страждання, туга, роздум): *Предки жертви сонцю приносять – І того золотий гомін. Ах той гомін!.. За ним не чути, що друг твій каже. Від нього грози, пролітаючи над містом, плачуть, – Бо їх не помічають Гомін золотий!* [8, с. 57]; *Ридма ридають хвилі, а морю пишуть ріки, / Що води їх сміються від сонця і вітрів* [8, с. 125]; *Там за нивами: Ой одкрий Колос вій! Сміх буде, плач буде Перламутровий... [8, с. 13]; Здаля сміялась струнка тополя. Сліпучі тони – й смутні волошки ... [8, с. 35].*

– Кореляція емоційного стану і фізичного вияву (сміх (радість) – плач (сум, печаль, страждання, туга, роздум): *Пливають молитви угорі. (Вернися з сміхом-дзвоном!) Спадає лист на вітарі – (Кучерявим дзвоном...)* [8, с. 18]; *Ідуть! І всі сміються, як вино: І всі співають, як вино: Я – дужий народ, Я молодий* [8, с. 55].

– Суголосся стану природи і стану людини: *І підняв огонь свої долоні: бурі веселі! – хоче думать туман* [8, с. 72]; *А хтось кричить: ти рідну стрів! І раптом – небо... шепіт гаю... [8, с. 19]; З кохання плакав я, ридав (Над бором хмари муром!) [8, с. 18]; Той плач між нею, мною став – (Мармуровим муром...)* [8, с. 18]; *Ой ти ранку, любий сонку, / Треті півні голосні!* [8, с. 131]; *Деся на дні мого серця / Заплела дивну казку любов. / Я ішов від озерця... Говори, говори, моя мила: / Твоя мова – співучий струмок* [8, с. 124].

– Відтворення арітектоніки світобудови: *Заплакав дощ... і вишук. Мовчить гора. Мовчить долина. – Господня тінь, – прошепотів полин* [8, с. 25]; *І дощ заколихався, / перемісило муть. / Грімкі, палкі промови / над морем як у тьму* [8, с. 197]; *Ах, / нікого так я не люблю, / як вітра вітровіння, / його шляхи, його боління / і землю, / землю свою* [8, с. 181]; *Вічний, вічний, нерозгаданий, / нерозривний наш, /*

скрізь твоє дихання бурі, скрізь твоя душа [8, с. 201].

– Іманентна риса: *Ходить ніч по саду / місячними кроками, / зоряними криками / просвіає птьму* [8, с. 202].

– Каузальні відношення (прикмета певної події): *Ні бога, ні чорта – на бурю! : гей, стійте! Знайдем і в церквах. Знялось гайвороння – на бурю...* [8, с. 38]; *Ах, ізнов, кохана, Де згучала рана, – Квітне цвіт-первоцвіт!* [8, с. 15]; *На схід сонця грають грози – Будуть знову сльози!* [8, с. 16].

Синестезійний звуковий образ, за нашим спостереженням, у кларнестійному письмі Павла Тичини переважно вибудовується на основі поєднання спектральних і звукових компонентів, що дозволяє зробити висновок про образотворче спрямування звукових образів ранньої тичининської поезії, унікальний, фольклорно позначений, імажинізм: *Здаля сміялась струнка тополя. Сліпучі тони – й смутні волошки...* [8, с. 35]; *Там за нивами: Ой одкрий Колос віі! Сміх буде, плач буде Перламутровий...* [8, с. 13]; *Живі землі живої, / Згадайте ви весну, / Блакитно-ясні бурі / І цвітньо-травний шум* [8, с. 133]; *Цвірчіння стопрозоре, / а вітру аніяк* [8, с. 200]; *Бог заспіває. Падають / Зерна / Кришталевої музики. / З глибин Вічності падають зерна / В душу. / І там, у храмі душі, / Над яким у недосяжній високості в'ються голуби-молитви* [8, с. 52].

ІІІ. Струна – джерело звуку у струнних інструментах; під час коливання струни створюється основний фон і її частини, що створює обертон [6, с. 526].

У художньому тексті звукові сугестивні асоціації з музичним терміном *струна* різноманітні:

– музична характеристика фітонімів: *Соняшники горять... – сама як струна – Метеликів дуети... – а на лапках мед –* [8, с. 31]; *Гей, над дорогою стоїть верба, Дзвінки дощові струни ловить, Все вітами хитає наче сумно мовить: Журба, журба...* [8, с. 23];

– музична характеристика астронімів: *Отак роки, отак без краю На струнах Вічності перебираю я, одинокая верба* [8, с. 23]; *А в глибині землі і надо мною – струни, струни...* [8, с. 149]; *Казало сонце / дивись на сонце / мільярди в землю / від нього струн* [8, с. 148];

– музична характеристика гідронімів: *Над Києвом – золотий гомін, І голуби, і сонце! Внизу – Дніпро торкає струни...* [8, с. 51];

– музична характеристика внутрішнього стану: *А в мені –*

(забринів струнний гнів) – Ой, буде ще потопу, і сміху, і вина [8, с. 69];

– соціокультурні фонові знання: – Гей, вдарте в **струни**, кобзарі, / Натхніть серця **піснями!** [8, с. 140].

Своєрідною є апеляція до танцювальних ритмів, що посилює конотативний значеннєвий компонент «молодість, краса, натхнення»: **Ритм.** Коли йде дві **струнких** дівчині – ще й мак / червоний в косах – / – десь далеко! Молоді планети! / Пливають. **Струнчать.** Атоми утоми – на світ, / у світ із тьми! **Танцюють,** куряву збивають... / Сонця / стають у коло. А від них майви / по всесвіту всьому. / Дві дівчині [8, с. 101].

IV. *Гама (звукоряд)* – поступове збільшення або зменшення послідовності всіх ступенів ладу, починаючи з основного тону [6, с. 124].

Художнє відтворення гами становить засіб розвитку музичної гри: Так тихо... В туман загорнувшись, далекі тополі В душі вигрівають **мінорную гаму** [8, с. 26]; Ударте у мідь, обезхмарте! Вірте (не лірте!), ідіть, фанфарами крикніть вночі: **дієзи, дієзи в ключі!** [8, с. 61]

Новаторство ранньої поезії Павла Тичини полягає у відображенні у слові закономірного недовільного фонетично вмотивованого зв'язку між звукоформою і покладеною в основу номінації акустичною ознакою денотата (ідіофони, різні види руху, процеси, явища природи, фізіологічні та емоційні стани людини).

Усе це естетизує й інтимізує поетичні рядки, які за звучанням і змістом охоплюють якнайширший простір для відтворення дійсності: від пісенної форми, відтворення глибин ліричного переживання до символічних образів крізь призму художніх засобів музикальності кларнестійного письма.

Різноаспектність, багатоаспектність смислових інтерпретацій звукового образу з позиції лінгвоаналізу засвідчує поліфонічне тлумачення автором ідеї сили народи, краси рідної землі, людських переживань. У цьому і полягає смислова доцільність, оригінальність звукової тканини поетичного мовлення раннього Павла Тичини, мистецтво поетичної творчості.

Сугестивна функція засобів музикальності художньої кларнестійної тканини Павла Тичини переконує в тому, що

аналізований напрям уможливило поєднання конкретно-чуттєвої і морально-етичної природи, дає змогу поєднати фольклорні і модерні традиції у відтворенні внутрішнього світу людини, філософське розуміння й переосмислення соціокультурної дійсності в історичному перебігові її історії.

Література

1. Бандура О. М. Теорія літератури / О. М. Бандура. – К. : Рад. шк., 1969. – 286 с.
2. Голянич М. І. Внутрішня форма слова і художній текст / М. І. Голянич. – Коломия : Вік, 1977. – 180 с.
3. Гореликова М. И. Лингвистический анализ художественного текста / М. И. Гореликова, Д. И. Магомедова. – М. : Русский язык, 1983. – 124 с.
4. Качуровський І. Фоніка / І. Качуровський. – К. : Либідь, 1994. – 168 с.
5. Літературознавчий словник-довідник / Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів та ін. – К. : ВЦ «Академія», 1997. – 752 с.
6. Музыкальный энциклопедический словарь / гл. ред. Г. В. Келдыш. – М. : Советская энциклопедия, 1990. – 672 с.
7. Сучасна українська літературна мова: Стилїстика / за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1973. – 582 с.
8. Тичина П. Г. Десь на дні мого серця : Поезії / П. Г. Тичина ; упоряд. Головка Д. А. – К. : Рад. письменник, 1991. – 221 с.

Стаття надійшла до редакції 27.03.2015 р.

УДК 81'373.612.2:[81'276.6:33]

І. Ю. Підгородецька

МЕТАФОРА В НАУКОВОМУ МОВЛЕННІ ЕКОНОМІСТІВ

Підгородецька І. Ю. Метафора в науковому мовленні економістів.

Стаття присвячена виявленню специфіки метафори в науково-навчальних текстах економічного спрямування. Розглянуто теорії метафори в історичному аспекті. Проаналізовано моделі метафоричного термінотворення в науковому мовленні економістів. Визначено функції метафори в науковому стилі мовлення.

Ключові слова: метафора, метафоризація, концептуальна метафора, економічний текст, метафорична модель, економічний термін.

Подгородецкая И. Ю. Метафора в научной речи экономистов.

Статья посвящена выявлению специфики метафоры в научно-учебных текстах экономической направленности. Рассматриваются теории метафоры в историческом аспекте. Анализируются модели метафорического терминообразования в научной речи экономистов. Определяются функции метафоры в научном стиле речи.

Ключевые слова: метафора, метафоризация, концептуальная метафора, экономический текст, метафорическая модель, экономический термин.

Pidgorodetska I. Y. Metaphor in the science language of economists.

The article is devoted to revealing of the specific features of metaphor in scientific and educational economic texts. The theories of metaphor in historical aspect are considered. The metaphorical models in scientific terminology of economists are analyzed. The functions of metaphor in scientific style of language are defined.

Key words: metaphor, metaphorization, conceptual metaphor, economic text metaphorical model, economic term.

У сучасному мовознавстві зростає тенденція до інтеграції наукових досліджень різних галузей знань, пов'язаних із вивченням людини. Вітчизняна і зарубіжна лінгвістика сьогодення ґрунтується на антропоцентричній парадигмі, у межах якої інтереси дослідника зосереджено на суб'єкті, тобто аналізується людина в мові і мова в людині [10, с. 6]. Складні зв'язки між мовою, мисленням і дійсністю, унікальна роль мови у процесах пізнання та комунікації зумовлюють вивчення та виявлення специфіки феномену метафори.

У ХХІ ст. вітчизняні і зарубіжні мовознавці (Л. Бондарчук, О. Винник, О. Плаксій, Т. Андрюхіна, Н. Бородуліна, О. Галкіна, А. Гринюк, Г. Дядюра, О. Махницька) досліджують особливості метафоричного термінотворення і функціонування метафор в економічному дискурсі. Але і сьогодні це питання залишається актуальним. Зокрема, метафоричні номінації та їх роль у науково-навчальних економічних текстах не досліджено всебічно. Мета нашої розвідки – з'ясування природи метафоричних назв і функцій метафор в науково-навчальних текстах економічного спрямування.

Учені вважають, що метафора як фігура мови зародилася ще дві тисячі років тому. Уперше термін «метафора» ужито Аристотелем. Мислитель пов'язує поняття метафори і мистецтва як форми імітації життя. На думку Аристотеля, метафора – це порівняння двох непов'язаних і несхожих між собою предметів [2]. Погляди Аристотеля на предмет метафори домінували у світовій науці протягом багатьох століть. Аристотелівське розуміння метафори вважали класичним: метафора була привілеєм риторики й ораторського мистецтва [6, с. 144].

Однак у 1980 р з'явилася праця Дж. Лакоффа і М. Джонсона «Метафори, якими ми живемо», у якій учені піддають сумніву класичні погляди на поняття метафори й доводять, що метафори лежать в основі людського мислення й повсякденного спілкування. У цій праці метафори представлені як концепти, крізь призму яких людина сприймає навколишній світ [9, с. 26–27]. Запропонований підхід отримав у науці

назву когнітивного.

Відкриття Дж. Лакоффа і М. Джонсона започаткувало нову еру в історії вивчення метафори, яку стали розглядати не тільки і не стільки як фігуру мови, а як глибинні концепти людської свідомості, що визначають сприйняття людиною навколишнього світу.

У наш час дослідження проблем метафори й метафоризації вийшло за межі лінгвістики, охоплюючи різні галузі знання – філософію, логіку, психологію, психоаналіз, герменевтику, літературознавство, літературну критику, семіотику, риторику, лінгвістичну філософію. Наслідком цього стало формування когнітивної науки, що вивчає різні аспекти людської свідомості [3, с. 5].

Головною в когнітивній лінгвістиці постає проблема категоризації навколишньої дійсності, де важливу роль відіграє метафора як вияв аналогових можливостей людського розуму. Метафору в сучасній когнітивістиці визначають як ментальну операцію, спосіб пізнання, категоризації, концептуалізації, оцінки і пояснення світу [4, с. 45].

Основна теза когнітивної теорії метафори полягає в тому, що підґрунтям процесів метафоризації є процедури обробки структур знань – фреймів і сценаріїв. Знання, що реалізуються у фреймах та сценаріях, репрезентують узагальнений досвід взаємодії людини з навколишнім світом – як зі світом об'єктів, так і з соціумом [1, с. 66].

Метафоризація ґрунтується на взаємодії двох структур знань – когнітивної структури «джерела» й когнітивної структури «мети». У процесі метафоризації певні ділянки мети структуруються за зразком джерела, тобто відбувається «метафорична проекція» або «когнітивне відображення». Стійкі відповідності між сферою джерела і мети, зафіксовані в мовній і культурній традиції певного суспільства, отримали назву «концептуальних метафор» [9, с. 9–11]. Концептуальні метафори впливають на формування особистісної моделі світу, інтеграцію вербальної і чуттєво-образної систем людини, а також постають важливим компонентом категоризації світу, мислення, сприйняття.

Когнітивний підхід до вивчення феномена метафори розкриває багатоаспектність цього явища, відкриває перспективи досліджень у різних царинах гуманітарного знання. Зокрема, риторика вивчає роль метафори з погляду мовного впливу на аудиторію; дискурсивний аналіз і політична лінгвістика розглядають метафору як мовне знаряддя політики та влади; когнітивна лінгвістика підкреслює її

зв'язок із мисленням, поняттєвою системою людини.

В економічному дискурсі метафора слугує інструментом, за допомогою якого можна регулювати процес сприйняття економічної інформації. Якщо автор статті з економічної тематики є політиком або фахівцем, що має вплив на політичну сферу життєдіяльності країни, то за допомогою метафори можна впливати на суспільний настрій і на політичні процеси. Досвідчений політик, який оперує економічними даними, уміє вибирати метафори і використовувати їх із найбільшою користю для себе [8, с. 78].

У нашій праці досліджуємо мову науково-навчальних економічних текстів в аспекті її метафоризації. У науковому мовленні, як відомо, слово називає не конкретний предмет, а клас однорідних предметів, виражає загальне наукове поняття. Абстрактність і узагальненість є специфічними рисами наукового мовлення, що разом із його призначенням зумовлюють систему мовних засобів, які створюють своєрідне абстрактне стилістичне забарвлення. Науковому мовленню не властива художньо-образна мовна конкретизація, оскільки вона суперечить завданням комунікації в науковій галузі.

Однак метафоричність наукового мовлення не викликає сумнівів, оскільки метафоричним є саме мислення людини. Метафора не тільки відображає процес мислення, а й формує його. Удало відібрана для позначення певного нового явища, метафора стає імпульсом для побудови нових гіпотез і висновків на основі системних зіставлень двох об'єднаних нею понять. Усередині тропа виникає складна взаємодія поняттєвого й образного компонентів семантики, що створює діалектичну єдність, у якій протилежність зазначених компонентів нейтралізується спрямованістю метафори до терміна і водночас її відкритістю для образних асоціацій, що об'єктивно супроводжують процес пізнання. Метафора постає засобом пізнання й інструментом методу наукового дослідження.

У наукових текстах використовують справжні образи-метафори як засіб вираження складної думки. Метафора органічно входить до структури наукового тексту і має однозначне тлумачення. Експресивні, яскраві терміни-метафори все більш активно використовують у мові науки. Поступово емоційне забарвлення метафори нівелюється, вона підпорядковується прагматиці наукового мовлення з його логічною послідовністю і функціональною доцільністю.

Антропоцентричний принцип, що лежить в основі формування засобів метафоризації, дає змогу представляти економічні поняття, явища, процеси крізь призму уявлень про саму людину, її зовнішність, роботу органів і систем людського організму. Так, метафора *фінанси – кровоносна система економічного базису, яка забезпечує життєдіяльність підприємницької діяльності* [5, с. 18] розкриває поняття «фінанси» через зіставлення з організмом людини, підкреслюючи надзвичайно важливу роль фінансів у забезпеченні діяльності економічної системи в цілому.

Інший приклад засвідчує вживання метафоризованого поняття *мобілізація коштів*, що означає «залучення підприємницькою структурою тимчасово вільних коштів юридичних і фізичних осіб для реалізації певного проекту (угоди). Здійснюється через продаж цінних паперів, випущених під вартість фондів підприємства, яке провадить мобілізацію, або під вартість майбутнього проекту» [7]. Термінологічне сполучення утворилося на основі одного з переносних значень лексеми *мобілізація*, а саме «приведення чого-небудь до активного стану, що забезпечує виконання якогось важливого завдання, масового заходу» [12, т. 4, с. 767]. Так само результатом метафоризації постає економічний термін *мобілізувати: Надходження коштів за рахунок ресурсів, що мобілізуються на фінансовому ринку, свідчить про використання зовнішніх джерел* (5, с. 33). Отже, економічне поняття *мобілізація коштів* утворене шляхом метафоричного переосмислення військового терміна.

Метафоричним за своїм походженням є економічне терміносполучення *заморожування коштів*, за допомогою якого представлено економічний процес: *Заморожування коштів* (як власних, так і, тим паче, позикових у будь-якому вигляді) коштує підприємству дуже дорого [5, с. 69]. Лексема *заморожування* є похідною від *заморожувати* (1. «Сильно охолоджуючи доводити до замерзання». 3. перен., розм. «Тримати що-небудь невикористаним, лишати без застосування») [12, т. 3, с. 220]. В основі метафоричного перенесення лежить образне уподібнення функцій природного й економічного процесів.

Образними за своїм походженням є й терміносполучення *грошовий потік, непрацюючий капітал: Видима сторона фінансів проявляється у грошових потоках, які рухаються між суб'єктами фінансових відносин*

[11, с. 5]; *Не весь капітал має форму фінансових ресурсів (наприклад, резервний та **непрацюючий капітал**)* [11, с. 10]. Перше поняття відображує зовнішню, «уявну» подібність водного й грошового потоків (економічне реалія асоціюється з природною), а друге – функціональну подібність (непрацююча людина – непрацюючий капітал).

Наведемо деякі інші приклади вживання метафоричних номінацій у навчальному посібнику В. Гриньової, В. Коюди «Фінанси і кредит»: *В момент заснування товариства його статутний капітал має складатися з обумовленої кількості звичайних і **привілейованих акцій*** [5, с. 24]; *На невеликому віддаленні від **порога рентабельності** сила впливу **операційного важеля** буде максимальною, а потім знову почне знижуватись, і так до нового **стрибка постійних витрат** із подоланням нового **порога рентабельності*** [5, с. 158]; *Активної участі кредиторів у **фінансовому оздоровленні** можна очікувати тільки тоді, коли внаслідок **санації** та збереження підприємства вони отримають повніше задоволення своїх вимог, ніж за його ліквідації* [5, с. 414]; *Виділяються такі учасники реінжинірингу компанії: лідер проекту, власники процесів, якими управляє комітет (рада) спостерігачів, «**цар**» – фахівець компанії, команда по реінжинірингу* [5, с. 418]. Приклади засвідчують, що економічні поняття утворені шляхом метафоризації понять інших концептосфер, таких як людина (соціальний статус: *привілейовані акції; цар*; рухи: *стрибок цін*), будівля (*пори́г рентабельності*), медицина (*фінансове оздоровлення, санація*), механіка (*операційний важіль*). Варто окремо розглянути метафоричну номінацію «цар», що позначає суб'єкта економічної діяльності. Влучний образ розкриває зміст поняття *фахівець компанії*. Уживання слова в лапках указує на його переносне значення. Подібні образні номінації перебувають на межі професіональних назв і термінів.

Отже, у науково-навчальних текстах метафора виступає засобом творення термінів на основі метафоризації понять інших концептосфер, інструментом пізнання, отримання нових знань. Метафоричність наукового мовлення зумовлена внутрішньою логікою розвитку знання. Використання образних мовних засобів у текстах наукового стилю є функціонально доцільним і має прагматичний характер.

Література

1. Алямкина А. С. Когнитивное исследование морбиальной метафоры в англоязычном экономическом дискурсе / А. С. Алямкина // Вестник Костромского

государственного университета им. Н. А. Некрасова. – 2010. – № 21. – С. 66–69.

2. Аристотель. Поэтика / Аристотель ; пер. с древнегреч. яз. // Сочинения : в 4-х т. – М. : Мысль, 1983. – Т. 4. – С. 645–680.

3. Арутюнова Н. Д. Метафора и дискурс / Н. Д. Арутюнова // Теория метафоры: Сборник ; пер. с англ., фр., нем., исп., польск. яз. – М. : Прогресс, 1990. – С. 5–32.

4. Будаев Э. В. Метафора в политической коммуникации / Э. В. Будаев, А. П. Чудинов. – М. : Наука, 2008. – 248 с.

5. Гриньова В. М. Фінанси підприємств / В. М. Гриньова, В. О. Коюда. – К. : Знання-Прес, 2006. – 423 с.

6. Гринюк А. И. Метафорическая репрезентация экономических реалий / А. И. Гринюк // Вестник академии. – 2014. – №2. – С. 144–148.

7. Загородній А. Г. Фінансово-економічний словник [Електронний ресурс] / А. Г. Загородній, Г. Л. Вознюк. – Режим доступу : <http://cyclor.com.ua/content/view/1497/1/>

8. Калугина Ю. В. Когнитивные ориентационные метафоры в экономических текстах (на материале англоязычной прессы) / Ю. В. Калугина // Вестник Челябинского государственного университета. – 2012. – №17 (271). – Филология. Искусствоведение. – Вып. 66. – С. 76–79.

9. Лакофф Дж. Метафоры, которыми мы живем / Дж. Лакофф, М. Джонсон ; пер. с англ. яз. – М. : Издательство ЛКИ, 2008. – 256 с.

10. Маслова В. А. Лингвокультурология : [учебное пособие] / В. А. Маслова. – М. : Издательский центр Академия, 2001. – 208 с.

11. Опарін В. М. Фінанси (Загальна теорія) : [навчальний посібник] / В. М. Опарін. – К. : КНЕУ, 2007. – 240 с.

12. Словник української мови : в 11-и т. / І. К. Білодід та ін.

Т. 3. – К. : Наукова думка, 1973. – 824 с.

Т. 4. – К. : Наукова думка, 1973. – 840 с.

Стаття надійшла до редакції 05.02.2015 р.

УДК 811.111

С. В. Тимченко

ЛІНГВОСТИЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОВТОРІВ В АНГЛІЙСЬКОМУ АвіАЦІЙНОМУ РАДІОТЕЛЕФОННОМУ ДИСКУРСІ

Тимченко С. В. Лінгвостилістичні особливості повторів в англійському авіаційному радіотелефонному дискурсі.

У статті розкрито роль та лінгвостилістичні особливості повторів в англійському авіаційному радіотелефонному дискурсі. Особливу увагу зосереджено на лексичних, синтаксичних, лексико-синтаксичних та фразових повторях, на явищі синтаксичного паралелізму як засобах спрощення взаєморозуміння між диспетчером управління повітряним рухом і пілотом.

Ключові слова: англійський авіаційний дискурс, радіотелефонія, особливості синтаксичної структури, професійне спілкування.

Тимченко С. В. Лингвостилистические особенности повторов в английском авиационном радиотелефонном дискурсе.

В статье раскрывается роль и лингвостилистические особенности повторов в английском авиационном радиотелефонном дискурсе. Особенное внимание акцентируется на лексических, синтаксических, лексико-синтаксических и фразовых повторах, на явлении синтаксического параллелизма как средства упрощения взаимопонимания между диспетчером управления воздушным движением и пилотом.

Ключевые слова: английский авиационный дискурс, радиотелефония, особенности синтаксической структуры, профессиональное общение.

Tymchenko S. V. Linguo-stylistic peculiarities of repetitions in English aviation radiotelephony discourse.

The role and linguo-stylistic peculiarities of repetitions in English aviation radiotelephony discourse are determined in the article. Particular attention is focused on lexical, syntactic, lexical-syntactic and phrase repetitions, and the phenomenon of syntactic parallelism as means of simplifying the understanding between pilots and air traffic controllers.

Key words: Aviation English discourse, radiotelephony, linguo-stylistic peculiarities, professional communication.

Розвиток сучасної науки, техніки, технологій спричинив виникнення спеціалізованих сфер спілкування, які потребують формування спеціальних мов для обслуговування цієї царини соціального життя. Рушійною силою виникнення мов, що обслуговують спеціалізовані сфери людської діяльності, є практична необхідність. Специфіка сфер комунікації висуває особливі вимоги до використання лексичних і граматичних засобів мови, побудови речень і структур висловлювання. Усе це підпорядковується одній меті – максимальному задоволенню комунікативних потреб у відповідній сфері професійного спілкування.

Із виникненням авіаційної галузі національна мова збагатилася специфічними лексичними, граматичними та синтаксичними засобами, притаманними лише представникам цієї професійної групи. Мова професії є головним функціональним компонентом професійного спілкування диспетчерів управління повітряним рухом (УПР) і пілотів, а її опанування є їхнім першочерговим завданням, оскільки від надійності ведення радіообміну залежить не лише діяльність, а й життя учасників комунікації. Саме від того, як розуміють один одного учасники цієї взаємодії, залежить безпека польоту.

На сьогодні синтаксичні особливості англійського авіаційного

радіотелефонного дискурсу не були предметом спеціального дослідження. Але зауважимо, що питаннями структури авіаційної англійської мови радіотелефонії займалися І. В. Асмукович, Н. М. Дупікова, А. Г. Кириченко, Т. А. Мальковська. Вивченню проблеми англійської мови як чинника безпеки польотів присвячені роботи Д. Макмілана, Н. Мод, С. В. Кміти.

Метою статті є розкриття особливостей синтаксичної структури англійського авіаційного радіотелефонного дискурсу.

Особливості авіаційного дискурсу досліджувалися науковцями О. В. Акімовою, Т. О. Мальковською, А. Ф. Пчеліновим та ін. Аналіз названих наукових праць дає змогу стверджувати, що для авіаційного дискурсу характерні: лаконічність, чіткість, однозначність, типова «фразеологія», спрямована на використання стандартних слів і фраз, чітку вимову; відносна свобода побудови висловлювань; використання нестандартного мовлення в нестандартних ситуаціях; чітке тематичне спрямування змісту. Ми погоджуємося з думкою А. Г. Кириченко, яка визначає англійський авіаційний радіотелефонний дискурс як «мовлення авіаційних спеціалістів, мета якого полягає у вербальному обміні засобами англійської мови професійною інформацією у процесі польоту за допомогою радіотелефонного зв'язку» [3, с. 63].

Т. О. Мальковська розглядає радіообмін як «сукупність фонетичних, граматичних і лексичних одиниць мови, що обслуговують мовленнєве спілкування учасників повітряного руху (авіадиспетчера і пілота) під час виконання польоту і представлену в діалогах «пілот – авіадиспетчер»[5, с. 15].

Радіообмін можна розглядати як процес і як продукт діалогічного спілкування. О. В. Акімова [1] розглядає радіообмін як дискурс (процес). Діалог, як форма мовленнєвого спілкування, являє собою форми взаємодії, що зазнають швидкої зміни акцій і реакцій комунікантів, постійних чергувань. Особливістю діалогів для диспетчера УПР є їх цілеспрямованість, швидкий темп, що пов'язано з лімітом часу на спілкування.

Підмова радіообміну відрізняється від природньої мови високим ступенем надлишковості, причиною якої є необхідність дублювання інформації. Лексичні, синтаксичні та лексико-синтаксичні повтори можна розглядати в ній як засіб вираження надлишковості [5].

Термін «лексичний повтор» варто витлумачувати залежно від того, що ми розуміємо під мовою: мова як процес чи результат цього процесу [4, с. 20]. Розуміючи мову як процес, повтор можна кваліфікувати як вторинне (або неодноразове) відтворення в певному відрізку мови лексичної одиниці (слова або словосполучення). Таке витлумачення акцентує увагу, передусім, на формальних категорійних ознаках. Саме з формальної позиції повтори слід уважати тавтологічно сталими комплексами, що характеризуються певним (обмеженим) набором структур.

Визначальною особливістю діалогів радіообміну є наявність обов'язкових фраз, повторів, передбачених професійною нормою підмови радіообміну, які вказують на загальну комунікативну інтенцію її учасників. Зауважимо, що повтори в діалогах радіообміну в режимі спілкування «диспетчер – пілот» – це не лише засіб зв'язку речень та індикатор загальної інтенції співбесідників. Умови комунікації (дистантність (просторова й часова) та опосередкованість, а також важливість інформації, яка передається) передбачають те, що повтори мають дублювати основну інформацію, уникаючи можливих помилок під час її передачі та кодування.

В умовах спілкування, коли успіх комунікації залежить від якості зв'язку, елементи висловлювання, що виконують роль дублерів, зменшують можливість недочути інформацію та дають змогу тому, хто говорить, контролювати ступінь правильності її сприйняття тим, хто слухає.

Повтори можуть виступати в ролі інтенсифікаторів дії. У підмові радіообміну підсилювальні слова, які інтенсифікують дії, майже не використовуються. Відтак, саме повтори виконують їх функцію.

Опосередкованість переговорів у режимі спілкування «диспетчер – пілот» вимагає періодичної перевірки дії каналу зв'язку. Якщо в телефонних розмовах, які за способом спілкування наближені до повітряних переговорів, цю функцію виконують мовленнєві наповнювачі або вокалізовані паузи хезитації, що не мають жодного змістовного навантаження [8, с. 12], то в радіотелефонних повітряних переговорах задля цього використовуються повторювані лексичні одиниці. У процесі комунікації диспетчер УПР знаходиться на зв'язку одночасно з кількома повітряними суднами, що уможливорює втручання в діалог невизначеного комуніканта. Повторювані лексичні

одиниці ідентифікують учасників діалогу та виступають у ролі маркерів кордонів висловлювання.

Значна кількість повторів у діалогах радіообміну пояснюється екстралінгвальною специфікою повітряних переговорів. По-перше, вони обмежені тематично. По-друге, повторюється ситуація комунікації. Наприклад, будь-який політ починається із запиту дозволу на виліт, і зазвичай усі етапи польоту відбуваються один за одним, визначаючи напрямок розвитку діалогу, його структуру та лексичне наповнення. Отже, типова інформація є основою повітряних переговорів. По-третє, вимоги одноманітності сприяють стандартизованості висловлювань, використанню великої кількості зворотів-кліше. Для запобігання двозначності одна й та ж думка повинна бути виражена однаковими мовними засобами. По-четверте, вимоги однозначності висловлювань передбачають використання визначеної лексики, а саме термінів і фраз радіообміну, та накладають обмеження на використання синонімів, особливо часткових [5, с. 71].

В англійському авіаційному радіотелефонному дискурсі лексичні повтори – досить поширене явище. Вони є розпізнавальними знаками найбільш важливої інформації, апелюють до ключових для того чи того тексту слів.

ACFT: Newtown Ground, KLM 301, stand 24, IFR to Oslo, request start-up, information Bravo.

GROUND: KLM 301, Newtown Ground, cleared to Oslo via flight planned route, start-up approved.

ACFT: Start-up approved, KLM 301.

Лексичні повтори можуть виконувати уточнювальну функцію.

P: Can you copy QNH in inches?

C: In inches? Stand by.

Часто являють собою залишкові елементи синтаксичних структур, що піддаються еліпсису через умови комунікації.

C: GTA, your clearance.

P: Clearance, sir.

Для діалогів радіообміну характерні паралельні конструкції, багаторазовий повтор граматичної форми, а також комбінації паралельних конструкцій із лексичним повтором. Диспетчер УПР керує діями пілота в повітрі. Найбільш поширеною формою волюнтаривного висловлювання диспетчера УПР є конструкція,

предикативною основою якої виступає дієслово у формі наказового способу. У репліці-відповіді пілот доповідає про виконану дію або про намір виконати її в майбутньому, що дає змогу диспетчерові УПР контролювати ситуацію й компенсувати відсутність візуального ряду [2, с. 102], наприклад:

ACFT: Newtown Approach, Air India 112, airborne 57.

APP: Air India 112, Newtown Approach. Climb to FL 170, report passing FL 160.

ACFT: Climbing to FL 170, will report passing FL 160, Air India 112.

ACFT: Air India 112, passing FL 160.

APP: Air India 112. Contact Newtown Approach 133.7.

ACFT: 133.7, Air India 112.

У підмові радіообміну синтаксичний паралелізм, який є однією із характеристик синтаксичних конструкцій англійського авіаційного радіотелефонного дискурсу, спрощує взаєморозуміння між комунікантами, оскільки не існує труднощів декодування граматичної конструкції. Ми розуміємо під синтаксичним паралелізмом окремі вияв повтору, що полягає в повній чи частковій тотожності побудови синтаксичних конструкцій [7, с. 118]. У діалогах радіообміну синтаксичний паралелізм співвідноситься з лексичним повтором. Подібне співвідношення розглядається як лексико-синтаксичний повтор:

ACFT: SAS 017, stand 12, request push-back.

GROUND: SAS 017, push-back approved.

ACFT: Push-back approved, SAS 017.

Фразові повтори виконують роль інтенсифікатора дії, привертають увагу партнера по комунікації до інформації, що передається, тим самим підкреслюють її важливість, наприклад:

TWR: Lufthansa 300, hold position, cancel, I say again cancel take-off due traffic on final 2 km going around.

ACFT: Lufthansa 300, taking-off.

TWR: Lufthansa 300, stop immediately.

Професійне спілкування диспетчера УПР і пілота ґрунтується на дотриманні професійних норм, закріплених відповідними документами. Обов'язковий повтор певних указівок диспетчера УПР є одним із правил ведення радіообміну, він використовується для підтвердження того, що пілот декодував диспетчерське повідомлення відповідно до комунікативних намірів останнього [6]. У протилежній ситуації

засвідчується явище комунікативної невдачі, наприклад:

TWR: Lot 516, cleared for take-off.

ACFT: Cleared for take-off, Lot 516.

Обов'язкові повтори варто розглядати як формальні репліки в діалогах, що сигналізують про розуміння пілотом інформації та його готовність виконувати необхідні дії. Згідно з правилами ведення радіообміну обов'язковими є повтори на посадку та зліт, на перетин робочої злітно-посадкової смуги, кермування по робочій смузі у зворотному напрямку, зміни радіочастоти, установлення шкали барометричного висотоміра й ешелона переходу, використання режимів вторинної радіолокації та кодів, указівки щодо кермування, рівнів польотів, курсу, швидкості тощо. Інші дозволи та вказівки (зокрема й умовні) повторюються або підтверджуються так, аби не виникали сумніви в тому, що вони зрозумілі й прийняті до виконання [6]. Обов'язкові повтори не передають нової предметної інформації, однак, зважаючи на умови спілкування, ступінь ризику в разі перекручування інформації, подібне дублювання реплік є необхідним для гарантування безпеки польотів.

Отже, англійському радіотелефонному авіаційному дискурсу притаманні лексичні, синтаксичні, лексико-синтаксичні, обов'язкові та фразові повтори, синтаксичний паралелізм. Повтори в діалогах радіообміну виконують специфічні функції, а саме: установлення й перевірка каналу зв'язку; дублювання основної інформації для уникнення можливих помилок у процесі її передачі й декодування. Визначальною особливістю діалогів радіообміну є наявність великої кількості обов'язкових повторів, які передбачені професійною нормою підмови радіообміну.

Література

1. Акимова О. В. Термин как единица терминологического поля и профессионального дискурса в разноструктурных языках : дис. ... канд. филол. наук / О. В. Акимова. – Казань, 2004. – 254 с.
2. Дупикова Н. Н. Функции повторов в подязыке радиообмена пилот – диспетчер / Н. Н. Дупикова // *Studia Linguistica* : зб. наук. праць. – Вип. 6. – Частина 1. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2012. – С. 99–106.
3. Кириченко А. Г. Мовні особливості англійського авіаційного радіотелефонного дискурсу / А. Г. Кириченко // *Вісник Львівського університету* : Серія : Іноземні мови. – Вип. 21. – Львів, 2013. – С. 63–68.
4. Колшанский Г. В. Соотношение субъективных и объективных факторов в

языке / Г. В. Колшанский. – М. : Наука, 1975 – 230 с.

5. Мальковская Т. А. Англо-русские соответствия в языковой структуре радиообмена в режиме общения пилот-авиадиспетчер : дис. ... канд. филол. наук / Т. А. Мальковская. – Пятигорск, 2004. – 163 с.

6. Наказ міністерства транспорту України «Про затвердження Правил ведення радіотелефонного зв'язку та фразеології радіообміну в повітряному просторі України» від 10.06.2004 р. №486.

7. Оніщенко Н. А. Стилiстичні прийоми синтаксису як чинник ептонiмiзацiї у свiтлi мовного iконiзму / Н. А. Онiщенко // Вiсник Харкiвського національного унiверситету iменi В.Н. Каразiна. – № 953. – Серiя : «Романо-германська фiлологiя. Методика викладання iноземних мов». – Харкiв, 2011. – С. 118–124.

8. Шустер Л. С. Просодия устного высказывания в условиях телефонной реализации : автореф. дис. ... канд. филол. наук / Л. С. Шустер. – Пятигорск, 1993. – 15 с.

Стаття надійшла до редакції 16.03.2015 р.

УДК 811.161.2'38

Г. Є. Хоменко

ЗМІНИ КОРПУСУ ФУНКЦІЙ СИСТЕМИ ЗМІ КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

Хоменко Г. Є. Зміни корпусу функцій системи ЗМІ кінця ХХ – початку ХХІ століття.

У статті окреслено зміни в системі функцій медіадискурсу кінця ХХ – початку ХХІ століття, зумовлені позамовними та мовними чинниками; зафіксовано переорієнтацію функцій, загальне розширення корпусу функцій.

Ключові слова: система ЗМІ, медіадискурс, функція.

Хоменко А. Е. Изменения корпуса функций системы СМИ конца ХХ – начала ХХІ века.

В статье анализируются изменения в системе функций медиадискурса конца ХХ – начала ХХІ веков, обусловленные внеязыковыми и языковыми факторами; зафиксированы переориентация функций, общее расширение корпуса функций.

Ключевые слова: система СМИ, медиадискурс, функция.

Khomenko G. Ye. Functional changes in the media system of the late twentieth and early twenty-first century.

The article deals with the media system and outlines functional changes in media discourse of the late twentieth and early twenty-first centuries caused by linguistic and nonlinguistic reasons. The paper also shows functional shifts and fixes general enlargement of functions within media discourse.

Key words: media, media discourse, function.

Історичні, політико-економічні та культурні процеси кінця ХХ – початку ХХІ століття зумовили низку еволюційних зрушень системи пострадянського суспільства. Науково-технічну революцію змінила інформаційна, яка сприяла формуванню нового «інформаційного суспільства», що породило особливий просторово-часовий феномен, має форму нової інформаційної інфраструктури й номінується «кіберпростором» чи «інфосферою» [5, с. 11]. Сутність його полягає в сукупності інформаційних процесів (результатів конкретної діяльності людини, здатності активно, цілеспрямовано реагувати на нову інформацію, постійно розширювати зону її сприйняття, продукування, передавання) [5, с. 11].

Зміни історичного, політичного, економічного та соціокультурного устрою суспільства відбилися на системі засобів масової інформації, зокрема й на функційному корпусі ЗМІ. У радянській журналістиці найважливішим методологічним орієнтиром проголошувалося визначення газети як колективного пропагандиста, колективного організатора та колективного агітатора, а отже, і функції журналістики зводилися до трьох: пропагандистської, агітаційної, організаторської [8, с. 345].

Станом на сьогодні масове мовлення не обмежується лише згаданими функціями, а демонструє розгалужену, відкриту, динамічну діяльнісну функційну систему.

Фундаментальною функцією засобів масової інформації є інформаційна [9, с. 75; 13, с. 69; 5, с. 45; 14, с. 445; 8, с. 346]. Г. Мельник та А. Тепляшина інформаційну функцію називають евристичною (пізнавальною), вона пов'язана з тим, що медіатекст несе «нове знання», адже будується на певних фактах дійсності, є продуктом освоєння реальності та пізнання світу [14, с. 69].

Ми поділяємо погляди вчених та визначаємо інформативну функцію первинною й основною в корпусі функцій засобів масової інформації, оскільки головне завдання ЗМІ – інформувати аудиторію. Ця функція полягає в оперативному фіксуванні змін у житті соціуму та їх ретрансляції масовому адресату.

А. Мікоян також наголошує на первинності та визначальності цієї функції масової комунікації, але не завжди повідомлення є нейтральним, без елементів впливу на масову аудиторію, у більшості випадків процес інформування супроводжується прямим чи

завуальованим вираженням оцінки, мовними та мовленнєвими прийомами, що стимулюють певну реакцію на передану інформацію, засобами привернення уваги до інформації чи точки зору, викладеної в повідомленні [14, с. 444–445].

Оцінність журналістського тексту реалізується широким спектром соціокультурних оцінок, які відбивають ідеали та ціннісні орієнтації журналіста, втілюються в аксіологічну функцію засобів масової інформації [13, с. 69].

Л. Дускаєва називає дві найголовніші функції мови ЗМІ: інформування та вплив [9, с. 75]. А. Бучинська, навпаки, зазначає, що основні функції ЗМІ – виховувати та пропагувати щось (упливати) – станом на сьогодні вже не є актуальними для масового мовлення [3, с. 9]. Ми не погоджуємося з такою позицією дослідниці, адже сучасні ЗМІ здійснюють і посилюють відчутний вплив на розвиток суспільства у зв'язку з безперервним розвитком інформаційних, комп'ютерних технологій, включенням регіональних ЗМІ в глобальний інформаційний простір існування соціуму, який викликає збільшення інформаційних хвиль, потоків масової інформації та, водночас, посилення тиску на масового адресата. М. Володіна звертає увагу на те, що людське сприйняття постійно перебуває під впливом сучасних засобів масової інформації, це пов'язано з глобальними змінами в сучасному інформаційному просторі: вони корегують не тільки умови життя, а й спосіб мислення, систему сприйняття сучасної людини [4, с. 18–19].

Функція впливу, поряд з інформаційною, є однією з основних та домінантних у функційній структурі засобів масової інформації. Вплив ЗМІ заздалегідь спланований, зумисний, здійснюється на абстрагованого масового адресата. З огляду на історичні, політичні та культурні зрушення в суспільстві мовознавці засвідчують зміну характеру впливу. М. Гетьманець, називаючи цю функцію ідеологічною, стверджує, що вона пов'язана з пропагандою певних життєвих цінностей та агітацією на їх підтримку. Однак у сучасному пострадянському просторі журналістика звільнилася від обов'язкової, силоміць нав'язуваної ідеологічності [8, с. 347].

Більшість дослідників засобів масової комунікації пише про посилення та активізацію цієї функції. О. Суська говорить, що впливовість як характерна риса ЗМІ є складовою будь-якого

комунікаційного процесу й відбивається, насамперед, у психологічній сфері [18, с. 33]. Вплив засобів масової комунікації на свідомість українського соціуму – від індивідуальної особистості до соціальної групи і спільноти загалом став настільки важливим завдяки своїй масовості та поширенню, що виникає нагальна потреба в ґрунтовному вивченні меж, функцій та наслідків цього широкомасштабного впливу [18, с. 33]. ЗМІ утворюють певну текстуально-ідеологізовану аудіо-іконосферу, у якій живе сучасна людина; суспільство виступає «генератором соціального гіпнозу», індивіди, перебуваючи під його впливом, стають узгодженою асоціацією, «ЗМІ говорять людині не те, про що їй потрібно думати, а те, над чим треба замислитися» [4, с. 18-19]. М. Володіна зазначає, що слово в масовій комунікації характеризується підсиленою престижністю, магією [4, с. 19]. О. Гриценко стверджує, що вплив пов'язаний з формуванням або зміною політичної позиції та ціннісних орієнтацій, тому саме мас-медіа повинні стати одним із найважливіших чинників формування політичної культури [7, с. 15].

Лінгвістичні дослідження сучасного медіадискурсу (зокрема політичного) засвідчують активізацію розважальної функції. Т. Сурікова визначає її такою, що формує театральність, розважальність медіатексту, карнавальне осмислення сучасної дійсності [17, с. 214–218]. Л. Дускаєва наголошує на тенденції «розважальності» медіадискурсу, яка спричиняє епатажність, прагнення насмішити, розважити читача, це зумовлює поширення квазікомічних форм (жарт, анекдот, насмішка) [10, с. 22].

Сучасні ЗМІ демонструють тенденцію до ігнорування чи травестування вічних моральних цінностей, витиснення їх із медіапростору миттєвими, гедоністичними як один із стратегічних напрямків у діяльності сучасних ЗМІ, націлений на формування у свідомості масової аудиторії медіакартини світу; фактор розваги доволі часто домінує над фактором інформативності при виборі адресатом того чи того видання, саме тому наразі фіксується висока частотність домінування розважального над інформативним у текстах ЗМІ [1, с. 41]. На думку І. Анненкової такі тексти, у яких розважальне заступає інформаційне, можна вважати гедоністичними, вони демонструють індивідуалізм, глумління та десакралізацію повідомлення, висміюють, принижують «високе», «вічні» й духовні

цінності, принципи життя суспільства, є втіленням динаміки драйв-мислення, маніпулюють емоціями читача [1, с. 45–46]. Такі ознаки можна простежити в політичних, економічних і соціально зорієнтованих медіатекстах [1, с. 46]. Сучасні медіа перестали виконувати виховально-просвітницьку функцію, тому що перейшли з площини ідеологічної до площини ринково-ідеологічної [1, с. 41].

В. Гвоздьов говорить про «гламуризацію» (термін В. Гвоздьова) ЗМІ, акцентує увагу на екстралінгвістичних чинниках цього процесу (задоволення «розважальних» потреб масового споживача), проводить паралелі між розважальним контентом і посиленням негативних впливів на психіку та поведінку масового адресата [6, с. 69–70]. О. Шевкунов також пов'язує актуалізацію розважальної функції з позамовними причинами, а саме: гедоністичний мотив користування адресатом продуктами масової комунікації (отримання задоволення, зняття емоційної напруги, зниження рівня невдоволення життям) є ключовою характеристикою використання масмедіа [21, с. 173].

Г. Мельник вважає, що розважальна функція в межах медіатексту може перетворюватися на функцію контролю свідомості, чим засвідчує дисфункційність журналістського тексту [13, с. 70]. І. Аньєс кваліфікує згадану вище функцію функцією мрій та розваг [2, с. 42].

Лінгвісти виокремлюють і функцію ЗМІ, пов'язану з культурно-просвітницькою діяльністю. Сучасні засоби масової інформації «тиражують» культуру в суспільство [11, с. 33]. Проте ЗМІ не просто фіксують та ретранслюють культурні явища, вони виступають своєрідним суспільно-масовим «фільтром» інформації, трансформують її. Дослідниця сучасних ЗМІ Н. Клушина справедливо зауважує, що ЗМІ не відтворюють у чистому вигляді досягнення культури для споживача, а деформують культурні надбання, події, явища [11, с. 33]. У комунікативному просторі ЗМІ відбуваються процеси політизації та масовізації культури, а саме: «пристосування» феноменів традиційної чи елітарної культури під політичні запити суспільства, їх «тиражування» через канали масової комунікації [11, с. 34].

М. Гетьманець, називаючи цю функцію культурною та культуротвірною, розглядає її в трьох аспектах (журналістика сприяє поширенню культури; вона репрезентує широку хроніку мистецького життя, інформує про події у світовій культурі, уводить свої національні явища в контекст міжнародних художніх процесів;

журналістика є руслом, у якому рухається мистецька критика [8, с. 348]. Крім того, учений виокремлює функцію соціальної критики (сутність її полягає в боротьбі журналістики із суспільними вадами чи хворобами, у захисті законності й правопорядку; соціальна критика відкриває шляхи до стабілізації чи поліпшення суспільного життя, стає необхідним елементом удосконалення суспільства або захищає його від невинуватих соціальних експериментів) [8, с. 347].

У сучасній лінгвістиці побутує думка про те, що журналісти завдяки переключенню уваги своєї та читача з події на код (мову), його стилістичні можливості надають масовому мовленню естетичну функцію (подібно до художнього тексту) [12, с. 218].

І. Фомичова тлумачить соціально-креативну функцію (утворення соціальних спільнот за умови відсутності чи слабкого розвитку інших засобів, форм, видів соціального «будівництва») як основну функцію медіадискурсу [20, с. 47]. ЗМІ, на думку дослідниці, інтегрують соціальні спільноти, утворюючи для них загальну інформаційну базу, відбивають та об'єднують норми й цінності різних частин соціуму, розповсюджують моделі, досвід поведінки (практики) залежно від умов, передають цей «інформаційний багаж» від покоління до покоління, процес залучення людини до нього вчена номінує соціалізацією [20, с. 46]. Ми критично ставимося до такої позиції вченої. Соціально-креативна функція, на нашу думку, є периферійною, не ядерною в корпусі функцій ЗМІ, оскільки основним призначенням масової комунікації є процес інформування суспільства про ті чи ті події, явища, ситуації сьогодення.

М. Гетьманець кваліфікує зазначену вище функцію як організаційну, пов'язану з самоорганізацією та структуруванням суспільства завдяки журналістиці (групування людей за інтересами: політичними, економічними, фаховими, мистецькими) [8, с. 347].

А. Тертичний виділяє такі основні функції ЗМІ: пізнавальну («хороший» текст є для аудиторії засобом пізнання предмета, про який йдеться у висловлюванні) та комунікативну (текст як засіб спілкування автора з читачем) [19, с. 77].

Одна з функцій ЗМІ – здійснення взаємодії літературної мови з національною (з тими її сферами, які не включені до літературної мови), в освоєнні цих сфер та розширенні, демократизації літературної мови, фактично масова комунікація зумовлює нове членування, стратифікацію

мови, зберігаючи опозицію «літературне-нелітературне», вона змінює в суспільній свідомості ставлення до цієї опозиції, пом'якшує оцінку «нелітературного» – не забороненого, а можливого, проте обмеженого засобу [16, с. 11]. Важливою також є когнітивна функція масового мовлення, яка має свої особливості: це не просто трансляція знань та просвітництво мас, а комплексний підхід до отримання знань, у якому важливу роль відіграє метод прямого спостереження й соціальний підхід (точка зору соціальної людини) [15, с. 33].

Крім того, Г. Мельник виокремлює онтологічну (у журналістському тексті відображені динаміка світу та різні соціальні зрушення, ставлення до світу, інших людей, самого себе) і семантичну функцію медіатексту (наявність змістового підтексту чи контексту) [13, с. 70].

Зважаючи на аналіз викладених фактів, є підстави твердити про зміни функційного корпусу засобів масової інформації кінця ХХ – початку ХХІ століття. Простежується еволюція та збільшення кількості функцій, відхід на периферію пропагандистської функції, переорієнтація функції впливу (звільнення від тоталітарної пропаганди), активізація функцій, пов'язаних із розвагою аудиторії, епатажістю, актуалізація оцінної функції. Зазначені зрушення обумовлені, у першу чергу, екстралінгвістичними чинниками.

Література

1. Анненкова И. Широкий путь гедонизма современных СМИ / И. Анненкова // Медиа. Демократия. Рынок. Функционирование средств массовой информации в сфере досуга : материалы Междунар. науч.-практ. конференции. – СПб. : Астерион, 2010. – Ч. 2. – С. 40–46.
2. Аньес І. Підручник з журналістики : Пишемо для газет / І. Аньес // пер. з франц. мови А. Андрусяка. – К. : Видавничий дім «Киево-Могилянська академія», 2013. – 544 с.
3. Бучинская А. Место жанра в современной теории журналистики / А. Бучинская // Коммуникации в современном мире : материалы Всерос. науч.-практ. конференции ; под ред. В. Тулупова. – Воронеж. – 2003. – С. 8–11.
4. Володина М. Язык СМИ – основное средство воздействия на массовое сознание / М. Володина // Язык средств массовой информации : [учебное пособие] ; под ред. М. Володиной. – М. : Академический Проект, Альма Матер, 2008. – С. 6–24.
5. Володина М. Язык массовой коммуникации – особый язык социального взаимодействия / М. Володина // Язык средств массовой информации : [учебное пособие] ; под ред. М. Н. Володиной. – М. : Академический Проект, Альма Матер, 2008. – С. 27–48.
6. Гвоздьов В. Проблеми критичного оцінювання масової інформації аудиторією ЗМІ / В. Гвоздьов // Журналістика, філологія та медіаосвіта : у 2-х т., Т. 1 : матеріали Всеукр. наук.-практ. конференції «Журналістика, філологія та медіаосвіта». – Полтава

: Освіта, 2009. – С. 68–72.

7. Гриценко О. Мас-медіа в процесах демократичних трансформацій українського суспільства (пол.-культ. аспект) : автореф. дис. ... д-ра пол. наук / О. Гриценко. – К., 2003. – 33 с.

8. Гетьманець М. Сучасний словник літератури і журналістики : довідкове видання / М. Гетьманець, І. Михайлин. – Харків : Прапор, 2009. – 384 с.

9. Дускаєва Л. Медиастилистика в Росії: традиції і перспективи / Л. Дускаєва // Стилістика медиатекста. Избранные статьи : [электронный сборник]. – СПб., 2012. – С. 73–96.

10. Дускаєва Л. Фатика в медиатексте как форма реализации развлекательной функции / Л. Дускаєва, Н. Корнилова // Стилістика медиатекста. Избранные статьи : [электронный сборник]. – СПб., 2012. – С. 21–33.

11. Клушина Н. Культура в современном медиaprостранстве / Н. Клушина // Медиа. Демократия. Рынок. Функционирование средств массовой информации в сфере досуга : материалы Междунар. науч.-практ. конференции. – СПб. : Астерион, 2010. – Ч. 2. – С. 33–39.

12. Лисицкая Л. Стилистическая характеристика языка современных медиатекстов / Л. Лисицкая // Вестник Ставропольского гос. ун-та. – 2010. – № 1. – С. 214–220.

13. Мельник Г. Основы творческой деятельности журналиста / Г. Мельник, А. Тепляшина. – СПб. : Питер, 2008. – 272 с.

14. Микоян А. Проблемы перевода текстов СМИ / А. Микоян // Язык СМИ как объект междисциплинарного исследования ; под ред. д-ра филол. наук, проф. М. Володиной. – М. : Изд-во МГУ. – С. 443–455.

15. Солганик Г. О новых аспектах изучения языка СМИ / Г. Солганик // Вестник Моск. ун-та. – Серия 10 «Журналистика». – 2000. – № 3. – С. 31–38.

16. Солганик Г. Введение / Г. Солганик // Язык СМИ и политика : [кол. монография] ; под ред. Г. Солганика. – М. : Изд-во Моск. ун-та им. М. В. Ломоносова, 2012. – 952 с.

17. Сурикова Т. Политический дискурс в карнавальном осмыслении и его лингвостилеические регуляторы / Т. Сурикова // Медиа. Демократия. Рынок. Функционирование средств массовой информации в сфере досуга : материалы Междунар. науч.-практ. конференции. – СПб. : Астерион, 2010. – Ч. 2. – С. 214–218.

18. Суська О. Інформаційний імунітет : проблеми психологічного захисту в інформаційному просторі : [монографія] / О. Суська. – К., 2008. – 107 с.

19. Тертычный А. Коммуникативные стратегии и журналистский текст / А. Тертычный // Вестник Моск. ун-та. – Серия 10 «Журналистика». – 2006. – № 5. – С. 72–84.

20. Фомичева И. Социально-креативная функция СМИ в свете обществоведческих теорий / И. Фомичева // Вестник Моск. ун-та. – Серия 10 «Журналистика». – 2002. – № 1. – С. 46–57.

21. Шевкунов А. Фундаментальные проблемы информационного взаимодействия в условиях современной России / А. Шевкунов // Искусство и СМИ : сб. научн. тр. – Воронеж : Факультет журналистики ВГУ, 2012. – С. 165–179.

Стаття надійшла до редакції 21.03.2015 р.

ЛІНГВІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ АБРЕВІАТУР І СКОРОЧЕНЬ В АНГЛІЙСЬКИХ РАДІОМОВНИХ ПОВІДОМЛЕННЯХ ATIS

Царьова Л. В. Лінгвістичні особливості аббревіатур і скорочень в англійських радіомовних повідомленнях ATIS.

У статті розглянуто сучасні класифікації типів аббревіатур і скорочень, уживаних в англійських радіомовних повідомленнях ATIS. Аналіз різних типів аббревіатур і скорочень дав змогу дійти висновку, що поряд зі значною кількістю ініціальних аббревіатур у фразеології радіоповідомлень англійською мовою широкого вжитку здобули еліпсні й ініціально-еліпсні скорочення.

Ключові слова: повідомлення ATIS, аббревіатура, скорочення, еліпсні й ініціально-еліпсні скорочення.

Царева Л. В. Лингвистические особенности аббревиатур и сокращений в английских радиосообщениях ATIS.

В статье рассматриваются современные классификации типов аббревиатур и сокращений, применяемых в английских радиосообщениях ATIS. Анализ различных типов аббревиатур и сокращений позволил сделать вывод, что наряду с большим количеством инициальных аббревиатур во фразеологии радиосообщений на английском языке широкое использование получили эллипсные и инициально-эллипсные сокращения.

Ключевые слова: сообщение ATIS, аббревиатура, сокращение, эллипсные и инициально-эллипсные сокращения.

Tsaryova L. V. Linguistic peculiarities of abbreviations and acronyms in English ATIS radiotelephony messages.

The article analyzes the current classification of the types of abbreviations and acronyms used in the English radio ATIS messages. Analysis of different types of abbreviations and acronyms led to the conclusion that, along with lots of acronyms in the English phraseology of radiotelephony elliptical and initially-elliptical abbreviations are widespread.

Key words: ATIS messages, abbreviation, acronym, elliptical and initially-elliptical abbreviations.

У зв'язку з розвитком авіаційної індустрії на початку ХХІ століття виникла необхідність покращити рівень англійської професійної мови задля підвищення надійності ведення радіообміну в різних країнах світу, оскільки відповідно до постанов Міжнародної організації цивільної авіації (ІКАО) міжнародна радіотелефонна комунікація пілотів та авіадиспетчерів повинна відбуватися

англійською мовою [7, с. 51].

Швидкий розвиток науки в кінці ХХ ст. й на початку ХХІ століття зумовив потребу у зручних для оперування назвах нових винаходів, концепцій, організацій тощо. Ця потреба сприяла виникненню різних абревіатур, скорочень й усічень. Такий лінгвістичний процес відбувався й в англійській мові радіобміну, тому однією з характерних особливостей авіаційної мови є широке застосування різних видів скорочень, усічень, абревіатур і т. ін. мовних явищ.

Структура авіаційної англійської мови досліджувалася зарубіжними науковцями (Г. Емері, М. Міцутомі, К. О'Брайен, Дж. Мелл); лінгвістичні особливості мови радіобміну загалом викликали зацікавлення таких учених, як-от: Г. Г. Єнчева, Г. Г. Кириченко, О. В. Ковтун; деякі – О. С. Кубрякова, Т. А. Мальковська, О. В. Акімова – вивчали авіаційну англійську мову в порівнянні з російською; окремі аспекти вживання різних видів скорочень, усічень, абревіатур тощо були висвітлені в наукових працях Е. Вайнера, Д. Вілтона, Д. Крістела, С. Паркера, С. Пінкера, Дж. Сімсона. Проте особливості вживання різних видів скорочень, усічень, абревіатур і т. ін. англійських радіомовних повідомлень АТІS наразі не отримали ретельного дослідження в науковій літературі.

Зарубіжні вчені Д. Крістел і С. Пінкер фіксують такі лексичні явища, як ініціалізм (*initialism*), акронім (*acronym*) та абревіатура (*abbreviation*) [8, с. 48]. Спочатку термін «акронім» використовувався для ініціалізмів, що вимовлялися словом, потім став загальною назвою для всіх типів абревіатур, скорочень, усічень. У зарубіжній лінгвістиці досі немає єдиної думки щодо витлумачення термінів «акронім», «ініціалізм», «абревіатура» [8, с. 50]. Здебільшого ці поняття замішуються, науковці послуговуються переважно терміном «акронім» для всіх типів. Відтак, розв'язання цієї проблеми триває.

Розмаїття типів абревіатур зумовило потребу в їхній класифікації. Г. Г. Кириченко виокремлює три типи абревіатур, характерні для радіобміну англійською мовою: 1) ініціальні звукові; 2) ініціальні літерні; 3) складові [3, с. 66]. Ширшу класифікацію скорочень й абревіатур запропонувала Т. О. Мальковська. На думку дослідниці, тяжіння мови радіобміну до структурного скорочення висловлення виявляється у значній кількості абревіатур [6, с. 12]. Абревіатури, засвідчені в англійських діалогах, належать здебільшого

до ініціального типу, наприклад: *ETO – Astimated Time Over smth, FIR – Flight Information Région, etc.* Рідше трапляються аброморфемно-еліпсні скорочення: *Nosig – No Significant Changes*; ініціально-еліпсні: *VDF – Very High Frequency Direction Finding Station*; аброморфемні: *Wilco – will comply*, ініціально-словесні: *cavok – ceiling and visibility OK*; умовні: *VOLMET – Meteorological Information for Aircraft in Flight* [6, с. 12]. Крім того, зафіксовано низку англійських абревіатур у російськомовних повідомленнях ATIS.

Грунтовна класифікація скорочень представлена у праці О. В. Ковтун, яка кваліфікує абревіатури як ознаку мовної економії на морфологічному рівні. У фразеології радіомовлення науковець виокремлює ініціальні, еліпсні, аброморфемні та ініціально-словесні скорочення, з-поміж яких вирізняються за кількістю ініціальні: *ATIS – Automatic Terminal Information Service, DME – Distance Measuring Equipment* тощо [4, с. 309]. Еліпсні скорочення, на думку О. В. Ковтун, являють собою усічену структуру вихідного слова з одним чи кількома вилученими компонентами. У цій групі скорочень диференціює такі підвиди: аброморфемно-еліпсні (*SIGMET – Significant Meteorological Information*); ініціально-еліпсні, що містять у своїй структурі окремі з ініціальних елементів вихідного поняття (*VDF – Very High Frequency Direction Finding Station, VOR – Very High Frequency Omnidirectional Radio Range*) [4, с. 309].

Аброморфемні скорочення, згідно з позицією дослідниці, складаються з початкових частин слів вихідного слова чи словосполучення: *Lat (latitude), Long (Longitude)*. Ініціально-словесне скорочення (*cavok – ceiling and visibility OK*), що складається з початкових літер і цілого слова, використовується в повідомленнях із забезпечення метеорологічною інформацією екіпажів літаків. Це скорочення має усталене значення і відповідає таким метеорологічним умовам: видимість не менше десяти кілометрів, відсутність хмарності нижче 1500 метрів і купчасто дощової хмарності [4, с. 310].

О. С. Кубрякова досліджувала абревіатури й скорочення у двох ракурсах: відповідно до номінативної мети абревіатури й залежно від способів скорочень. Різноманітні види скорочених мовних одиниць не стільки утворюють нові лексичні значення, скільки, за твердженням науковця, змінюють спосіб представлення й відображення дійсності. Відповідно до номінативної мети абревіатури можна класифікувати

так: назви організацій, структур, документів, наприклад: *ANC* (*Air Navigation Commission*) – *АНК* (*аеронавігаційна комісія*); терміни зі сфери виконання польотів, організації повітряного руху тощо, наприклад: *ATC* (*Air Traffic Control*) – *КПП* (*керування повітряним рухом*); найменування, які використовуються в радіотелефонному зв'язку між пілотами та диспетчерами [5, с. 45].

Залежно від способів скорочень в англійській авіаційній термінології О. С. Кубрякова виокремлює такі різновиди аббревіатур: ініціальні (284 од.): *ACC* – *area control center*; поскладові (249 од.): *ENG* – *engine*; акроніми (101 од.): *EASA* – *European Aviation Safety Authority*; подвійне скорочення (20 од.): *ELT(AD)* – *Automatic Deployable ELT*, аварійний привідний радіомаяк автоматичного розгортання; ініціально-цифрові (101 од.): *TM5* = *TM AIRCRAFT* [5, с. 42].

Повідомлення *ATIS* містять інформацію щодо назви аеродрому, код аеродрому, напрямок і швидкість вітру, видимість, хмарність, температуру, важливу метеорологічну інформацію за необхідністю тощо. Для передачі інформації в цих повідомленнях вживаються різні типи аббревіатур і скорочень замість повних назв погодних явищ, назв типів метеоповідомлень, стану ЗПС, назв служб тощо.

Для повідомлень *ATIS* характерні різні типи скорочень, а саме: поскладове (*SN* – *Snow*), усічення двох голосних (*ABV* – *Above*); ініціальне (*AGL* – *Above Ground Level*, *MOR* – *Meteorological Optical Range*); ініціально-еліпсне (*NOTAM* or *NoTAM* – *Notice to Airmen*); акронімне (*CADAS* – *Computer Controlled Avionics Data Acquisition System*); подвійне (*CANAC* – *Computer Assisted National ATC Center*); ініціально-цифрове (*18R* – *Runway 18 Right*) (2, с. 107).

В авіаційній англійській мові натрапляємо на низку аббревіатур, що вимовляються як слово, тобто акронім: *GUMPS* – *Gas, Undercarriage, Mixture, Propeller, Seat belts and Switch*; *ASSIST* – *Acknowledge, Separate, Silence, Information, Support, Time* (2, с. 142).

Класифікація аббревіатур вплинула на способи перекладу аббревіатур авіаційної англійської мови. Г. Г. Єнчева вважає аббревіацію репрезентативним різновидом безафіксного способу творення авіаційних термінів, виокремивши понад 755 одиниць. Найчастіше спостерігається переклад відповідною повною формою слова або словосполучення (137 од.): *GA* – *gliding angle* – *кут планерування*; метод прямого запозичення (192 од.): перенесення оригінальної форми

скорочення в текст перекладу зафіксовано при передачі марки літальних апаратів (*B737-200*), авіаційних двигунів (*TRE331-14*), пілотажно-навігаційного обладнання (*AN/AC182*, *LRN500*); описовий метод (102 од.): *INAD* – особа, якій відповідними органами відмовлено у праві на в'їзд до держави; транскодування скорочення (96 од.), наприклад, *AEROSAT* – *Aeronautical Satellite Council* – *АЕРОСАТ* – Рада з використання супутників для потреб авіації; переклад відповідним скороченням (89 од.): *AJE* – *ППД* (повітряно-реактивний двигун); транскодування повної форми скорочення (71 од.): *BOAC* (*British Overseas Airways Company*) – авіаційна компанія; створення нового українського скорочення (68 од.): *RWY* – *runway* – *ЗПС* (злітно-посадкова смуга) [1, с. 14].

Такий вид перекладу зумовлений тим, що в українській мові наразі немає багатьох відповідників англійським термінам, оскільки українська авіаційна терміносистема нині перебуває на етапі свого активного становлення. Саме тому перекладачеві зручніше запозичити, транскодувати мовну одиницю або описати процес чи дію, яку вона передає, для правильного та повного її розуміння. Гадаємо, що розв'язання проблеми перекладу абrevіатур і скорочень у фразеології радіомовлення сприятиме якісному навчання майбутніх авіаційних спеціалістів розумінню і вживанню їх у повідомленнях ATIS.

Радіомовні терміни й концепти переважно маніфестуються у скороченій формі, повну назву складніше передавати й розуміти у процесі оперування повітряним рухом. У такий спосіб відбувається економія не тільки на лінгвальному рівні, а й у часі, що важливо, зокрема, в аварійних ситуаціях. Різні типи абrevіатур роблять мову радіообміну точною, однозначною й лаконічною, що відповідає вимогам ІКАО.

Аналіз абrevіатур і скорочень, використовуваних у повідомленнях ATIS, дав змогу констатувати, що поряд зі значною кількістю ініціальних абrevіатур у фразеології радіоповідомлень англійською мовою активізуються еліпсні й ініціально-еліпсні скорочення. Їх дослідженню варто приділяти належну увагу під час підготовки майбутніх авіаційних спеціалістів.

Подальше вивчення проблеми передбачає розробку завдань, що сприятимуть засвоєнню студентами авіаційних вищих навчальних закладів фразеології радіообміну, зокрема термінів, уживаних у повідомленнях ATIS, спонукатимуть студентів до самостійної роботи

з пошуку, вивчення і використання абревіатур, скорочень, усічень у повідомленнях ATIS.

Література

1. Єнчева Г. Г. Лінгвокогнітивне моделювання процесу перекладу авіаційних термінів (на матеріалі англо-українських версій нормативно-технічної документації ICAO) : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Г. Г. Єнчева. – Одеса, 2011. – 24 с.
2. Збірник авіаційних скорочень / під ред. Вітряка А. М. – Кіровоград, 2010. – 176 с.
3. Кириченко А. Г. Мовні особливості англійського авіаційного радіотелефонного дискурсу / А. Кириченко // Вісник Львівського університету : Серія : Іноземні мови. – 2013. – Вип. 21. – С. 63–68.
4. Ковтун О. В. Професійний дискурс «Радіообмін цивільної авіації» : функціональний і лінгвістичний аспекти / О. В. Ковтун // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Філологія (Мовознавство) : зб. наук. пр. – Вінниця : ТОВ «Фірма Планер», 2014. – Вип. 19. – С. 307–312.
5. Кубрякова Е. С. Номинативный аспект речевой деятельности : [монография] / Е. С. Кубрякова. – [3-е изд.]. – М. : Изд-во ЛИБРОКОМ, 2010. – 160 с.
6. Мальковская Т. А. Англо-русские соответствия в языковой структуре радиообмена в режиме общения пилот-авиадиспетчер : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Т. А. Мальковская. – Пятигорск, 2004. – 18 с.
7. Annex 10 to the Convention on International Civil Aviation / International Civil Aviation Organization. – Montreal, 2001. – Vol. II : Communication Procedures Including those with PANS status. – 2001. – 83 p.
8. Chrystal D. Txtng: The Gr8 Db8. / David Crystal. – Oxford: Oxford University Press, 2008. – 256 p.
9. ICAO Manual of Radiotelephony (Doc 9432 AN/925) / International Civil Aviation Organization. – Montreal, 2006. – 106 p.

Стаття надійшла до редакції 20.03.2015 р.

УДК 81.11 : 81'253

М. А. Чепурна

ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕКЛАДУ ДІЛОВИХ ЛИСТІВ

Чепурна М. А. Особливості перекладу ділових листів.

У статті розглядаються особливості перекладу ділових листів та стереотипні кліше як компонент семантичної структури, які можна згрупувати за тематичною ознакою. Особливу увагу приділено абревіатурам та скороченим словам, створення та функціонування яких сприяє мовній економії і робить зміст більш зрозумілим та інформативним для певного кола фахівців.

Ключові слова: діловий лист, англійська мова, українська мова, абревіатура, скорочення, кліше, лексична одиниця.

Чепурна М. А. Особенности перевода деловых писем.

В статье исследуются особенности перевода деловых писем, подробно рассматриваются стереотипные клише как компонент семантической структуры, которые можно группировать по тематическому признаку. Особое внимание акцентируется на аббревиатурах и сокращенных словах, создание и функционирование которых способствуют языковой экономии и делает содержание текста более понятным и информативным для определенного круга специалистов.

Ключевые слова: деловое письмо, английский язык, украинский язык, аббревиатура, сокращение, клише, лексическая единица.

Tchepurna M. A. Peculiarities of Translating the Business Letters.

The article deals with the peculiarities of translating the business letters. We consider in detail the stereotype cliches as a component of semantic structures that may be grouped on thematic basis. Special attention is paid to the abbreviations and shortened words, with their creation and functioning promoting linguistic economy and making the content more understandable and informative for a specific circle of specialists.

Key words: business letter, English, Ukrainian, abbreviation, shortening, cliché, lexical unit.

Переклад міжнародної ділової документації має безліч особливостей. Тексти такого змісту обов'язково відповідають регламентованій формі. Основним завданням перекладача є дотримання необхідної форми та правильне розміщення адаптованого тексту.

При оформленні листа необхідно враховувати використання всіх мовних кліше та стильових особливостей матеріалу. Від роботи перекладача залежить результативність узаємодії партнерів.

Ведення справ з іноземним партнером найчастіше починається з листа, надісланого факсом чи електронною поштою. Ділові листи є важливим елементом зовнішньоекономічної діяльності. У країнах з розвинутою ринковою економікою ділові папери є невід'ємною частиною соціально-економічних відносин. Від ділового листа залежить пошук потенційних партнерів, можливість установа чітких ділових контактів, а також пошук та освоєння нових ринків збуту продукції й надання послуг. Лист – це поширений вид документації, один із засобів обміну інформацією [3, с. 4].

Проблема лінгвістичних особливостей жанру ділового листування розглядається в роботах О. Ю. Дубенко, І. Б. Іванової, В. В. Калюжної, Т. М. Каменевої, Т. Д. Пасічник, І. М. Підгайської, І. Д. Суханової, О. Б. Гарнопольського, С. П. Кожушко, І. Є. Шаргай, а також Л. Хемп-Лайонза, Б. Херслі, С. Нормана, Р. Райкрофта, Р. Ернеста та інших.

Мета статті – проаналізувати структурні та лінгвістичні

особливості ділових листів.

Діловий лист характеризується такими загальнотекстовими особливостями, як комунікативна спрямованість, смислова і логічна цілісність, зв'язність та завершеність, інформативна значущість. Крім того, діловий лист характеризується й специфічними ознаками, як-от: 1) об'єктивність; 2) конвенційність; 3) інструментальність; 4) прагматичність. Стилистичною нормою ділової кореспонденції є стандартизація, яка фіксується в лексико-фразеологічних та синтаксичних напрямках. Діловому мовленню, як відомо, притаманна подібність мовленнєвих засобів і їх частотність, що є причиною появи кліше та стандарту [5, с. 5].

Діловий лист як частина сфери ділової комунікації виконує певну комунікативно-прагматичну функцію, під якою розуміють типову конвенційну мовленнєву реалізацію прагматичної мети автора, зумовлену нормами соціально-функціональної сфери. Загальною прагматичною метою адресанта є вплив на адресата. А мовні засоби, які реалізують цю мету, формують певну комунікативно-прагматичну функцію листа, що дає змогу адресатові інтерпретувати діловий лист-прохання, пропозицію, скаргу, вибачення тощо [6, с. 10–11].

Стил мовлення – це система взаємопов'язаних засобів, що слугують певній меті спілкування. В англійській мові виокремлюють переважно п'ять основних стилів мовлення: художній; публіцистичний; газетний; науковий; офіційно-діловий [4, с. 8].

Для отримання адекватного перекладу тексту слід враховувати стиль мовлення, оскільки ця належність має безпосередній вплив на вибір методів та прийомів перекладу. Крім того, вона визначає використання мовних засобів, скажімо, використання метафор у художньому стилі або їх відсутність в офіційно-діловому. Ділові листи безпосередньо належать до зразків офіційно-ділового стилю.

Офіційно-діловий стиль являє собою систему взаємопов'язаних мовних засобів, що мають на меті констатацію умов, які поєднують дві сторони у процесі діяльності. Він передбачає такі підмови: ділової документації; юридичних документів; дипломатії; військових документів.

При перекладі варто враховувати специфіку відповідного стилю, передусім зважати на особливу систему кліше, термінів та стійких виразів. Здебільшого лексика допомагає з'ясувати, до якого підстилю

належить текст: *extra revenue, profit tax* – фінансові документи; *to ratify an agreement, extra-territorial status* – мова дипломатії і т. ін. Це стосується й абrevіатур, умовних символів, скорочень: *\$ – dollar, Ltd – Limited, M.P. – Member of Parliament, Gvt – government, ATAS – Air Transport Auxiliary Service*. При перекладі скорочення переважно отримують розшифрування. Наприклад, ділові листи мають реквізити, де вказують адресу автора, дату, ім'я та адресу отримувача, а також наявні особлива фраза, якою закінчується лист, поділ на абзаци, параграфи та їхня нумерація.

Процес перекладу поділяють на «етапи» (В. Н. Комісаров) або «рівні» (В. Н. Крупнов) [2, с. 44]: розпізнання слова та загальної структури тексту; критичне осмислення оригіналу; передача отриманої інформації; завершальне осмислення перекладу в межах ширшого контексту.

Компонентом семантичної структури ділових листів є стереотипні кліше, які можна згрупувати за тематичною ознакою: 1) замовлення; 2) пропозиція; 3) претензія, скарга; 4) запит; 5) повідомлення; 6) вибачення; 7) прохання. Існування в українській мові подібних груп висловлювань значно полегшує їх переклад українською мовою з англійської. Розглянемо кожену групу:

1) замовлення: *With reference to the catalog you sent us we wish to place the following order* [1, с. 45] – Ми хотіли б зробити замовлення, спираючись на каталог, який Ви нам надіслали; *We are ordering ... each of the following items* [1, с. 98] – Ми замовляємо по .. одиниць кожного з таких виробів;

2) пропозиція: *Based on your annual requirement of ... items, we can make the following offer* [1, с. 45] – Виходячи з Вашої щорічної потреби в ... одиниць, ми можемо запропонувати Вам такі умови договору;

3) претензія, скарга: *We regret that we must place the entire shipment at your disposal. Please let us know how you wish to dispose of same* [1, с. 105] – Ми з жалем мусимо повернути Вам надіслані Вами товари. Просимо повідомити нам про те, як Ви пропонуєте розпорядитися вантажем;

4) запит: *We are above all interested in information regarding the solvency and credit rating of the company* [1, с. 98] – Особливо нас цікавить інформація щодо платоспроможності фірми та її кредитоспроможності;

5) повідомлення: *We wish to inform you that your order № 30198 dated ... has been shipped today*[1, с. 198] – *Ми хочемо повідомити Вам, що замовлення № 30198 від ... було відвантажено сьогодні;*

6) вибачення: *We offer our apologies for the delay in delivery* [1, с. 123] – *Ми приносимо наші вибачення за затримку в поставці; We will immediately make payment and would like to ask you to excuse the delay* [1, с. 125] – *Ми негайно проведемо оплату і просимо Вас вибачити нам за затримку;*

7) прохання: *We shall (should) be obliged if you will (would) inform us...* [2, с. 105] – *Ми будемо (були б) вдячні, якщо Ви повідомите (повідомили б) нам ...*

На окрему увагу заслуговує вживання абревіатур і скорочених слів, що відіграють важливу роль у діловому спілкуванні. Абревіатури та скорочені слова слугують мовній економії, однак є зрозумілими для вузького кола фахівців. При перекладі варто застосовувати їх функціональні відповідники або описовий спосіб: *a.a.r. (against all risks)* – *проти всіх ризиків; a.c. (account current)* – *поточний рахунок; advt. (advertisement)* – *оголошення, реклама; amt. (amount)* – *сума; B/E (bill of exchange)* – *тραπεза; B/L (bill of lading)* – *коносамент; chq (cheque)* – *чек; C.N. (credit note)* – *кредитне авізо; D/P (documents against payment)* – *документи за готівковий розрахунок; emb. (embargo)* – *ембарго; mt. (nominal)* – *номінальний.*

Серед синтаксичних структур, властивих діловим листам обох мов, вирізняються прості речення з ускладненою структурою. Англійське речення ускладнюється через використання інфінітивних конструкцій, герундію, дісприкметникових зворотів, що є засобами мовної економії та не є характерними для українського ділового листа. При перекладі доцільно використовувати граматичну трансформацію: *When unpacking the goods we experienced damages owing to the insufficient terms of transportation* [1, с. 143] – *При розпаковуванні товару ми помітили, що товари надійшли ушкодженими через невідповідні умови транспортування.* У перекладі репліка зберігає суб'єкт дії, але її структура дещо змінюється. Герундій транспонується в іменну синтагму з прийменником і виконує в реченні функцію обставини часу.

У ситуаціях, коли англійське речення ускладнюється абсолютним дісприкметниковим або інфінітивним зворотом, ці форми трансформуються при перекладі в підрядне речення причини або

з'ясувальне: *We offer you 3,000 tons of gas oil, delivery to be made in August* [1, с. 149] – *Ми пропонуємо 3000 тонн газойля, до того ж поставка відбудеться в серпні*; *You having been most successful in selling other goods, we would like to offer you our products* [1, с. 156] – *Ми хотіли б запропонувати Вам нашу продукцію, оскільки Ви досягли значного успіху у продажі багатьох товарів*. Інфінітивні конструкції відтворюються еквівалентно або трансформуються в підрядне речення умови: *We expect the goods to be loaded at once* [6, с. 143] – *Ми очікуємо, що товари будуть відвантажені негайно*.

В англійському діловому листі домінантними є дійсний та умовний способи дії дієслова, які передаються еквівалентними формами в перекладі: *We would be grateful if you could confirm that this company settles promptly on due dates* [1, с. 154] – *Ми були б Вам вдячні, якщо Ви могли б підтвердити, що ця компанія вирішує всі справи в установлені терміни*. Імперативна форма дієслова, що вживається в українському діловому листуванні, не властива англійському.

Характерною рисою англійського ділового листа є вживання стандартизованих кліше, які мають прагматичну спрямованість та забезпечують реалізацію категорії ділової ввічливості: *We are looking forward to hearing from you* – *Ми з нетерпінням чекаємо на Вашу відповідь*; *We would appreciate your cooperation on this matter* – *Будемо вдячні за співпрацю*; *Thank you in advance for your cooperation* – *Наперед дякуємо за допомогу*; *Awaiting your prompt reply* – *В очікуванні швидкої відповіді*.

Ділове листування – є невід'ємним засобом зв'язку, що слугує для встановлення зв'язків між підприємствами, як вітчизняними, так і іноземними, сприяє економічному та політичному розвитку країни. Тому вміння правильно та коректно скласти ділові листи є надзвичайно важливим для будь-якої держави. І фахівці в цій справі повинні знати все до найменших подробиць й пам'ятати, що стиль написання листа до закордонної компанії є відмінним від звичного для нас, традиційного. Не слід забувати про структуру написання листа, оскільки послідовність викладу інформації, логічність змісту, простота і т. ін. є кроком до успішного підписання контракту, залагодження конфліктів та підписання договорів. На окрему увагу заслуговує звертання до одружених та неодружених жінок, до чоловіків з особливими титулами тощо. Не менш важливими є знання

пунктуації та специфіки перекладу листових штампів. Дотримання тих чи тих норм, зокрема й в офіційно-діловому стилі, допоможе перекладачеві розв'язувати складні проблеми ділового спілкування.

Перспективним є розгляд англійського та українського ділових листів у комунікативно-прагматичному та когнітивному аспектах.

Література

1. Деловая переписка на английском и русском языках. 4000 стандартных фраз и выражений, 100 образцов деловой переписки по тематическим разделам. – М. – Будапешт : Панноарт, 1996. – 400 с.
2. Комиссаров В. Н. Теория перевода (лингвистические аспекты) / В. Н. Комиссаров. – М. : Высшая школа, 1990. – 253 с.
3. Львовская З. Д. Теоретические проблемы перевода / З. Д. Львовская. – М. : Высшая школа, 1985. – 232 с.
4. Масальского В. І. Теорія і практика перекладу ділової документації : [навчально-методичний посібник] / В. І. Масальского. – Донецьк : ДонНу, 2006. – 144 с.
5. Пономарів О. Д. Стилїстика сучасної української мови / О. Д. Пономарів. – Тернопіль, 2002. – 248 с.
6. Радченко В. В. Сопоставительный анализ английской, немецкой и русской деловой корреспонденции : автореф. дис. ... канд. филол. наук / В. В. Радченко. – Пятигорск, 2005. – 23 с.
7. Савченко Т. В. Проблеми міжкультурної взаємодії в діловому спілкуванні : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Т. В. Савченко. – К., 1999. – 16 с.
8. Kenneth V. Business Email Basics [Електронний ресурс] / В. Kenneth. – Режим доступу : http://esl.about.com/od/businessenglishwriting/a/bizdocs_3.htm

Стаття надійшла до редакції 30.03.2015 р.

УДК 811.161.2'373.48:316.776.23

Н. М. Шарманова

МОВНІ КЛІШЕ В МАС-МЕДІЙНІЙ КОМУНІКАЦІЇ: ОСОБЛИВОСТІ МАНІПУЛЯТИВНОГО ВПЛИВУ

Шарманова Н. М. Мовні кліше в мас-медійній комунікації: особливості маніпулятивного впливу.

У статті проаналізовано питання маніпуляції масовою свідомістю за допомогою стандартизованих стереотипних одиниць з мови новітніх українських медіа. Масовий мовний вплив на реципієнта осмислюється з погляду лінгвопрагматики. Використання мовних кліше визначає маніпулятивні впливи на колективну свідомість.

Ключові слова: мас-медійний дискурс, мовне кліше, прагматика, маніпуляція, маніпулятивний вплив.

Шарманова Н. Н. Языковые клише в масс-медийной коммуникации: особенности манипулятивного воздействия.

В статье рассматриваются вопросы манипуляции массовым сознанием в аспекте использования стандартизированных стереотипных единиц в языке современных украинских медиа. Массовое воздействие на реципиента раскрывается с позиции лингвопрагматики. Использование речевых клише определяет манипулятивное воздействие на коллективное сознание.

Ключевые слова: масс-медийный дискурс, языковое клише, прагматика, манипуляция, манипулятивное воздействие.

Sharmanova N. M. Peculiarities of language cliches manipulative influence on massmedia communication.

The article reveals the problem of consciousness manipulation process and the role of stereotype language units in it. Language influence made upon the addressee is considered in the aspect of linguapragmatics. The research also shows pragmatics of language cliches in modern Ukrainian media. Using cliches determines the opportunity to manipulate both collective consciousness.

Key words: massmedia discourse, language cliché, pragmatic, manipulation, manipulation influence.

Вплив на масову свідомість у комунікаційному просторі визнають одним із значних технологічних досягнень сучасності (Г. Г. Почепцов), а царину мас-медіа неможливо уявити, на думку лінгвістів, без планування мовного впливу й контролю за його ефективністю [5]. Ужиток маніпулятивних стратегій і тактик впливу в медіакомунікації тісно пов'язаний з особливостями самої медіасфери, до якої входять преса, телебачення, радіомовлення, Інтернет і яка детермінує «живий зворотний зв'язок адресантів і адресатів, учасників соціальної комунікації, вона стає надійним джерелом для вивчення динаміки мовних змін, активних процесів у мові й мовній свідомості наших сучасників» [3, с. 123]. А між мовною свідомістю сучасного українця і розгалуженим інформаційним простором ЗМК, як акцентує С. Я. Єрмоленко, існують причинно-наслідкові зв'язки [3, с. 124]. Це видається доцільним в осмисленні питань щодо маніпуляцій масовою свідомістю за допомогою мовних кліше, адже в сучасному мовознавстві залишаються нерозв'язаними питання комплексного опису механізмів масової комунікації, пов'язаних із актуалізацією автономних лінгвістичних утворень. Мовні кліше, транслюючи

процеси стандартизації мови загалом, відображають у свідомості часто повторювані явища дійсності.

Під мовними кліше розуміємо стереотипні комбінації словесних знаків, регулярні автономні блоки із традиційно усталеними значенням і формою: *Світ сьогодні* («События дня», канал «Україна», 07.02.2014; 25.02.2014; 28.05.2014; 05.06.2014; 23.12.2014; 23.04.2015; ТСН, канал «1+1», 23.03.2014; 27.05.2014); 3) «Новини дня», канал ІНТЕР, 14.11.2014); *Схід сьогодні* («События дня», «Україна», 02.06.2014; 04.06.2014; 11.06.2014); *Донбас сьогодні* («События дня», «Україна», 25.02.2015) тощо.

Мета розвідки полягає в розкритті маніпулятивного впливу кліше в українському мас-медійному просторі. Мета передбачає висвітлення таких завдань: 1) з'ясувати феномен мовної маніпуляції у світлі інтегральних властивостей сучасної медіакомунікації; 2) визначити маніпулятивні можливості мовних кліше в новітньому медіадискурсі.

Залучення масової аудиторії до спілкування в різних типах засобів масової комунікації передбачає ті чи ті дискурсивні й комунікативно-прагматичні вектори у функціонуванні сучасної української мови. С. П. Бибик зауважує: «Коли ми говоримо про вплив засобів масової інформації на мовну свідомість читачів чи слухачів, то повинні враховувати специфіку нинішніх ЗМІ» [2, с. 133]. Дослідниця стверджує: у контексті питання про вплив мови ЗМК на мовну свідомість українців варто акцентувати на тому, що піддається змінам не тільки сам літературний стандарт сучасної української мови – усні й писемні мовні норми, – руйнується перш за все стильова норма, сформована за попередній період історії мови – до 90-х років ХХ ст.: «На зміну врівноваженому стилю подачі інформації прийшла мода на перенесення на шпальти висловлення інтерв'юера, яке передає афективні стани мовців, їх розкутості, характерної для побутової ситуації, їх епатажності» [2, с. 134].

Дискурсивний характер мови сучасної медіакомунікації визначають функціональна спрямованість ЗМІ, соціально-політичні умови (демократизація суспільства), зміщення в бік діалогічності, накладання постмодерністської техніки письма (І. В. Шумкіна). Крім того, дослідники новітніх медіа (С. П. Бибик, Ц. Йотов, І. Л. Михайлин, О. Г. Руда та ін.) визнають дискурсивність журналістських текстів з орієнтацією на сьогодення й повсякденну

мовну практику, універсальність лексико-тематичного різноманіття, мовні інновації, діалогічність у поєднанні з інтертекстуальністю, дифузію елементів усності як складової аргументативних тактик, документальність і фактуальність специфічними ознаками сучасної медіакомунікації [2, с. 134].

Зауважимо, що неабияка увага масової аудиторії до медіадискурсу пов'язана з його винятковою значущістю для життєдіяльності сучасного суспільства: у текстах ЗМІ знаходять відображення важливі для соціуму культурні й політичні події, а мова засобів масової комунікації постає репрезентантом і суспільно престижним різновидом національної мови – «як мова, що своїми значеннями об'єднує націю» (Г. Я. Солганик). Стосовно значущості мови медіапростору в загальнонаціональному вимірі, то, на наш погляд, авторитетною є думка С. Я. Єрмоленко: мова новітньої масової комунікації – це «не лише пасивний об'єкт наукових розвідок – лінгвістичних і журналістських, соціологічних, а й активний суб'єкт, який забезпечує важливу суспільну функцію української мови – реалізацію її літературного стандарту, тобто нормованої, з культуромовними традиціями загальноприйнятої мови спілкування» [3, с. 123].

Властива публіцистичним текстам «спрямованість на вплив і переконання визначає особливі взаємостосунки між сторонами спілкування... Це не констатувальне, а імперативне мовлення, воно покликане не лише повідомити про що-небудь..., але й навіяти це ставлення адресату, тобто зрештою це мовлення, покликане вплинути на переконання або поведінку читача, на його оцінку тих чи тих факторів» [11, с. 64]. Ураховуючи залежність оцінки інформації реципієнтом від її розміщення в тексті, адресант «акцентує факти та події, що є значущими, на його думку, та нівелює менш необхідну інформацію» задля досягнення загальної комунікативної мети [1, с. 43].

Наголошуючи на зростанні ролі ЗМК у процесах формування масової свідомості, автори колективної монографії «Реклама та PR у масовоінформаційному просторі» зазначають, що на сьогодні практично не підлягає сумнівам сугестогенна домінанта сучасних медіа. Спираючись на результати лінгвістичних, психологічних і соціологічних досліджень, вони акцентують, що такі підходи «сприяють з'ясуванню природи сугестивних імплікованих субстратів,

проте їх безпосередня експлікація відбувається насамперед на рівні лінгвістичних конекторів, які і здійснюють відповідну впливову експансію, що увиразнює необхідність їх якнайдетальнішого аналізу і з огляду на важливість дослідження феномену сугестії загалом, і з огляду на роль ЗМІ у формуванні суспільної думки, що, своєю чергою, передбачає коректне прогнозоване використання відповідних лінгвістичних маркерів» [9, с. 234].

Маніпулятивний вплив є об'єктом лінгвістичних, психологічних, філософських, соціологічних і політологічних досліджень (Л. Р. Безугла, Б. Бессонов, Р. М. Блакар, Д. Болінджер, Х. Вайнріх, Є. Л. Доценко, О. В. Зарецький, В. В. Зірка, О. С. Іссерс, С. Г. Кара-Мурза, В. Клемперер, Т. Ю. Ковалевська, Н. В. Кондратенко, Г. А. Копніна, Ф. Менц, О. Г. Руда, І. О. Романченко, Б. Я. Шарифуллін, І. Ю. Шкіцька, Е. Шостром та ін.).

Спираючись на вироблені в різних царинах погляди щодо сутності маніпуляції, Г. А. Копніна подає таке узагальнення: «Мовленнєва (мовна) маніпуляція (маніпулювання) – різновид маніпулятивного впливу, здійснюваного шляхом умілого використання певних ресурсів мови задля прихованого впливу на когнітивну й поведінкову діяльність адресата» [6, с. 25].

Феномен маніпуляції полягає в узагальненні різних стратегій, тактик і прийомів. Сам термін має досить високий ступінь диференціації та виступає родовим щодо цілої системи понять. О. Г. Руда, зважаючи на думку попередників (Г. Грачов, І. Мельник), наголошує: «До цієї системи входять: маніпулятивний вплив, маніпулювання (в політиці, суспільною свідомістю), міжособистісні маніпуляції, соціально-політичні маніпуляції особистістю тощо» [10, с. 52].

Маніпуляцію дослідники визначають як складову технології влади (С. Г. Кара-Мурза). Тому маніпуляції свідомістю визначені соціальною дистанцією між елітою й широкими масами і тим соціальним напруженням, яке породжує величина цієї дистанції (Я. В. Любимий). Стандартний набір інструментів владного впливу становлять сила, примус, стимулювання, переконування й маніпуляції. Інформаційний вплив на суспільство здійснюється якраз за допомогою двох останніх. Осмислюючи маніпулятивні стратегії й тактики в сучасному українському політичному дискурсі, трансльовані через ЗМІ, О. Г. Руда акцентує на специфіці цих

інформаційних інструментів впливу: «Проте якщо метою переконання є перетворення людей на односторонніх, розкриття ідей і планів, побудова комунікації, то маніпуляція передбачає якраз примус, але не фізичний, а психічний. Маніпулятор не переконує, а констатує, що переконання, ідеї й плани в нього такі самі, як і в об'єктів впливу. Від переконання маніпуляцію відрізняє масований вплив, навала сигналів (так званих 'меседжів') суспільству через різноманітні канали» [10, с. 52–53].

Маніпуляція становить спосіб зміни чи коригування картини світу реципієнта, що реалізується за допомогою вербальних складових, що визначаються низкою мовних засобів, які взаємодоповнюються і взаємоперетинаються, супроводжуються невербальними компонентами (наприклад, у теле- та інтернет-просторі). Адже результат маніпулятивного впливу завершеного фрагменту мас-медійного повідомлення залежить від сумарного впливу симбіозу всіх наявних елементів, і зокрема від ефективності маніпулятивної дії мовних і позамовних компонентів.

Маніпулятивний вплив на масового адресата в засобах масової інформації мають свої особливості в аспекті способу передачі інформації (опосередкованість мас-медіа і неможливість миттєвого коригування засобів впливу залежно від реакції адресата) і сутності адресата інформації (масовий / потенційний індивідуально-масовий адресат). На відміну від специфіки міжособистісного спілкування, маніпуляція в мас-медіа не передбачає врахування індивідуальних властивостей реципієнта, а, отже, може йтися і про конкретного, і про можливого адресата та більш універсальні мовні засоби, розраховані на різнорівневу аудиторію. Це дає змогу розглядати «спілкування за допомогою засобів масової комунікації <...> як соціальну взаємодію» [12, с. 54].

Дослідники механізмів маніпуляції розглядають її як складне багаторівневе, багатокомпонентне явище, де маніпулятивний вплив ґрунтується на принципах прихованості, майстерності, існування або створення ілюзорної дійсності: «Досягти результату за допомогою мовної маніпуляції можна лише за умови некритичного сприйняття поданої інформації адресатом, однак вона має подаватися приховано, у вигляді імплікатур» [9, с. 277]. У цьому і виявляються інтегральні ознаки мас-медійного дискурсу, семіотика якого ґрунтована тим, що

«масова інформація характеризується систематичним застосуванням поряд зі словом цілої низки знакових систем, які відіграють важливу роль в організації її тексту. У змістовому плані твори масової інформації загалом похідні від інших, передусім прозових, видів слова. У плані отримання і сприйняття масова інформація характеризується визначеністю аудиторії й ефективністю. Ефективність масової інформації виявляється в тому, що її зміст регулярно відтворюється в мовленні найбільш широких верств населення» [12, с. 39].

На вживанні стереотипних, готових мовних форм вираження неодноразово акцентували Ch. Bally, S. Leszczak, E. Partridge, R. Rathmaur, J. Rogers, В. В. Виноградов, Т. Г. Винокур, В. К. Гак, І. Р. Гальперін, В. В. Гвоздев, Т. М. Дрідзе, Г. А. Копніна, В. В. Красних, М. А. Кронгауз, О. С. Кубрякова, Л. Маккензен, Л. І. Мацько, Р. К. Міньяр-Белоручев, Т. М. Ніколаєва, Б. Ю. Норман, Д. Е. Розенталь, О. Б. Сиротиніна, Н. М. Сологуб, Л. В. Щерба, Р. О. Якобсон та ін. Дослідженню ролі кліше у процесі сприймання й оцінки медійної інформації присвячені праці Ю. О. Александровського, О. Р. Лурії, І. І. Ляхова, Е. М. Соколова та ін. Доведено, що семантичні і прагматичні ознаки публіцистичних текстів відбивають стереотипні очікування масової аудиторії та політико-економічні вподобання власників видань [4, с. 4]. Серед таких засобів використовується один із різновидів кліше – ідеологічні кліше, маніпулятивний потенціал яких у контексті стереотипізації подано в роботах Г. А. Копніної, Г. Г. Почепцова, О. П. Сковороднікова, О. К. Шевченка та ін.

Сфера застосування конструкцій і фіксоване місце в контексті, стереотипність, конвенційність, ритуальність ужитку в мас-медіа, нейтральність вираження, прирощування стилістичного ефекту в різних дискурсивних ситуаціях визначають прагматику мовних кліше. Основною сферою функціонування кліше у ЗМК є їх інформативне, волюнтативне, сугестивне застосування. Л. В. Завгородня наголошує: «Система стереотипів дає змогу реагувати на різні, часом суперечливі життєві ситуації і діяти відповідно до реалій існуючого суспільства» [4, с. 11]. Мовні кліше як економічні комунікативні утворення здатні лаконічно реалізувати певні стратегії і тактики в масовій комунікації. Виконуючи регулятивну функцію, мовні кліше реалізують комунікативно-прагматичні завдання, спрямовані на якісну

організацію мас-медійного дискурсу та забезпечення окреслених для нього стратегій.

Своєрідністю мовних кліше у мові мас-медіа як характерних одиниць комунікації, є забезпечення ними чітких комунікативно-прагматичних впливів. Як і інші дискурсивні практики, сучасний медіадискурс актуалізує мовні засоби, здатні маніпулювати масовою свідомістю. Услід за І. В. Решетаровою, Л. Р. Безугла й І. О. Романченко в монографії «Лінгвопрагматика дискримінації у публіцистичному дискурсі» зазначають: «ЗМІ є основним інструментом поширення повідомлень, які впливають на громадську свідомість» [1, с. 44].

Аналіз сучасних засобів масової інформації, здійснений дослідниками процесів і механізмів маніпуляції, показав існування чотирьох основних вербальних складових маніпулятивного впливу – застосування комічного, нагнітання страху, використання числа, відображення чуток. Так, Г. М. Подшивайлова виділяє 4 мовні засоби маніпулятивного впливу в політичному дискурсі, як номінування, взаємодія мовних кліше й експресивів, метафоричність мас-медійних повідомлень, імпліцитна інформація, використання іншомовних вкраплень як вияв дво-/ тримовності можливого реципієнта [8].

Кліше як повторюваний у схожих ситуаціях мовний знак дозволяє втілювати суспільні орієнтири на рівні ідеологічних смислів, актуальних у певний момент і поширюваних в українському соціумі. Маркування за допомогою кліше суспільно значущої інформації на сьогодні визначає діяльність вітчизняних медіа – національних і комерційних, традиційних та мережних. Порівняємо найбільш уживані нині кліше в мові мас-медіа: *гуманітарний рейс; гуманітарний конвой (так званий гуманітарний конвой / конвой Путіна); гуманітарний коридор; гуманітарний колапс, гуманітарна допомога; гуманітарна підтримка; гуманітарний штаб*. Мовні кліше як суспільно-політичні номени описують події українського сьогодення і викликають чи не найбільший інтерес у масового адресата, і не тільки в Україні, а й світі.

Актуалізація кліше запобігає або сприяє вияву мовної агресії, що перш за все залежить від контексту подання інформації, зумовленого системою соціальних та ідеологічних стереотипів, які у сфері масової комунікації відбиваються не лише крізь зміст тексту, але й через план

його вираження (мовну і формальну структуру), як-от: *мирний процес; мирне врегулювання конфлікту; ядерний конфлікт; волонтерський рух; волонтерський штаб; волонтерська допомога (допомога волонтерів)*. Надмірна політизація й поляризація суспільства, обґрунтовано підвищена увага до низки проблем соціальної сфери передбачають широкий маніпулятивний резонанс з боку масової аудиторії. Особливо виразно це відстежується на рівні серійної сполучуваності в двокомпонентних структурах ад'єктивно-субстантивного й субстантивно-субстантивного типу, які домінують той чи той фактологічний концентр. Наприклад: 1) колапс (*гуманітарний колапс; економічний колапс; екологічний колапс; повний колапс /вдасться уникнути повного колапсу/; справжній колапс; колапс долара*); 2) загроза (*світова загроза; терористична загроза; загроза захоплення влади / територій*); 3) територія (*територія, підконтрольна / невідконтрольна Україні / Києву, українській владі, українським військовим, силовикам/; територія, підконтрольна / невідконтрольна ДНР / ЛНР, сепаратистам, терористам, проросійським бойовикам/*) тощо.

Сугестивність мас-медійних повідомлень визначається також використанням лексики з позитивною семантикою у ролі смислових концентрів мовних кліше. Наприклад, *доля*: *Доля України; Доля Донбасу* (ТСН, канал «1+1», 05.02.2015); *Доля Дебальцевого* («События дня», канал «Україна», 17.02.2015); *Доля Надії* (ТСН, канал «1+1», 18.02.2015; 23.03.2015); *життя*: *Окуповане життя* (ТСН, канал «1+1», 02.06.2013); *Солдатське життя* («Новини», канал «2+2», 11.11.2014); *Життя триває* (ТСН, канал «1+1», 19.09.2008); *Життя – це вибір. Життя в Україні практично завжди вибори* («Подобиці тижня», канал ІНТЕР, 14.09.2008); *Життя як воно є* («Час новин», 5-й канал, 24.10.2008); *гідність*: *Революція гідності; Промінь гідності /запалити Промінь гідності/* («События дня», канал «Україна», 20.02.2015); *Марш гідності* («События дня», канал «Україна», 22.02.2015); *Хода гідності* («Новини», 1-й Національний канал, 22.02.2015). Такі лексеми дослідники називають актуалізаторами семантичного маніпулювання, акцентуючи на тому, що лексеми з позитивною семантикою «викликають у реципієнтів відповідні емоції, що є сприятливими умовами для навіювання (інколи цей прийом називають ‘магія слів’))» [9, с. 269]. Сугестивні впливи за

допомогою цього маніпулятивного прийому (актуалізація в мовних кліше слів із позитивним навантаженням) зумовлені тим, що створюється позитивний модус в асоціативному ланцюжку при сприйнятті суспільно значущої інформації.

Лексика загально описового характеру, що відображає інтерпретацію в сучасних медіатекстах наскрізної суспільної тематики, становить основний фонд лексики інформаційно-аналітичних програм [12, с. 46–47]. Оскільки сучасні ЗМК актуалізують тематику оновлення українського суспільства, то це знайшло, відповідно, своє відображення в стереотипних одиницях із компонентом *новий*: *Нове життя* (ТСН, канал «1+1», 09.03.2013); *Новий сезон* (реклама шоу «Ревізор» на каналі СТБ, 26.02.14); *Нові правила* (реклама шоу «Україна має талант. Шостий сезон» на СТБ, 26.02.14; у назві сюжету («Вікна», канал СТБ, 29.04.2015); *Новий кабмін* («Вікна», канал СТБ, 26.02.2014); *Нові міністри*. («Вікна», канал СТБ, 05.02.2013); *Новий уряд. Старі проблеми* («Вікна», канал СТБ, 27.02.2014); *Нові протести* («Час новин», 5-й канал, 29.08.2014); *Нова конституція* («Час новин», 5-й канал, 11.04.2014) тощо. Сугестивний потенціал ужитку слова *новий* (*нова, нове, нові*) має на меті апелювання до емоціогенних зон свідомості, а в поєднанні із суспільно-політичною лексикою відбувається «утворення сенсові-ритмомелодійної континуальності мовлення, спричиняє ‘утилізацію свідомості’ і відкриває доступ до підсвідомих ресурсів» [9, с. 237].

Низка суспільно-політичних і соціальних факторів актуалізували нині ужиток лексики, що відтворює військово-політичну ситуацію на Сході України. Порівняємо: якщо в 2009 році у телепросторі стосовно української військової галузі гасловим сприймалося кліше *Солдат спочиває – служба триває* («Вікна», канал СТБ, 26.05.2009), то навесні 2014 р. поширеним стало гасло *Армія з народом* (із реклами «565» на підтримку Української армії березень – квітень 2014), влітку 2014 року у зв'язку з трагічними подіями під Іловайськом – *Героям слава* (липень 2014) і т. п. Нині в ужитку актуалізувалися кліше на зразок *На лінії фронту* («События дня», канал «Україна», 24.02.2015); *Військова атака* (ТСН, канал «1+1», 11.02.2015); *Прощавай, зброє!* («События дня», канал «Україна», 23.02.2015; 24.02.2015). Військова тематика наскрізно пронизує інформаційні повідомлення та аналітичні програми у вітчизняних медіа, що детермінує функціонування низки

мовних одиниць у заголовках, як-от: *Повернення героїв* (ТСН, канал «1+1», 23.02.2015); *Діти війни* («События дня», канал «Україна», 05.06.2014); *Жертви війни* («Час новин», 5-й канал, 06.02.2015); *День війни* («События дня», канал «Україна», 10.02.2015); *День на фронті* («События дня», канал «Україна», 23.03.2015); *Військова зрада* (ТСН, канал «1+1», 04.02.2015); *воєнний трофей* (ТСН, канал «1+1», 23.02.2015); *Воєнні будні* (канал «2+2», 29.08.2014).

У новітньому мас-медійному дискурсі виразно відстежується механізми нагнітання страху. Виділяють певні види масового страху: 1) побоювання іноземного впливу (різноманітних видів залежності України від інших держав, а також страх розколу країни); 2) страх перед сепаратизмом (неофашизмом, сталінізмом, а в опозиційних друкованих ЗМІ – націоналізмом), 3) страх тероризму, 4) страх перед бандитизмом (кримінальними структурами), 5) містичний страх (метафоричне звернення до страху перед надприродними силами / істотами), 6) переживання за безпосереднє оточення адресата [8, с. 13–14].

Проілюструємо зазначені вияви побоювань з позиції зовнішнього реагування на ті суспільні події, що відбуваються в Україні, низкою мовних кліше, що активно функціонують в сучасних медіатекстах: *Російська загроза* (ТСН, канал «1+1», 09.03.2013); *Майбутня агресія* (1-й Національний канал, 05.02.2015); *Реакція світу* (ТСН, канал «1+1», 25.02.2014); «События дня», канал «Україна», 25.02.2014); *Світова реакція* («Час новин», 5-й канал, 14.06.2014); *Реакція згори* («События дня», канал «Україна», 27.02.2014); *Міжнародна реакція* («Вікна. Новини. Спецвипуск», канал СТБ, 27.02.2014); (ТСН, канал «1+1», 18.02.2015) і т. п.

Вияв мовної агресії детермінує появу мовних одиниць із семантикою захисту (*захист, оборона, укріплення*). Так, з позиції зовнішньополітичного реагування й підтримки світової спільноти для України внутрішні суспільні події сприймаються за допомогою маркера *оборона*: *Колективна оборона* (ТСН, канал «1+1», 05.02.2015). Порівняємо: *оборона Маріуполя / Донецького аеропорту / Дебальцевого / Писків; тримати оборону* тощо.

У мас-медія виразними є спроби нівелювати потенціал впливу страхів. Крім того, відстежується вияв нейтралізації можливої недовіри реципієнта, попередження неправильного розуміння ним висловленого. Відтак маємо стандартизовані фрагменти в писемних й

усних публіцистичних текстах полемічного характеру: *Можливо, ви не повірите, але хай це переконає...; Може видатися, що...; Не варто розуміти це... і т. п.* [8]. Відображення чуток пов'язане з поняттям сенсаційності. Задля створення ілюзії достовірності посилаються на деякі «джерела» без уточнення, на які саме, наприклад: *експерти зазначають; на думку експертів і т. п.* Задля спростування чуток адресант апелює до думки реципієнта як учасника можливої фактологічної події. Такий маніпулятивний прийом аргументації в межах психологічного впливу на реципієнта – аргумент до авторитету – номінують «аргументом до несміливості», який за вмілого застосування може використовуватись як потужний інструмент впливу на масову свідомість [9, с. 231].

Окремим засобом маніпулятивного впливу розглядаємо метафоризацію фактологічної ситуації в мас-медіа, що представлено такими прикладами: *Політичні ігри* (ТСН, канал «1+1», 28.01.2013); *Великі політичні ігри* («Час новин», 5-й канал, 06.02.2015); *Дипломатичний фронт* («События дня», канал «Україна», 24.02.2015); *Газовий фронт; енергетичний фронт* («События дня», канал «Україна», 24.02.2015); *Зірковий фронт / баталії на зірковому фронті* («События дня», канал «Україна», 24.02.2015); *Гловайський котел* («Вікна», СТБ, 07.09.2014); *Дебальцівський котел / плацдарм; Дебальцівська дуга / коло* («События дня», «Україна», 30.01.2015; 25.02.2014); *перезавантаження влади* («События дня», «Україна», 25.02.2014); *переформатування влади* («События дня», «Україна», 25.02.2014); 1-й Національний канал, 06.03.2014); *відкрита війна; шаблі влади* («ШО», 25.03.13); *чиновницьке іго* («Українська правда»; <http://pravda.com.ua>, 19.11.2013). Метафора ґрунтується на імпліцитному порівнянні предметів, об'єктів, явищ у процесі асоціативно-образного сприймання дійсності, тому в мовній стереотипізації суспільних явищ метафору слід розглядати як експресив [8, с. 10]. Отже, аргументним при цьому є погляд Л. О. Кудрявцевої: «Ефективний вплив на читача/ слухача ЗМІ передбачає обов'язкову апеляцію до його емоцій, оскільки вони завжди 'ближче' до сприйняття світу людиною... йдучи до реципієнта через почуття, сучасний масмедійний дискурс набуває яскравого емоційного забарвлення. Посилення виразності медіа-текстів виокремлює їх з-поміж інших,

надає їм своєрідності та в кінцевому рахунку сприяє підвищенню їхньої перлокутивної ефективності» [7, с. 59].

Використання кліше в мові мас-медіа, з одного боку, має на меті впізнати відомі текстові фрагменти, а з іншого, – покликане «нав'язувати певну інтерпретацію, конструювати необхідні пресупозиції чи надавати (з погляду адресата очікувану й бажану) неоднозначність. ...Уся експресія, економна форма подання певної інформації в зіткненні з індивідуальним контекстом – неповторним, але повторюваним відчуттям негативно-оцінного значення, приводять до породження нових смислів і контекстів» (А. Пстига). Наприклад, поширеними в медіакомунікації є мовні одиниці на зразок *Справи судові* («События дня», канал «Україна», 23.02.2015); *Гучні справи. Урядові рішення* («Вікна», канал СТБ, 23.03.2015); *Музична пауза* («События дня», канал «Україна», 04.06.2014); *політичні проблеми* («Урядовий кур'єр», 16–19.03.13); *національний складник* (газ. «Урядовий кур'єр», 16–19.03.13); *взаємна незгодженість пріоритетів* («Українська правда», <http://pravda.com.ua>, 19.11.2013); *гуманний акт* («ШО», 25.03.13).

Внутрішні суспільні зміни в Україні і зовнішньополітичні події детермінували продукування мовних одиниць за наведеною типовою формулою, що стало наслідком актуалізації в публіцистичних текстах спеціального прийому – руйнування кліше (Н. Кваша). У сучасній медіакомунікації це є виразним стилістичним явищем, оскільки засвідчено низку мовних фактів, які кваліфікуємо як семіотичні репродукти. Так, у медіатекстах і блогосфері інтернет-комунікації функціонують висловлення, побудовані за однаковою моделлю: *Україна не Росія* (А. Куликов. «Кліше про Україну», <http://blog.comments.ua/?p=152>; 16.12.2010); *Маріуполь – це Україна* («Новини», 5-й канал, 24.01.2015); *Маріуполь не Донецьк* («Новини», 5-й канал, 24.01.2015); *Крим – не Україна* (www.hromadsketv; 01.03.2014). Крім того, це спостерігаємо також і в російськомовних інформаційних ресурсах: *Правый Сектор – это не вся Украина* (my.mail.ru/mail/hmelnickaya.oblast; 30.08.2014); *Крым – это не Россия* (twitter.com/glavcomua/articles/21300). Прагматика таких лінгвем досягається за допомогою цілеспрямованого маніпулятивного впливу на масового адресата, спрямованій сугестії вербальних і невербальних (психологічних, інтелектуальних та інших) засобів, які реалізують

прагматичну настанову автора публікації. Використання метамодельного маркера – «пресупозитивного забарвлення номенів та сигнатур» [9, с. 239] – пояснює викривлення інваріанту змісту кліше, який сприймається апріорі, а «заповнення одного речення різними типами пресупозицій спричиняє їх виняткову силу» (Р. Бендлер, Д. Гриндер).

Маніпуляція масовою свідомістю за допомогою мовних кліше відбувається на основі використання прийому «наклеювання ярликів» певним суспільним артефактам і подіям [5; 6, с. 88]. Прагматичне навантаження кліше, які мають національне маркування, дає змогу долати етнічні межі, уведення їх у видання нав'язує аксіологічну проекцію: *Українська криза* (*криза в Україні; Ukraine Crisis*); *Кримська криза* (*Крымский кризис; Crimea Crisis*). Серед стереотипних одиниць у мові сучасних вітчизняних медіа варто виокремити такі, що мають виразний етнічний компонент як репрезентант опозиції «свій – чужий», яка охоплює етнічний і соціокультурний простір та постає одним із головних полярних концентрів масового світосприйняття актуальної інформації, що детермінує парадигматичні ряди: синонімічні (*конфлікт на Донбасі /сході України/; українські військові /силовики, кіборги/; російські (проросійські) сепаратисти /найманці, бойовики/; силовий сценарій; югославський / грузинський / єгипетський сценарій*; антонімічні: *«Російська (українська) весна» / «Українське літо»*; *анексований /наш Крим; звільнена /окупована територія*; гіперо-гіпонімічні: *сепаратистські угруповання /ополченці Донбасу/ «герої Новоросії»*.

Активно в українських засобах масової інформації застосовують таку складову маніпулятивного впливу, як використання кількісних показників у вербальному оформленні, що може супроводжуватися кількісною семантикою (із цифровими позначеннями), графічними зображеннями: *Всі діти світу плачуть однією мовою* (гасло UNICEF благодійного фонду «З надією»); *Перший раунд* («События дня», канал «Україна», 05.06.2014) – репортаж про перший день перебування В. Кличка на посаді мера Києва та представництво його політсили «Удар» у Київграді; *Перше засідання* («Вікна», канал СТБ, 06.06.2014). Кількісні показники перш за все апелюють до раціональної сфери адресата, проте в більшості випадків застосовуються саме для впливу на емоційну сферу (що пов'язано з

нагнітанням страху), можуть створювати своєрідне нівелювання великою кількістю цифр чи – найчастіше – неозначеністю числа. Тут варто згадати і семіотичні реконструкції в заголовках медіатекстів гасла Помаранчевої революції *Разом нас багато, нас не подолати!*: *Разом їх багато* («Вікна», канал СТБ, 27.02.2009; 22.02.2013) тощо.

Чіткість, стислість, запам'ятовуваність окреслили функціональність подібних одиниць, яким притаманний прецедентний характер і які відображають політичне або інтелектуальне кредо суспільства, що прагне до оновлення, не лише в політичному дискурсі, а й мас-медійному, коли кліше не зазнають трансформації: *Перші дізнаються першими* (ТСН, канал «1+1», 16.09.2008); *Один вдома* («События дня», канал «Україна», 04.11.2013); *Схід і Захід разом* («Вікна. Новини. Спецвипуск», канал СТБ, 26.02.2014; ТСН, канал «1+1», 01.04.2014). У зв'язку з цим Н. В. Кондратенко зазначає: «Цю тенденцію можна визначити як афористичність, що спричинена специфікою функціонування слоганів: від вираження сталої ідеї політичної кампанії до скандування на мітингах. Слогани настільки чітко впливали на свідомість, що добре запам'ятовувалися, переказувалися, переосмислювалися і навіть ставали об'єктом для чорного PR. Основною ознакою такого закріплення в масовій свідомості є перекручування гасла» [9, с. 272]. Наприклад, гасла радянської доби *Битва за Батьківщину (врожай)*; *Все для фронту, все для перемоги!* набули переосмислення, що позначено в сучасній медіакомунікації як *Битва за Схід* («События дня», канал «Україна», 28.05.2014; «Вікна», канал СТБ, 21.02.2015); *Битва за прапор* («Вікна. Новини. Спецвипуск», канал СТБ, 26.02.2014); *Битва за правду* («Вікна», канал СТБ, 29.04.2015); *Очі для фронту* («Вікна», канал СТБ, 29.04.2015). Відтак стилістичний прийом руйнування кліше в новітніх медіа спричинив появу нових стереотипних одиниць, які відображають реалії українського сьогодення.

Назвами рубрик інформаційно-аналітичних програм, відеороликів є мовні одиниці, впливові потенції яких становлять дієслова на позначення ментальної дії та темпоральних меж як метамодельні морфологічні маркери сугестії [9, с. 239], як-от: *Живи і плати* («События дня», канал «Україна», 03.06.2014); *Живи серед вічних цінностей* (рекламне кліше, 11-й канал); *Живи з новинами* (гасло 5-го каналу); *Звіримо час* (канал СТБ, 22.02.2013). Подібні кліше позначені

виразною прагматичною настановою, містять прямі, неприховані команди. Це транлює діалогічність та інтерактивність медіакомунікації, адже «вплив у масовій комунікації існує у формі діалогічного спілкування, у якому комунікатор послідовно програє передбачувані дії учасників соціальної взаємодії» [12, с. 55]. Проте діалог як такий відсутній, адже мета таких впливів чітко окреслена. О. Г. Руда розвиває таку позицію О. І. Шейгал і пише: «По суті, маніпуляція є нескінченим монологом, в якому якщо й з'являється 'опонент', то найчастіше він виявляється організованим об'єктом, а не суб'єктом комунікації. Перехід владних відносин у дискурсивну форму означає, що сила виявляє себе в праві говорити і в праві позбавляти цієї можливості інших» [10, с. 53].

В основі багатьох стереотипних одиниць лежить власне питання, наприклад: *Хто платить?* («Вікна», канал СТБ, 04.04.2014); *Що почому?* («События дня», канал «Україна», 11.06.2014); *Що це за люди?* («События дня», канал «Україна», 11.06.2014); *Де гроші?* (ТСН, канал «1+1», 20.02.2015); *Чи правий сектор?* («Вікна», канал СТБ, 29.04.2015). Подібні лінгвемі кваліфікують як різновид «непрямих гіпноітичних патернів» (М. Еріксон) – «розмовні постулати, що репрезентують такі формулювання запитань (прохань), які вже містять потрібну реакцію без прямого прохання щодо неї» [9, с. 240]. Н. В. Кутуза зазначає з цього приводу, що специфіка техніки наказу, прихованого в питанні, полягає в заміщенні такою структурою власне прохання щось зробити: «Реакція реципієнта – виконати дії, а не відповідь» [9, с. 221]. Більш виразний медіавплив відстежується в питальних конструкціях, утворених із використанням прийому редуції: *Нові санкції?* («Час новин», 5-й канал, 11.04.2014); *Новий світ?* («События дня», канал «Україна», 04.06.2014). Семантична неоднозначність, яка «спричиняє необхідність суб'єктивного заповнення сенсових лакун об'єктивного змісту» [9, с. 240], притаманна одиницям *Як це було* («Час новин», 5-й канал, 12.01.2014); *Не дуже рада* («События дня», канал «Україна», 02.06.2014); *До бою готові* («События дня», канал «Україна», 04.06.2014) тощо.

Отже, дослідження мовних засобів маніпулятивного впливу дає змогу зрозуміти природу новітнього мас-медійного дискурсу, маніпуляції в якому здійснюються за допомогою актуалізаторів мовного (семантичного) маніпулювання – імплікатур, багатозначності,

емотивної лексики, детермінологізації, переосмислення гасел тощо. Мовні кліше виступають в ролі конструктів медійного спілкування, оформлюючи різні ситуації, визнані узвичаєними в суспільстві правилами й нормами. Дослідження прагматики кліше в мас-медійному дискурсі як одного з механізмів мовної взаємодії в соціальному середовищі, установлення закономірностей мовного впливу інформації розкривають спроби масових маніпуляцій над суспільною свідомістю.

Література

1. Безугла Л. Р. Лінгвопрагматика дискримінації у публіцистичному дискурсі : [монографія] / Л. Р. Безугла, І. О. Романченко. – Х. : ФОРМ Лисенко І. Б., 2013. – 182 с.
2. Бибик С. Колоквіалізація мови преси : нова норма чи саботаж культури спілкування / С. Бибик // Культура слова. – Вип. 79. – К. : Вид. дім Дмитра Бураго, 2013. – С. 133–135.
3. Єрмоленко С. Засоби масової комунікації і мовна свідомість сучасного українця / С. Єрмоленко // Культура слова. – Вип. 79. – К. : Вид. дім Дмитра Бураго, 2013. – С. 123–125.
4. Завгородня Л. В. Стереотипи породження та сприймання журналістського твору (на матеріалі газетних текстів) : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Л. В. Завгородня. – К., 2003. – 19 с.
5. Иссерс О. С. Речевое воздействие в аспекте когнитивных категорий [Электронный ресурс] / О. С. Иссерс // Вестник Омского университета. – 1999. – Вып. 1. – Режим доступа : omsu.omskred.ru/vestnik/articles/y1
6. Копнина Г. А. Речевое манипулирование : [учебное пособие] / Г. А. Копнина. – М. : Флинта : Наука, 2007. – С. 88.
7. Кудрявцева Л. О. Сучасні аспекти дослідження мас-медійного дискурсу : експресія – вплив – маніпуляція / Л. О. Кудрявцева, Л. П. Дяченко, О. М. Дорофєєва та ін. // Мовознавство. – 2006. – № 1. – С. 58–66.
8. Подшивайлова Г. М. Мовні засоби маніпулятивного впливу в політичному дискурсі (на матеріалі друкованих російськомовних ЗМІ України) : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Г. М. Подшивайлова. – К., 2009. – 18 с.
9. Реклама та PR у масовоінформаційному просторі : [монографія] / Т. Ю. Ковалевська, Н. В. Кондратенко, Н. В. Кутуза та ін. ; за заг. ред. О. В. Александрова. – Одеса : Астропринт, 2009. – 400 с.
10. Руда О. Г. Мовне питання як об'єкт маніпулятивних стратегій у сучасному українському політичному дискурсі : [монографія] / О. Г. Руда. – К., 2012. – 232 с.
11. Шмелев Д. Н. Русский язык в его функциональных разновидностях (к постановке проблемы) / Д. Н. Шмелев. – М., 1977. – С. 64.
12. Язык и массовая коммуникация : Социолингвистическое исследование [монографія] / Отв. ред. Э. Г. Туманян. – М. : Наука, 1984. – 278 с.

Стаття надійшла до редакції 07.04.2015 р.

УДК 80(477.44)

С. В. Щербак

ХУДОЖНЬО-СТИЛЬОВІ ОСОБЛИВОСТІ НАРОДНОЇ КАЗКИ «КУПІДОН ТА ПСИХЕЯ»

Щербак С. В. Художньо-стильові особливості казки «Купідон та Психея».

У статті йдеться про художньо-стильові особливості казки, що виступають типовими ознаками відповідного народного жанру, сприяють змалюванню народного світогляду, роблять казку більш фантастичною. Завдяки художньо-стильовим ознакам у казці «Купідон та Психея» простежується переплетіння фантазії та дійсності, своєрідність відбиття побуту, характерів людей, що складає уявлення про народність.

Ключові слова: казка, фантастика, чарівність, реальність, сюжет, художньо-стильові особливості.

Щербак С. В. Художественно-стилистические особенности сказки «Купидон и Психея».

В статье речь идет о художественно-стилевых особенностях сказки, которые выступают типичными признаками определенного народного жанра, способствуют изображению народного мировоззрения, делают сказку более фантастической. Благодаря художественно-стилевым признакам в сказке «Купидон и Психея» прослеживается переплетение фантазии и действительности, своеобразие отражения быта, характеров людей, что составляет представление о народности.

Ключевые слова: сказка, фантастика, волшебство, реальность, сюжет, художественно-стилевые особенности.

Shcherbak S. V. Artistic and stylistic features of the tale of "Cupid and Psyche".

In the article the question of the existence of stylistic features tales that are typical signs of folk magic, fantastic tales, but also contribute to the realization of the image of the people's worldview, makes the tale more fantastic. Also thanks to the artistic and stylistic features in the tale of "Cupid and Psyche" traced the intertwining of fantasy and reality, originality, reflection of life, human characters, which is the idea of nationality.

Key words: fairy tale, fantasy, magic, reality, story, artistic and stylistic features.

Одним із найяскравіших та найбагатших надбань у багатомітній традиційній і духовній культурі українського народу є чи не найцікавіший фольклорний жанр – народна казка. На думку сучасних українських науковців-фольклористів М. Лановик і З. Лановик, казковий епос як частина усної народної прози є великим пластом української словесності [4]. Досліджуючи казки, М. С. Грицай, В. Г. Бойко, Л. Ф. Дунаєвська в підручнику «Українська народно-поетична творчість» зазначають, що термін «казка» вперше вжито в граматиці

Лаврентія Зизанія «Лексисъ сиречь речения» (1596) поряд із поняттями «баснь», «байка», а пізніше – з подібним значенням у словнику Памви Беринди «Лексонъ славенороскій і имень тлькованіе» (1627). Згодом цей термін увійшов у фольклористику [2, с. 204].

У сучасній вітчизняній фольклористиці традиційним є поділ казок на такі види: казки про тварин (птахів, рослин, комах); казки чарівні (їх іноді називають героїчними чи фантастичними); казки суспільно-побутові. Такий розподіл казок є цілком прийнятним.

Загалом усі українські народні казки мають своєрідні казкові формули: «традиційний зачин, традиційна кінцівка, формули звертання, ритмічні і пісенні частини в монологів героїв, формули простору та часу, стилістичні формули» [5, с. 5].

Історія збирання та дослідження народних казок, на думку дослідників, дуже давня. Перші сюжети, які близькі до казкових, можна знайти в літописній літературі Київської Русі Х–ХІІ ст. Лише у ХІХ ст. завдяки діячам літератури, фольклористики, етнографам М. Цертелеву, М. Максимовичу, І. Срезневському, М. Костомарову та іншим було започатковано записування й художньо-літературну обробку народних казок, появу перших їх публікацій.

Спеціальну увагу на цей жанр дослідники фольклору звернули, починаючи з другої половині ХІХ ст.: О. Афанасьєв (1866), О. Потебня (1865), Ф. Буслаєв (1874), Р. Волков (1924), М. Грицай (1969), Л. Дунаєвська, М. Лановик та інші

Слід зауважити, що народні казки стали об'єктом дослідження дуже давно. Одним із першочергових завдань фольклористи вважали виявлення підгрунтя естетичної специфіки народного твору. Українська фольклористика сьогодні активно звертається до фольклорно-міфологічної стихії у фольклорних текстах, з'ясовує питання про етапи й особливості історії українського фольклору, форми й еволюцію народно-поетичних відображень.

Актуальність запропонованої теми полягає в науковій зацікавленості сучасного літературознавства, фольклористики та лінгвістики художньо-стильовими особливостями казки «Купідон та Психея», у виявленні елементів національного менталітету в ній, у необхідності визначення засобів художньої інтерпретації міфу.

Мета статті – виявити художньо-стильові особливості народної казки «Купідон та Психея».

Одними з найзатребуваніших народних казок слід вважати чарівні, або фантастичні. Вони зацікавлюють насамперед використанням «фантастичних образів та предметів, боротьби з силами Зла, використанням різних чуд, виконанні «важких завдань», конкурсів мудрості» тощо [5, с. 4].

Головними персонажами казки «Купідон та Психея» є представники античної міфології Купідон та Психея. Купідон, або Амур, знаний як «*божество кохання, син богині Венери*», якого «*зазвичай зображують красивим, капризним дитям із крилами, що найчастіше запалює кохання в серцях людей та богів*». Існує такий міф: «*Венера позаздрила Психеї та наказала Купідону примусити красуню покохати самого бридкого із людей. Але Купідон за виняткових обставин сам закохався у Психею, і приховуючи цю подію від усіх оточуючих, він таємно відвідує свою кохану кожну ніч. Купідон мав ще одне прохання до Психеї ніколи не дізнаватися про те, хто він такий. Але жіноча допитливість взяла верх і Купідон щез. Психея його шукала по всьому світу. І тільки завдяки Юпітеру, який дарував їй безсмертя вони зустрілися*» [6, с. 137].

Власне, проілюстрований міф інтерпретований і покладений в основу народної казки «Купідон та Психея», на ньому ґрунтується весь сюжет. У тексті порушується вічна тема кохання, погляди на неї різних поколінь, передусім батьків і дітей. Міф, використаний у казці, знайшов своє відображення не лише у змісті, а й у поетиці твору, у змалюванні історії й культури народу, його життєвих умов, природного та суспільного середовища.

Казці «Купідон та Психея» не властиві такі стилістичні ознаки, як традиційний початок та кінець, характерний для народних казок. Розпочинається твір із діалогу батьків Психеї. Далі інтерпретується легенда про Купідона. Діалог між Венерою та її сином Купідоном у казці становить зав'язку сюжету. Гнів Венери та раптове кохання Купідона завдяки чарівним предметам – «незвичайним стрілам» [6, с. 66–67] складає наступний етап розвитку подій. Діалог відбувається в теперішньому часі, що притаманне народним казкам, характеризується відсутністю детальних описів зовнішності персонажа. У казці подаються окремі характеристики персонажів, передусім Купідона, який був веселий, «хихикав», «обожнював пустощі» [6, с. 66], розгніваної Венери [6, с. 66]. Одна дія швидко змінюється іншою, пропускаються певні

детальні описи подій у творі, що також є стильовою особливістю народної казки. У казці, крім чарівних предметів (лука, стріл, струн золотої арфи), є зображення прекрасного місця (палацу), у якому відбуваються чарівні події: *«відчинилися двері, і до неї припливли, наче їх ніс вітер, срібні тарелі з усілякими апетитними наїдками. Струни золотої арфи самі собою ворухнулися, і кімната сповнилася музикою»* [6, с. 67].

Особливістю чарівних казок є таємничість, певний секрет, який не можна розголошувати, бо розголос призведе до біди, що найчастіше спричиняє зникнення одного з персонажів. Як і в міфі, в аналізованій казці з Психеєю сталася біда, вона дізналася, хто її коханий, і в покарання за непослух утратила Купідона, який зник [6, с. 68]. На такий казковий прийом натрапляємо в інших казках, як-от «Царівна жаба», «Морозко», де завдяки надмірній допитливості й непослуху також зникає один із головних персонажів.

Далі сюжет казки розгортається чеканням Психеї на свого коханого, який так і не повертається. Заради його повернення та виправлення своїх помилок Психея звертається до Венери з проханням допомоги. Венера пропонує Психеї виконати три завдання: *«...до кінця дня відокремити зерно на три купки»* [6, с. 69], *«принести вовну золотої віви, яка пасеться за річкою»* [6, с. 70], *«віднести скриньку до Підземного царства, і попросити для неї в цариці Прозерпіни трохи її краси»* [6, с. 70]. Їхня репрезентація є стильовою особливістю фантастичної казки, бо вони рухають сюжет твору. Ситуація спілкування Психеї з Венерою нагадує сюжет реальних умов життя, які трапляються в соціально-побутових казках, а саме стосунки між мачухою та падчерицею, невісткою та свекрухою.

Важливою складовою частиною художньо-образної структури є використання числа три. Деякі завдання, які пропонуються для виконання, трапляються і в інших казках, наприклад, «Попелюшка». Гіперболічно замальовуються індивідуальні риси та якості Психеї. Чарівні помічники (*«шеренга маленьких мурашок, які відокремили в коморі на підлозі велику купу змішаних зерен кукурудзи, жита й пшениці»* [6, с. 69], *«шепіт заростей очерету»* [6, с. 70]), *«вежа, що розмовляє»* [6, с. 70] утілюють незвичайні якості, які теж гіперболізуються, персоналіфікуються і допомагають Психеї виконати три завдання. Під час виконання останнього Психея не дослухалася до

порад Вежі не відкривати скриньку з красою, призначену для Венери, що обернулося для неї трагедією: «– *Та що поганого може статися? – подумала дівчина. – Трішки божественної краси змусить Купідона кохати мене ще більше. Психея повільно підняла кришку скриньку і зненацька впала на землю, заснувши вічним сном*» [6, с. 72].

Заснути вічним сном – є ще однією художньо-стильовою особливістю фантастичної казки. Однак, як відомо, казка не може погано закінчитися, тому продовженням розвитку сюжету є велике кохання, яке виручає з біди: «*Коли Купідон про все довідався, він одразу ж полетів до Психеї. Схилившись на дівчиною, Купідон дмухнув на неї, і Психея прокинулася.*

– *Ти повернувся, прошепотіла вона, розплющивши очі. Купідон поцілував її.*

– *Так, повернувся, і вже ніколи не покину, – сказав він. – Та спершу маю децю зробити.*

Він полетів до Юпітера, наймогутнішого з усіх богів.

– *Я кохаю Психею і хочу одружитися з нею, – сказав він, – але не можу цього зробити, бо вона – смертна.*

– *Я все влаштую, – заспокоїв його Юпітер і послав за Венерою та Психеєю.*

Коли Психея впала перед ним на коліна, він простягнув їй золотий кубок-кубок безсмертя.

– *Випий ось це, як було велено, не лишивши їй краплини в кубку. Вона стала безсмертною, як усі боги.*

Тоді Юпітер повернувся до Венери.

– *Тепер вони можуть побратися, – суворо промовив він, перш ніж Венера змогла заперечити, скликав усіх богів та богинь на розкішне весілля»* [6, с. 72].

Казка «Купідон та Психея» вирізняється тим, що не має найосновнішої стильової особливості – традиційного кінця.

Як відомо, слово в народній казці, як і в будь-якому прозовому творі фольклорного жанру, набуває дієвості закону, тому що яскраво та влучно відображає дійсність і водночас змальовує народні ідеали. У народній казці втілюються виразні засоби живого мовлення з його невимушеністю, віддаленістю від суворих стандартів нормованої мови, з одного боку, з іншого, – наявні традиційні смислові та мовні ритми, постійні сюжетні лейтмотиви, постійні епітети та формувальні

висловлювання.

Народна казка «Купідон та Психея» є одним із основних показників етнічної самосвідомості українців, відіграє винятково важливу роль у їхньому духовному житті, є спробою інтерпретації сюжету античного міфу про Купідона. Для цього твору характерні такі основні художньо-стильові особливості: дійові особи – боги (Купідон, Психея, Юпітер, Венера), конфлікти (почуття кохання між Купідоном та Психеєю, взаємозв'язки Психеї та Венери) відображають життєві взаємини людей (богів), чітко окреслена пізнавальна суть казки, фантастичні образи (лук, стріла, мурашки, очерет, вежа), виконання «важких завдань», чари, чудодійні здібності, умовний реалізм, широке використання діалогу.

З'ясувавши сутність фольклорного сюжету казки «Купідон та Психея» як компонента твору, що поєднує його форму і зміст в органічну єдність, можна визначити складники фольклорного сюжету, які творять новий вид народної казки, а саме казку про богів.

У наш час жанр народної казки продовжує жити, функціонувати в поєднанні з кращими надбаннями народнопоетичної традиції минулого з новими явищами, породженими життям, помислами, настроями, переживаннями, ідеалами й естетичними потребами сучасної людини.

Література

1. Войнович В. Українська міфологія / В. Войнович. – К. : Либідь, 2002. – 664 с.
2. Грицай М. С. Українська народно-поетична творчість / М. С. Грицай, В. Г. Бойко, Л. Ф. Дунаєвська. – К. : Вища школа, 1983. – 360 с.
3. Дитячий фольклор / [упоряд. і передм. Г. В. Довженок]. – К. : Дніпро, 1986. – 304 с.
4. Лановик М. Українська народна словесність : [посібник] / М. Лановик, З. Лановик. – Львів : Літопис, 2000. – 614 с.
5. Противенська О. Г. Українська література у схемах і таблицях / О. Г. Противенська, М. І. Мещерякова, Я. В. Теміз. – Х. : ВГ «Академія», 2000. – 100 с.
6. Міфи та легенди / Пер. з англ. О. Зозулі. – К. : Країна Мрій, 2007. – 192 с.

Стаття надійшла до редакції 21.03.2015 р.

УДК 81'246.3(430)

В. А. Гаманюк, Н. С. Жданова

МОДЕЛЬ НАСКРІЗНОГО МОВНОГО КУРИКУЛУМУ (GESAMTSPRACHENCURRICULUM) У ОСВІТІ ЄС

Гаманюк В. А., Жданова Н. С. Модель наскрізного мовного курикулуму (Gesamtsprachencurriculum) у освіті ЄС.

У статті розкриваються підходи до розробки єдиного наскрізного мовного курикулуму у освіті ЄС. Розглядається сутність, мета створення курикулуму, порядок введення та формат вивчення мов (першої, другої, іноземних мов). У статті вказується на ті проблеми, якими супроводжується імплементація моделі наскрізного мовного курикулуму в рамках проекту «PlurCur», визначаються ті елементи досвіду, які можуть бути використані у практиці мовної підготовки в Україні.

Ключові слова: модель наскрізного мовного курикулуму, мовна освіта, дидактика багатомовності, індивідуальна багатомовність, стандартизація мовної освіти.

Гаманюк В. А., Жданова Н. С. Модель сквозного мовного курикулуму (Gesamtsprachencurriculum) в бразованні ЄС.

В статті рассматриваются подходы к разработке единого сквозного мовного курикулуму в образовании ЕС. Исследуются существенные характеристики, цели разработки курикулуму, порядок введения и формат изучения языков (родного, второго, иностранных языков). В статье названы проблемы, которые сопровождают процесс имплементации модели сквозного мовного курикулуму в рамках проекта «PlurCur» и определяются те элементы, которые могут использоваться в практике языковой подготовки в Украине.

Ключевые слова: модель сквозного мовного курикулуму, мовне образование, дидактика многоязычия, индивидуальное многоязычие, стандартизация мовного образования.

Hamanyuk V. A., Zhdanova N. S. Model through language education curriculum (Gesamtsprachencurriculum) in the EU

The article deals with approaches to design single, unified language curriculum in the formation of the EU. The essence, the purpose of creation, input order and format of language learning (first, second, foreign languages). The article points to the problems that accompany implementation models through language curriculum as part of the «PlurCur» project, and identifies those elements of experience that can be used in the practice of language training in Ukraine.

Key words: model through language curriculum, language education, didactics of multilingualism, individual multilingualism, standardization of language education.

В останні десять років інтерес до мовної освіти у світі посилюється. Мобільність громадян, інтеграційні процеси, глобалізація загалом перетворили знання різних мов на одну з ключових умов успішності в навчанні, професії та у приватному житті. Зростання попиту на мови формує освітню пропозицію у сфері організованого і неорганізованого навчання, а це, своєю чергою, вимагає від науковців створення ефективних моделей мовної підготовки, які враховували б усі фактори (особистісні, суспільні, політичні, дидактичні, організаційні). У ЄС групою науковців розроблено модель єдиного наскрізного мовного курикулуму (Gesamtsprachencurriculum), який, на думку його розробників, має розв'язати проблему адекватної мовної підготовки громадян і задовольнити вимоги Ради Європи щодо якості мовної освіти.

Проблеми стандартизації мовної освіти перебувають у центрі уваги науковців та причетних до мовної освіти (управлінців та викладачів) протягом останніх десяти років. Після появи «Загальноєвропейських рекомендацій з мовної освіти» Ради Європи (2003) на його основі було розроблено Державний стандарт базової і повної середньої освіти (2011), навчальні програми з іноземних мов для різних рівнів шкільної освіти, для загальноосвітніх, спеціалізованих шкіл, для першої і другої іноземної мови (2005–2010); низка рамкових програм з іноземних мов (для філологів: Програма з англійської мови для університетів / інститутів (п'ятирічний курс навчання) (2001), Типова програма з французької мови для університетів та інститутів (п'ятирічний курс) (2004), Curriculum für den sprachpraktischen Deutschunterricht an pädagogischen Fakultäten der Universitäten und pädagogischen Hochschulen (2004), Типова (рамкова) програма з курсу «Німецька мова як друга іноземна» для спеціальності «Перекладознавство» (2009); для немовних спеціальностей: Програма з англійської мови для професійного спілкування (2005), Рамкова програма з німецької мови для професійного спілкування для вищих навчальних закладів України (2006), Рамкова програма з німецької мови професійного спілкування для вищих навчальних закладів України (2014). Попри таку кількість програм питання створення наскрізного курикулуму не розглядалося, хоч його розробка є на часі

Мета статті – вивчити підходи до розробки єдиного наскрізного

мовного курикулуму, механізми уведення мов та формат їх вивчення, проаналізувати можливості використання досвіду у практиці мовної підготовки в Україні.

Ідея створення єдиного наскрізного мовного курикулуму дискутується з 2005 року з різним ступенем інтенсивності. Його розробка мала відповісти на питання, як задля впровадження концепції багатомовності на рівні загальної освіти поєднати наявну індивідуальну багатомовність громадян з інституційною мовною освітою, у межах якої має бути реалізована вимога ЄС «рідна мова + 2 іноземні». Слід погодитися з думкою ініціатора проекту Б. Хуфайзен (B. Hufeisen), про те, що наскрізний мовний курикулум розрахований насамперед на систему шкільної освіти, бо саме там відбувається формування і розвиток мовної особистості. Наскрізний мовний курикулум створює певні рамки, у межах яких учителі різних мов можуть між собою узгодити загальні підходи до навчання мови (рідної, другої, іноземних), а вчителі мовних і фахових дисциплін співпрацювати над визначенням змісту навчання.

Б. Хуфайзен підкреслює, що при впровадженні наскрізного мовного курикулуму можуть братися до уваги лише ті школи, де мовний компонент відрізняється широкою мовною пропозицією. Там, де мови представлені в кількості від 2 до 3, сенсу це робити немає ані з фінансової, ані з освітньої позиції.

Мета наскрізного мовного курикулуму за Б. Хуфайзен:

- урахування наявної індивідуальної багатомовності учнів, яку вони так чи так вносять у навчальний контекст, та її поширення на всіх учнів;
- усвідомлення учнями власної багатомовності як надбання, навіть якщо йдеться про маловідомі і малопоширені мови;
- сприяння шкільній багатомовності, закріпленій у навчальних планах;
- сенсibilізація вчителів мови і фахових дисциплін до питань багатомовності, одночасного навчання кількох мов, до загальних питань дидактики багатомовності;
- сприяння системному формуванню мовної свідомості і мовної уваги на міждисциплінарному рівні;
- використання актуальних для вивчення мов навчальних стратегій в інших навчальних контекстах;

- залучення міжкультурного навчання до змісту навчання інших дисциплін;
- використання синергетичного ефекту від вивчення кількох мов;
- спрощення вивчення та навчання мов;
- системна інтеграція індивідуальної й суспільної багатомовності в усі навчальні дисципліни [3, с. 266–267].

Розробка наскрізного мовного курикулуму пов'язана з тим, що в багатьох країнах, зокрема й в Україні, мовний компонент у навчальних планах скорочується через брак часу на вивчення інших, «більш важливих» дисциплін (інформатика, економіка і т. ін.). Наскрізний мовний курикулум не передбачає збільшення годин на жодну мову, але створює умови для більш ефективного навчання мов за рахунок перерозподілу й узгодження змісту навчання шкільних дисциплін мовного і немовного блоку.

Методично навчальний процес на основі наскрізного мовного курикулуму забезпечується використанням чотирьох методик: дидактики навчання третьої та подальших мов (die Tertiärsprachendidaktik), дидактики багатомовності (die Mehrsprachigkeitsdidaktik), рецептивної багатомовності (rezeptive Mehrsprachigkeit), інтегрованого навчання мови і фаху (integriertes Sachfach- und Sprachenlernen) [3, с. 268–271].

Ключова ідея розробленої Б. Хуфайзен моделі полягає в тому, що мова спілкування (у Німеччині це німецька) викладається протягом усього періоду навчання в системі дошкільної й шкільної освіти, незалежно від того, є це перша, друга чи іноземна мова для того, хто навчається. Додаткові заняття з мови спілкування слід пропонувати стільки і в такому обсязі, допоки учні з різним мовним фоном не досягнуть необхідного мовного рівня, щоб безперешкодно спілкуватися і зрівнятися в мовному плані з носіями мови. Паралельно має бути запропонована виважена схема розвитку мовної компетенції з тих мов, які для таких учнів є рідними або домінуючими. У подальшому цей мовний досвід слугуватиме міцним фундаментом для засвоєння інших (іноземних) мов.

Вивчення іноземної мови (ІМ 1) згідно з наскрізним мовним курикулумом розпочинається у другий рік навчання у школі, є обов'язковим і продовжується чотири роки. Після дворічного вивчення першої іноземної мови паралельно з традиційним навчанням

пропонується білінгвальне вивчення мінімум двох предметів ІМ 1 та мовою спілкування. Через два роки вивчення мови спілкування та ІМ 1 у традиційному форматі припиняється, а білінгвальне вивчення окремих дисциплін продовжується.

Друга іноземна мова (ІМ 2) вивчається з четвертого класу протягом чотирьох років як шкільна дисципліна, але, як і ІМ 1, після двох років інтенсивного вивчення пропонуються мінімум дві фахові дисципліни в межах білінгвального навчання ІМ 2, але не ті, які вивчалися першою іноземною.

Третя іноземна мова (ІМ 3) вводиться в шостому класі за тією ж схемою. Після двох років інтенсивного вивчення як шкільного курсу вводяться два предмети у форматі білінгвального навчання, але не ті, що вивчалися раніше. Розробники підкреслюють, що дуже важливо обирати для білінгвального навчання такі предмети, які були б доступними для розуміння й уможлилювали б обговорення фактичного матеріалу засобами іноземної мови. Крім того, слід використовувати як попередній мовний (термінологію, граматичні явища тощо), так і попередній навчальний досвід.

Після обов'язкового чотирирічного вивчення мови, якщо не вводиться четверта іноземна (ІМ 4), утворюється певний вакуум, який заповнюється дисциплінами, які не мають зв'язку з формальним вивченням мови. Пропонується, наприклад, дисципліна «Інтеркультурні студії», у рамках якої такі теми, як-от: література, мистецтво, культура, політика, економіка тощо, підлягають глибокому вивченню на основі аналізу оригінальних текстів, документів, джерел. Передбачається також і імерсійне занурення в мову протягом півроку в тих школах, де мова вивчення є робочою мовою (тобто за кордоном).

Задля розвитку іншомовної компетенції за умов використання та посилення міжпредметних зв'язків пропонується використовувати проектну роботу, у межах якої мають підніматися актуальні суспільно-політичні питання, а тематика проектів визначатиме залучення знань різних предметів, що розвиватиме мовленнєву компетенцію.

Можливість такого сценарію вивчення мов цілком узгоджується з попередніми дослідженнями європейських науковців. Суттєвими в цьому контексті є два припущення, які знайшли своє підтвердження у

практиці навчання мов. Це гіпотеза взаємозалежності (Interdependenzhypothese) та гіпотеза порогового вивчення мов (Schwellenhypothese), авторами якої були Й. Куммінс (J. Cummins) та М. Свейн (J. Swain). Дослідники спираються на результати дослідження Т. Скутнабб-Кангас (T. Skutnabb-Kangas) та схему порогових рівнів. Сутність першої полягає в тому, що мовні навички, які сформовані першою мовою, можуть переноситися на другу і подальші мови. До них належать насамперед металінгвістичні знання, що пояснюють, як функціонує мова; стилі соціальної інтеракції; орфографічні схожості, спільності в морфології та синтаксисі; навички роботи з текстом. Набуття певного рівня іншомовної компетенції залежить і від рівня знань рідної мови.

Згідно з гіпотезою порогового вивчення мов рівень знання першої мови має бути достатнім для того, щоб починати вивчення наступної. Якщо рівень буде недостатнім, то вивчення подальшої мови може мати негативні наслідки для першої. Задля якісної адитивної багатомовності слід вводити подальші мови лише за умов досягнення певного порогового рівня попередньої. Схематично це виглядає так [4, с. 20–21]:

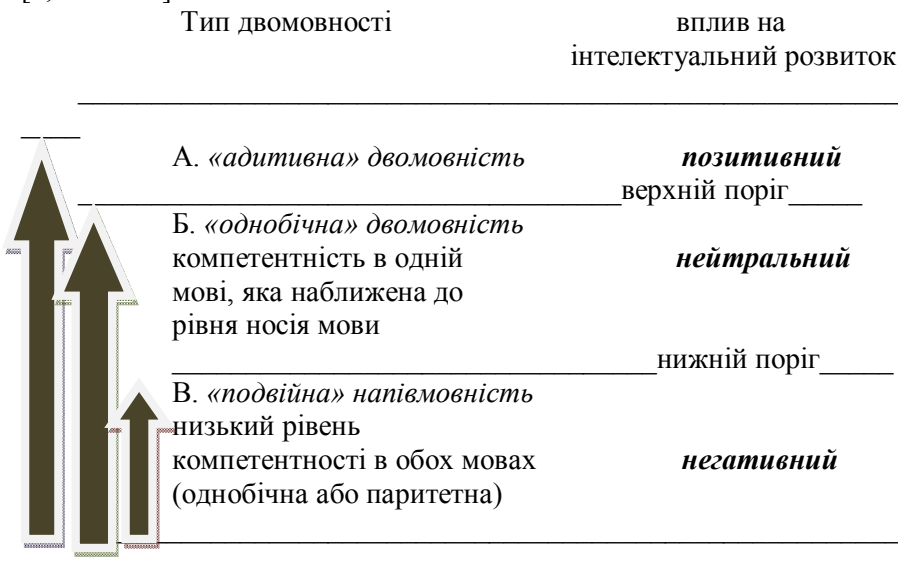

Рис.1. Схема порогових рівнів Т. Скутнабб-Кангас.

Саме цим пояснюється чітке визначення терміну традиційного формату вивчення мови за чотири роки, з них два – інтенсивне навчання. За цей час досягається верхній поріг з подальшим позитивним впливом на інтелектуальний розвиток, що уможлиблює «включення» наступної іноземної мови.

Запровадження наскрізного мовного курикулуму передбачає перегляд навчальних планів та внесення відповідних змін у навчальні програми. Виникає потреба в забезпеченні навчального процесу педагогічними кадрами необхідної кваліфікації. Учителі, що працюють у звичному форматі, повинні володіти як мінімум двома іноземними мовами, а також і ключовими методиками (дидактика багатомовності [3, с. 269; 1], навчання третьої і подальших мов [2], інтегрованого навчання мови і фаху [3, с. 270–271]). Учителі фахових дисциплін повинні володіти іноземною мовою на належному рівні і бути обізнаними в питаннях інтегрованого навчання мови і фаху. Виникає потреба в дидактичному опрацюванні фахового змісту навчальної дисципліни, спрощення її викладу, створення навчальної літератури з відповідних дисциплін. Надзвичайно важливою є співпраця викладачів мов над виробленням спільної лінгвістичної термінології, аби уникнути нерозуміння понять через відмінності їх звучання в різних мовах, структурування змісту навчання, аби уникнути його дублювання в межах занять з різних мов.

Модель наскрізного мовного курикулуму перебуває на стадії апробації в межах проекту «PlurCur» [5]. Проект охоплює школи в кількох європейських країнах (Німеччина, Естонія, Франція, Італія, Литва, Австрія, Чехія) і супроводжується підтримкою науковців і освітян. Метою проекту є перевірка ефективності наскрізного мовного курикулуму в контексті національних систем шкільної освіти. Конкретних результатів, які підтвердили б або спростували б припущення стосовно переваг такого формату навчання мов, поки що немає. Але вже те, що проект впроваджується в життя, свідчить про можливість його реалізації.

На наш погляд, важливою умовою запровадження в систему шкільної освіти наскрізного мовного курикулуму є розуміння учасниками навчального процесу того, що багатомовність сьогодні, зважаючи на структуру сучасного суспільства, є не винятком із правил, а рядовим випадком, тому залучення вже на рівні школи до

вивчення якомога більшої кількості мов, навіть на рецептивному рівні, формує відкрити світу мовну особистість. Зміна упередженого ставлення до різних мов і культур на позитивне й шанобливе сприятиме покращенню міжособистісних стосунків як усередині суспільства, так і назовні. Монолінгвальність і білінгвальність обмежують особистість, ставлять її перед вибором мови спілкування, створюють підґрунтя для появи негативних тенденцій і маніпулювання мовним питанням. Багатомовна особистість є стійкою до маніпулятивних впливів, а це позитивно позначається на суспільній ситуації.

Мовна освіта в Україні потребує певних коректив, зважаючи на суспільно-політичну й гуманітарну ситуацію. Розробка аналогічного наскрізного мовного курикулуму на часі, тим більше, що двомовність громадян України є міцним фундаментом для вивчення іноземних мов. На жаль, міждисциплінарні зв'язки навіть між предметами мовного блоку є дуже слабкими або взагалі відсутні. Українська мова, російська, яка часто пропонується як іноземна, хоч має розглядатися як друга (рідна) мова, іноземні мови викладаються окремо, послуговуються неузгодженою термінологією, тому часто відомі мовні явища пропонуються до розгляду в межах різних дисциплін повторно. Створення наскрізного курикулуму дало б змогу заощадити час, якого так бракує вчителям, і зробити заняття більш ефективними.

Так само в системі вищої філологічної освіти, особливо з огляду на прийняття «Закону про вищу освіту», розробка наскрізного мовного курикулуму сприяла б інтенсифікації навчального процесу. Аналіз навчальних планів свідчить про те, що зміст навчання окремих дисциплін містить повтори, так, наприклад: вступ до мовознавства, практична граматики, фонетика першої і другої іноземної мови, теоретичні аспекти першої іноземної мови, сучасна українська (ділова) мова спираються на єдину термінологію, розглядають мовні системи, які виявляють багато спільностей, але мовні паралелі використовуються для пояснення дуже рідко. Крім того, розвиток мовної уваги, трансфер лінгвістичних знань і попереднього навчального досвіду як ключові положення дидактики багатомовності в українському освітньому контексті майже не використовуються.

Отже, розробка наскрізного мовного курикулуму для шкільної освіти є кроком до багатомовної освіти. Цей курикулум враховує

результати наукових досліджень, орієнтований на використання новітніх методик іншомовного навчання й наскрізного узгодження змісту навчання мов заради економії навчального ресурсу і розширення кількості мов, що вивчаються. Ідея створення такого курикулуму є релевантною для української освіти і потребує вивчення можливостей її впровадження в сучасних умовах.

Література

1. Cilla R. de Mehrsprachigkeit statt Zweisprachigkeit – Argumente und Konzepte für eine Neuorientierung der Sprachenpolitik an den Schulen [Електронний ресурс] / R. de Cilla. – Режим доступу : www.bauberufe.eu/images/doks/de_Cillia_Mehrsprachigkeit.pdf
2. Hufeisen B. Mehrsprachigkeitskonzept – Tertiärsprachenlernen – Deutsch nach Englisch / B. Hufeisen, G. Neuner. – Strasbourg: Europarat, 2003. – 248 S.
3. Hufeisen B. Gesamtsprachencurriculum: Überlegungen zu einem prototypischen Modell / Britta Hufeisen / Baur R., Hufeisen B. «Vieles ist sehr ähnlich» - Individuelle und gesellschaftliche Mehrsprachigkeit als bildungspolitische Aufgabe. – Baltmannsweiler: Schneider, Hohengehren, 2011. – S. 265–282.
4. Schmidt A. Schriftspracherwerb in der Zweitsprache bei Migrantenkinder – Theoretische Grundlagen und Förderansätze [Електронний ресурс] / A. Schmidt. – Режим доступу: <http://www.grin.com/de/e-book/126727/schriftspracherwerb-in-der-zweitsprache-bei-migrantenkindern-theoretische>
5. <http://www.ecml.at/F1/tabid/756/language/fr-FR/Default.aspx>

Стаття надійшла до редакції 13.03.2015 р.

УДК 73.5.016:811.161.2'373.7

Г. Г. Демиденко

РОБОТА ВЧИТЕЛЯ НАД ЗАСВОЄННЯМ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ, ЩО ІЛЮСТРУЮТЬ НЕВЕРБАЛЬНУ ПОВЕДІНКУ УКРАЇНЦІВ

Демиденко Г. Г. Робота вчителя над засвоєнням фразеологізмів, що ілюструють невербальну поведінку українців.

У статті подано систему роботи над розумінням і засвоєнням фразеологізмів тематичної групи «невербальне спілкування» у старшій школі; акцентовано увагу на екстралінгвістичному принципі навчання фразеології, що відображає виховний і розвивальний характер сталих висловів; з'ясовано їх лінгвокультурологічний потенціал, пов'язаний із народним світоглядом, поведінкою українців як носіїв національного характеру. Подано практичні завдання з коментарями, розроблені автором і покликані виробити вміння розумітися на процесах семантизації стійких зворотів з невербальним компонентом, підвищити результативність роботи з культури спілкування.

Ключові слова: невербальне спілкування, невербальна поведінка, фразеологізм, лінгвокультурологія, національний характер, культура спілкування, принципи навчання фразеології.

Демиденко А. Г. Работа учителя над усвоением фразеологизмов, иллюстрирующих невербальное поведение украинцев.

В статье представлена система работы над пониманием и усвоением фразеологизмов тематической группы «невербальное общение» в старшей школе; акцентируется внимание на экстралингвистическом принципе обучения фразеологии, который отображает воспитательный и развивающий характер устойчивых выражений; раскрывается их лингвокультурологический потенциал, взаимосвязанный с народным мировоззрением, поведением украинцев как носителей национального характера. Поданы практические задания с комментариями, разработанные автором, которые помогут выработать умение ориентироваться в процессах семантизации фразем с невербальным компонентом, повысить результативность работы по культуре общения.

Ключевые слова: невербальное общение, невербальное поведение, фразеологизм, лінгвокультурологія, національний характер, культура общения, принципы обучения фразеологии.

Demydenko H.H. Teaching approaches in mastering skills of using phraseology units illustrating Ukrainian non-verbal behavior.

The article represents a system of teaching approaches and means used for improving senior pupils' comprehension and skills in using phraseology units defying nonverbal communication. This research is also focused on emphasizing the nonlinguistic principle of vocabulary learning which uncovers the educational potential of idioms. The paper reveals linguistic and cultural nature associated with Ukrainian people's outlook and behavior. Moreover it gives a set of practical tasks commented by the authors and designed to develop the ability to comprehend the semantization processes of idioms with nonverbal component and to increase the efficiency of communicative culture.

Key words: non-verbal communication, non-verbal behavior, idiom, linguistics, national character, communicative culture, phraseology learning principles.

Вивчення рідної мови, оволодіння її фразеологічним багатством є необхідною передумовою пізнання світу, формування духовної етнонаціональної культури молоді. Крім того, системне, цілеспрямоване вивчення фразеології є важливою умовою формування мовної особистості, з одного боку, і становлення її духовних цінностей – з іншого [8, с. 3].

Однією із проблем сучасної лінгводидактики є пошуки шляхів і засобів підвищення ефективності вивчення фразеології у школі (Л. Кожуховська, І. Мисан, Л. Соловець, О. Тесленко, Т. Форостюк та ін.). Вирішенню її значною мірою сприяють зміна парадигми

мовознавчих досліджень і зміни в освітньому процесі. Так, скажімо, для гуманітарних дисциплін важливими питаннями є спрямування наукового вітчизняного потенціалу в русло національних цінностей, етнопсихології та етнопедагогіки, культури, мистецтва, що сприятиме вихованню майбутнього свідомого покоління, громадян, носіїв мови.

Практичне значення вивчення фразеології полягає передовсім у підвищенні культури мовлення школярів. Крім того, з'являється можливість виховної роботи, оскільки значення більшості сталих висловів увиразнює ментальність народу, висвітлює народне сприймання вітчизняної історії, ставлення народу до різноманітних суспільних і побутових проблем, позитивних і негативних рис людської вдачі. Зміст сучасних програм (5–11, 5–12 класи) з української мови передбачає вивчення фразеології так би мовити у два етапи: безпосередньо в середній школі, коли з'ясовуються специфічність фразеологізмів, визначаються їх мовні особливості й у старшій школі, де увага зосереджується на узагальненні та систематизації знань, однак не завжди цей процес постає якісно новим для учнів. Обмежена кількість годин стримує учителя на шляху до поглиблення фразеологічних знань учнів і тим самим вони позбавляються можливості пізнати мовні закономірності, які не спромоглися усвідомити через особливості віку та психічного розвитку.

Новітні фразеологічні студії «чекають» впровадження у шкільну практику. Незважаючи на свою науковість й інколи затеретизованість вони є окремими частинами глобального процесу оновлення української лінгвістики, переосмислення таких цінностей як національне багатство, ментальність народу, культурне надбання, духовне життя тощо. Ці поняття так чи так стосуються мови, впливають із законів її розвитку чи відображають у собі її унікальність і самобутність. У зв'язку з цим закономірною постає потреба в розширенні горизонтів вивчення певних шкільних розділів мови, особливо фразеології, послуговуючись надбаннями інших дисциплін: психології, культурології, етнології та ін.

Цікавим для з'ясування вказаних вище питань може бути вивчення паралінгвальних фразеологізмів, що вирізняються своїми особливостями з-поміж інших тематичних груп фразеологічних одиниць, як-от: фраземи з компонентом кольоративом, зоофразеологізми, соматичні, темпоральні фразеологізми, сталі

вислови на позначення рис характеру людини, її емоційної сфери, стійкі сполучення з етнокультурним змістом тощо.

Сучасні науковці справедливо зазначають, що українська фраземіка загалом є своєрідним джерелом, у якому віддзеркалюється всіма своїми гранями історія, суспільні взаємини минулих епох, заняття людей, їхня виробнича діяльність, побут, мораль, родинні стосунки, звичаї, вірування й повір'я. У цьому матеріалі також відображено природне середовище, у якому жив і живе український народ, своєрідність рослинного і тваринного світу, а також сама людина, тобто її вигляд, міміка, жести, психічний і фізіологічний стан [4, с. 187].

Зазначимо, що фразеологізми на позначення невербального спілкування носіїв мови (жести, міміка, особливості погляду, постави, ходи, особливості вимови, інтонації), тобто омовлення так званої «мови тіла», кваліфікуємо як паралінгвальні фразеологічні одиниці (ПФО).

На думку Л. Соловець, робота з фразеологізмами тематичної групи «вербальне і невербальне спілкування» дає змогу розширити фразеологічний запас учнів, довести важливість правил гречної поведінки людей у суспільстві, ознайомити з нормами етикету у спілкуванні, з особливостями українського національного етикету, сприяє реалізації комунікативної та діяльнісної змістових ліній навчання української мови [7, с. 5]. Дисертаційна праця методиста присвячена роботі над фразеологізмами як засобом формування культури спілкування молодших школярів, а тому відповідно досить актуальним є питання про особливості засвоєння вказаних фразем учнями старшої школи.

Мета нашої статті – представити авторський підхід до аналізу паралінгвальних фразеологізмів української мови у старшій школі, прокоментувати особливості внутрішньої форми тих чи тих висловів, акцентувати на їх етнокультурному тлі; розкрити значний навчально-виховний потенціал паралінгвальних зворотів у формуванні культури мовлення, комунікативної компетенції загалом через виконання розроблених вправ.

Закономірно, робота з фразеологізмами на позначення несловесних засобів спілкування сприяє усвідомленню учнями того, що невербаліка несе не менш правдиву й важливу інформацію, ніж вербальні засоби. За таких умов уміння витлумачити той чи той паралінгвальний вияв є запорукою кращого розуміння тактики

спілкування у групі людей. У наукових розвідках О. Шумиліної йдеться про те, що у методиці розвитку мовлення дітей при виборі методів і прийомів роботи над фразеологізмами важливо врахувати таке: суб'єкт навчання машинально і окремішно спирається на компоненти фразеологізму й окремо сприймає як значення його слів, а не як смислову цілісність, що набула у фразеологічному виразі нового, метафоричного значення [11]. У результаті власного дослідження специфіки паралінгвальних сталих зворотів можемо зробити висновок, що цим висловам притаманні, крім універсальних ознак, характерних для більшості фразем, також національно-мовні ознаки, які знаходять відображення у специфічних значеннях, у лексично-компонентному складі, у структурних моделях і особливостях їх уживання. Водночас паралінгвальні номінації мають і суттєві відмінності від звичайних стійких висловів. Їхня специфіка полягає в тому, що в них спостерігається інше співвідношення між буквальним значенням компонентів та їхнім цілісним значенням. При вербалізації жесту стійкими словосполученнями спостерігаються дві площини значення: позначення кінеми як власне фізичної дії і значення, властиве кінемі як знаку. Тому основною особливістю невербальних номінацій вважають двоплановість семантичної структури, у якій наявність значенневих компонентів, що передають об'єктивні знання, полегшує зберігання образного змісту фразеологізмів [1, с. 134–135].

На сучасному етапі розвитку методики навчання української мови одним з ефективних прийомів роботи з фразеологізмами є словникова робота. Особливу увагу варто звернути на характер словників, які мають бути запропоновані учням на уроці, адже крім фразеологічних словників доцільно користуватися словниками жестів і міміки. Учні можуть укласти власні словники, використовуючи здобутки лексикографічної практики, власний довід, довідники з невербального спілкування. Зіставлення сталого вислову та слова-ідентифікатора або ж загалом паралінгвальної одиниці покращить ефективність семантизації знайомих і незнайомих стійких зворотів, дасть змогу розкрити особливості його вживання.

Специфіку співвідношення жестових одиниць (у широкому значенні) і фразем, внутрішня форма яких зафіксувала окремий вияв «мови тіла», відображено в Таблиці 1.

Таблиця 1

Співвідношення жестів та ПФО

Жест	Тлумачення жесту	Фразеологізм	Тлумачення фразеологізму
Бити себе в груди	Має релігійне значення і виражає ідею покаяння; спрямованість руху руки на груди пов'язана з тим, що саме на них знаходиться натільний хрест – традиційний сакральний предмет для клятви	<i>бити себе [кулаком] в груди</i>	гаряче запевняти, переконувати когонебудь у чомусь
Вип'ячувати губу	Жестикулянт виставляє (вип'ячує) уперед нижню губу, що вказує на несвідомий вираз дитячого обличчя, характерного для моменту плачу, незадоволення	<i>копити губу</i>	1) пишатися, зазнаватися; 2) ображатися, сердитися
Схилити голову	Жестикулянт стоячи схиляє голову й дивиться вниз; поза виражає скорботу та покору	<i>хилити (клонити) голову</i>	виявляти покору перед ким-небудь, підкорятися комусь; виявляти шану, повагу до кого-, чого-небудь; журитися, засмучуватися, бути у відчаї
Тикати / вказувати пальцем	Вказівний жест. Показує напрямок, указує на предмет, про який говорять; є неввічливим	<i>тикати (итрикати, показувати) пальцями (пальцем)</i>	негативно висловлюватися про когонебудь, відкрито; засуджувати когось
Показувати дуло	Грубий жест, використання якого в неофіційній сфері є обмеженим; властивий невербальній поведінці дітей або комунікаторів з низьким культурним рівнем. У багатьох культурах цей жест обмежений щодо вживання, заборонений у зв'язку з його фалічною символікою	<i>показувати дуло (фігу)</i>	відмовити кому-небудь у чомусь, нічого не дати, не допомогти і т. ін.
Показувати на двері	Жест уживається в ситуаціях відмови від дому або від місця; адресат має піти з певного приміщення, а також позбавляється права з'явитися в ньому знову	<i>показувати на двері</i>	виганяти, проганяти когось звідки-небудь
Обіймати / обхвачувати / обхватити [за шию (за плечі,	Виразення теплою, лагідною ставлення до іншої людини (найчастіше це привітання при зустрічі, прощанні). Знак	<i>вішатися (кидатися, чіплятися) на шию</i>	нав'язуватися кому-небудь, настирливо домагаючись прихильності,

МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ МОВ

за талію]	вдячності; прохання пробачити; розрада. Характерний для родинних, інтимних і дружніх стосунків.		взаємності (про жінок у ставленні до чоловіків).
-----------	---	--	--

Дослідження концептуалізації невербальної поведінки визначає, що специфіка фразеологізмів, прототипами яких є одиниці невербальної мови, визначається значною мірою світобаченням народу, особливостями його культури й побуту. Національно-культурні елементи семантики паралінгвальних фразем виявляються переважно у прямому значенні сукупного словесного комплексу, оскільки невербальні засоби спілкування є культурними реаліями і фрагментами національно-специфічної моделі світу. Фразеологічні засоби вираження невербальних засобів спілкування можуть бути інтерпретовані як продукти вияву специфіки мови та культури відповідної мовної спільноти.

Аналіз мовних засобів представлення невербальних знаків уможливив установаження специфічних рис української невербальної традиції, що дає змогу відтворити етноспецифічну невербальну семіотичну систему за її мовним описом. Саме у старшій школі доречними і зрозумілим для учнів є міжмовні паралелі, які формують розуміння специфіки української мови, фразеології, її самотності на тлі інших, близькоспоріднених мов.

Наведемо особливості міжмовного зіставлення сталих зворотів у групі східнослов'янських мов у Таблиці 2.

Таблиця 2

Міжмовне зіставлення ПФО

ФРАЗЕОЛОГІЗМ		
<i>український</i>	<i>російський</i>	<i>білоруський</i>
уживаються задля вираження негативних почуттів (злості, гніву, незадоволення тощо)		
<i>очі метаять іскри; [аж] іскри з очей сиплються (летяць, скачуть); кресати очима; метати очима (з очей) іскри</i>	<i>метать искры (молнии)</i>	
<i>спадати з лица (на лиці, на виду) –</i> «1) ставати блідим, змученим; марніти; 2) у стані, близькому до занепаду»	<i>спасть с лица – «осунуться»</i>	
<i>чухати потилицю (золочу, чуба, чуприну) –</i>	<i>чесать затылок –</i> «1) быть озадаченным	<i>пачухаць патыліцу –</i> «паклапаціцца, падумаць, як

<p>«1) <u>шкодувати, відчувати</u> <u>незадоволення, гіркоту від того, що зроблено щось не так, як треба</u>; 2) замислюватися над чим-небудь, не знаючи, як вийти із скрутного становища»</p>	<p>чем-либо; 2) зевать, ротозейничать, обычно во время работы»</p>	<p>выйсці з пэўнай сітуацыі»; <i>чухаць патыліцу (-ы)</i> – «быць заклапочаным, засмучаным».</p>
<p>уживаються задля вираження почуття жаху</p>		
<p><i>волос (волосся) дибом (дубом, дуба) стає; волос в'яне; волосся сторч стало; волосся дротом [стає]</i></p>	<p><i>волосы становятся (стают, поднимаются) дыбом</i></p>	
<p><i>махнути рукою</i> – «1) перестати займатися ким, чим-небудь, турбуватися про когось, щось, збайдужіти до когось, чогось; 2) не турбувати, не чіпати когось; 3) перестати сподіватися на щось, чекати чогось»</p>		<p><i>махнуць рукой</i> – «перестаць звяртаць увагу на кого, што-н., перестаць цікавицца кім, чым-н»</p>
<p><i>надувати (надимати) губки</i> – «1) гніваючись, ображаючись тощо, надавати обличчю незадоволеного вигляду; 2) <u>виражати зверхність, поважність</u>, <u>пишатися, зазнаватися</u>».</p>	<p><i>надувать губы (зубки)</i> – «сердиться, обижаться, делая недовольное лицо, выражать неудовольствие, досаду и т. п.»</p>	
<p><i>гнути (дерти, задирати і т. ін.) кирпу (носа, ніс)</i> – «гордовито триматися, бути чванливим, гонористим; зазнаватися»</p>	<p><i>задирать [драть, поднимають] нос</i> – «зазнаваться, важничать, чваниться»</p>	
<p><i>задирати (піднімати) хвіст (хвоста) [угору]</i> – «поводитися гонористо, самовпевнено, ставлячись до всіх зверхньо, з презирством»</p>	<p><i>задирать хвост</i> – «не считается ни с кем и ни с чем, не обращать внимания ни на кого и ни на что»</p>	
<p>загальне значення «кокекувати»</p>		
<p><i>послати бісики; пускати бісики [очима (оком)]; пускати гудзики [очима (оком)]; пускати гедзики</i></p>	<p><i>строить [делать] глазки</i></p>	
<p><i>роззяляти (розкривати) рот</i> – «1) починати говорити, висловлювати якесь бажання; 2) виявляти велике зацікавлення, захоплення чи здивування, слухаючи когось</p>		<p><i>паразяўляць (паразявіць) раты</i> – «1) крайне здзівіцца, стаць моцна ўражаным (пра ўсіх, многіх); 2) зазяваўшыся, перастаць рабіць што-н. (пра ўсіх, многіх)»</p>

МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ МОВ

або розглядаючи щось; 3) посягати, зазіхати на щонебудь чуже; 4) просити їсти, голодувати; 5) бути неухважним, неквапливим»		
<i>очі розбігаються</i> – «хтось не може зосередити увагу на чомусь одному, дивиться то на одне, то на інше»	<i>растерять глаза</i> – «не знати, куда или на что смотреть, на чем останавливать свое внимание при обилии чего-либо»	
<i>сковазати очима (поглядом)</i> – «мимохідь дивитися на кого-, що-небудь»	<i>краем глаза</i> – «мельком, очень краткое время (видеть что-либо)»	
<i>на високих нотах</i> – «підвищеним голосом від обурення, незадоволення, радості і т. ін.»		<i>на високих нотах (на високой ноце)</i> – гаварыць, пагаварываць – «вельмі гучна, нядобразычліва»
<i>гнути́ся (згинати́ся) в дугу (в три погібелі)</i> – «плазувати, запобігати перед кимсь, виявляючи покірність»		<i>гну́цца ў тры пагібелі</i> – «1) вельмі нізка нахільцяца, згінацца; 2) перан. знач. празмерна ўгоднічаць»
<i>витагнута́ся (витагну́тися) у шитку</i> – «докласти всіх зусиль, щоб зробити щось незвичайне, майже неможливе»	<i>вытягива́ться в струнку (струну)</i> – «становиться на вытяжку»	
уживається для вираження заперечення, незгоди, використовується в зневажливому значенні «абсолютно, зовсім нічого		
<i>дуля з маком [під ніс]</i> –»	<i>фига [шиш, кукиш] с маслом</i>	
<i>показувати дулю (фігу)</i> – «відмовити кому-небудь у чомусь, нічого не дати, не допомогти і т. ін.»	<i>показыва́ть кукиш в карма́не</i> – «исподтишка угрожать кому-либо, осуждать кого-либо, не выражая явно неодобрение, неудовольствие»	<i>паказаць дулю (фігу, кукіш) у кішэні</i> – «спадцішка пагражаць каму-н., асуджаць кого-н»; <i>фіга (кукіш) у кішэні</i> – «баязлівае, скрытнае праяўленне незадавальнення чым-н., неадабрэння чаго-н., пагрозы каму-, чаму-н.»

Паралінгвальні фразеологізми також можуть утворювати синонімічні ряди, подекуди мають антонімічну пару. Синонімічні відношення таких стійких висловів визначаються через особливість невербального компонента в їхньому складі. Це насамперед якісна характеристика емоцій, почуттів, емоційних станів, які можуть виражатися за допомогою різних невербальних засобів. Наприклад:

емоція страху може бути репрезентована такими висловами: [аж] *волосся піднімається (підіймається, встає, лізе) вгору (догори); волос (волосся) дибом (дубом, дуба) стає; вбирати (втягувати) голову в плечі; [аж (і)] очі на лоб (на лоба рідше догори) лізуть; брови полізли на лоба; лиця нема; спадати з лиця.*

Антонімічних пар паралінгвальних фразем зафіксовано незначну кількість, а саме: *відкрито глянути у вічі* – «не соромитися перед ким-небудь за свої вчинки», й *опустити очі [в землю, додолю]* – «відчувати незручність, сором, збентеження, дивитися вниз; засоромитися, знітитися». Так, вислів *давати волю ногам* означає «1) тікати, швидко бігти, уникати якоїсь небезпеки; 2) завзято, запально танцювати», антонімом для першого значення ПФО є зворот *ледве (ледь, насилу) тягти (тягнути, тягати, волочити) ноги* – «дуже повільно ходити, рухатися (через утому, хворобу, старість)». Для такого психофізіологічного процесу як почервоніння обличчя внаслідок сильного переживання, хвилювання, сорому, збудження характерними є стійкі вислови: *зайнятися (залитися) рум'янцем; кидає в краску; [аж] кров кинулася до обличчя (в обличчя, в лице)*, антонімом для цих висловів є фразеологізм *спадати / спасти з лиця*, який означає «ставати блідим, змученим, худнути; марніти». За тим же принципом протиставляються ПФО *колоти очима – обнімати поглядом (оком, очима)*, які виражають протилежні ставлення до об'єкта спостереження чи пізнання. Фразеологізм *квасити губи* означає «виявляти незадоволення, засмучуватися, плакати від чого-небудь», антонімом до нього є вислів, який також «залучає» до своєї структури слово «губи», однак у цьому разі вони виражають позитивний настрій суб'єкта: *[аж] губи облизувати*, тобто «бути дуже задоволеним чим-небудь».

Наведемо кілька вправ, спрямованих на вивчення паралінгвальної фразеології у школі.

Вправа 1. Знайти в реченнях паралінгвальні фразеологізми та пояснити їх значення за словником (у запропонованих реченнях мовні одиниці виокремлено).

1. Народе! Я *кладу земний уклін* твоєму полю і твоєму дому! (М. Рильський). 2. *Очі вилазили йому з голови*, кров у пульсах товклася так сильно, що бачилось, ось-ось потріскають жили (І. Франко). 3. Скорше... Скорше... Щоб тільки перебратися щасливо на другий берег, а там... Попалять пороми й судна та *покажуть* Меншикову *дулю*

(Б. Лепкий). 4. Сафрон темними, без блиску *очима впинається* в Тимофію і говорить якомога спокійніше та голосно (М. Стельмах). 5. *Очі*, знаєте, наскрізь тебе *пропікають*. Стою, як потороча, ні пари з уст (І. Муратов). 6. *Дзвоню зубами*, бо мені зимно (М. Коцюбинський). 7. Становий здивованим *поглядом змірив* Семена від голови до п'ят, наче не сподівався такої упертості (М. Коцюбинський). 8. Врешті Лазар з'явився. Його обступили, питали, *кололи очима* (М. Коцюбинський). 9. Дорошенко *вбирає поглядом* простір лиману (О. Гончар). 10. – А будьте за це могорич? А вже я вам цю справу так вироблю, що аж *губи оближте* (І. Нечуй-Левицький). 11. Яків ще раз обвів хату. *Очі* його *упали* на бабу Оришку (Панас Мирний). 12. – Найми, – каже Ох, – у мене: я його [сина] вивчу. Тільки з такою умовою: як вибуде рік та прийдеш за ним, то як пізнаєш, – ще рік служитиме у мене! – Добре, – каже чоловік. *Ударили по руках* (Нар. казка).

Вправа 2. Дібрати синоніми до фразеологізмів (у дужках наводимо синонімічний ряд).

1) *лупати очима* – у значенні «соромно» (*очі вилазять; опустити очі [в землю, додолю]; кліпати (блимати) очима; вбирати (втягувати) голову в плечі*);

2) *зуби скриплять* – у значенні «гніватися, сердитися» (*показати [свої] зуби (роги, пазурі); скреготати (скреготіти, скриготіти, скрипіти) зубами; очі блиснули [гнівом]; світити очима (оком, білками); [аж] очі рогом; очі метаять іскри; очі запалали (саме у негативному значенні); витріщити (вивалити, вирячити, вилупити) очі (баньки)*);

3) *брови полізли на лоба* – у значенні «здивуватися» (*робити великі очі; [аж (і)] очі на лоб (на лоба, рідше догори) лізуть; лупати очима; витріщити (вивалити, вирячити, вилупити) очі (баньки); роззявити рота; [аж] ударити об поли руками; битися (бити [себе]) об поли [руками]*);

4) *дерти носа (голову) [вгору]* – у значенні «зазнаватися, чванитися» (*кривити рот (губи, уста); дерти носа (голову) [вгору]; гнути (дерти, задирати) кирпу (носа, ніс); дуги губу (морду); скривити (склеїти, зробити) кислу міну; квасити губи; розквасити губи; надувати (надимати) губи; братися фертом в (попід) боки; копилити губу (губи, носа, ніс); крутити носом*);

5) *очі загорілися* – у значенні «сильне емоційне збудження»;

симпатія, любов» (*обіймати (обнімати) поглядом (оком, очима)*); *їсти (поїдати, жерти, пожирати) очима (оком)*; *очі [так і] світяться очі грають; бісики грають (стрибають, рідше іскряться) в очах; очі загорілися; блиснути очима (оком)*.

Вправа 3. Подайте розгорнуте тлумачення фразеологізмів: *крутити носом; ламати (заламувати, ломити) руки; бити по руках; переминатися (переступати) з ноги на ногу; приставити шапку; знімати шапку (бріль, капелюх)*. Відповідно одразу наведемо коментарі до запропонованих лінгвоодиниць.

Крутити носом первинно означало «відвернути ніс від людини, або іншого об'єкта, що мав специфічний, стійкий, можливо, навіть неприємний запах і з огляду на це триматися від нього на відстані». З часом значення фразеологізму стало більш узагальненим і сам запах не мався на увазі як основний показник в оцінці ситуації спілкування. Однак не варто зменшувати значення органу нюху під час комунікації: учені неодноразово заявляли, що ніс допомагає людині визначитися у своєму ставленні до інших, виявляти прихильність, недовіру, неприязнь, любов.

Вислів на зразок *ламати (заламувати, ломити) руки* – «жестом, виглядом виражати переживання, страждання, хвилювання; побиватися, плакати» що, на думку психологів, є специфічно жіночим жестом. До «жіночих знаків» належать такі: заламувати руки від відчаю, закривати долонями очі від страху; стояти, упертися руками у стегна, показуючи своє обурення або рішучість настояти на своєму, сидячи в задумливості, підперти голову долонями, прикрити обличчя (рот) долонею (рукавом) від збентеження (у сільській місцевості), вертїти обручку на пальці у знервованому стані. Це здебільшого вияв властивих особистості жінки надмірної емоційності, хвилювання

Фразеологізм *бити по руках* пов'язаний з тим, що торкання до руки іншої людини являло собою певне єднання соціуму, стало засобом сакралізації деяких домовленостей. У словнику зафіксовано таке визначення: «1) доходити згоди, домовлятися про щось (перев. при торгівлі); 2) перешкоджати чийсь діям (перев. злочинним), карати когось за що-небудь» і є увиразником невербальних дій комунікаторів. Жест *бити по руках* запозичений українцями в арабів, які виражали за його допомогою скріплення торговельної угоди, хоч нині його семантичний діапазон розширився, зазнав генералізації. В українському спілкуванні цим жестом супроводжується досягнення будь-якої домовленості.

Сталий зворот *переминатися (переступати) з ноги на ногу* означає «тупцюючи, виявляти свою ніяковість, нерішучість, збентеження, розгубленість». Психологічний підтекст полягає в тому, що фізичний рух допомагає зняти емоційну напругу, тим самим шляхом змінити домінуючу уваги, своєрідного «переключення» на ритмічні рухи, відбувається акцентуація на менш вразливій для психіки дії. Стояти на землі обома ногами означає мати тверду основу для життя, упевненість у собі, міцність переконань. Тому можна припустити, що такі якості як нерішучість, розгубленість, ніяковість виявляється в рухах ніг через невпевненість у власній позиції.

Для кваліфікації згоди використовується ПФО *проставити шапку*, що має стосунок до давніх звичаїв. Так, *шапка* символізувала загальну довіру до людини, її гідність, незалежність у суспільстві, окрім того, у юридичній практиці східних слов'ян ця лексема застосовувалася у процедурах свідцтва й присяги. У давнину робити людину простоволосою означало «позбавляли її загального довір'я», отже, *зняти з кого шапку* – «зганьбити».

Стійкий вислів *знімати шапку (брить, капелюх)* ховається символічний ритуал виражати свою повагу до когось-небудь, складати шану комусь. У вислові *шапку ламати* перед ким – спочатку догідливо кланятися, знявши головний убір, а потім принижуватися, улесливо запобігаючи в когось ласки. *Ламати* – тут «порушувати звичайний вигляд» шапки. *Ламати (шапку)*, отже, «м'яти», «перебирати руками», «згинати», «давяти» – як метонімічне відображення стану прохача, людини при цьому меншої, нижчої, а в разі мовленнєвої ситуації – «принизливо просити» [1].

Робота над засвоєнням паралінгвальної фразеології ґрунтується на розумінні семантичної специфіки фразеологізмів. Ознайомлення учнів із фразеологічним значенням вимагає застосування різних прийомів семантизації фразеологізмів: синонімізація, етимологізація, міжмовне зіставлення, описовий спосіб, спосіб наочної демонстрації (відтворення відповідної жестової одиниці), робота зі словником.

Для пізнання семантики і функціонування фразеологізмів тематичної групи «невербальна поведінка» важливе значення мають міжпредметні зв'язки української мови з іншими царинами знань: психологією, етнолінгвістикою, паралінгвістикою тощо.

Фразеологічні вправи, спрямовані на усвідомлення особливостей

невербальної поведінки українців, активізують і збагачують фразеологічний запас учнів, виховують у них увагу до стійкого сполучення слів, його значення, розвивають мислення, формують мовленнєві вміння й навички, сприяють розвитку логічного мислення старшокласників. Зміст вправ пов'язаний із пошуковою роботою, розумінням специфіки сталих зворотів у їх зв'язку з жестовим прототипом, осмисленням явища фразеологічної синонімії.

До подальших напрямів дослідження вважаємо за доцільне залучити вивчення психологічної і методичної основи викладання фразеології у вищій школі, зокрема зважаючи на ознайомлення з паралінгвальними сталими зворотами.

Література

1. Демиденко Г. Паралінгвальні фразеологізми в українській етнокulturі : [монографія] / Г. Демиденко. – Кривий Ріг : НПП АСТЕРІКС, 2014. – 175 с.
2. Кожуховська Л. П. Збагачення мовлення учнів 5–7 класів української фразеологією : автореф. дис. ... канд. пед. наук / Л. П. Кожуховська. – К., 1999. – 19 с.
3. Лепешаў І. Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы : у 2-х т. / І. Я. Лепешаў. – Мінськ : Беларуская энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008. – Т. 1. – 672 с. ; Т. 2 – 704 с.
4. Методика навчання української мови в середніх навчальних закладах / М. І. Пентилюк, С. О. Караман, О. В. Караман, О. М. Горошкіна, З. П. Бакум та ін. ; за ред. М. І. Пентилюк. – К. : Ленвіт, 2004. – 400 с.
5. Мисан І. В. Психолінгвістичний та лінгводидактичний аспекти фразеології / І. В. Мисан // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – Луганськ, 2013. – № 13 (272), Ч. III. – С. 275–282.
6. Словник фразеологізмів української мови / [уклад. В. М. Білоноженко та ін.]. – К. : Наукова думка, 2003. – 1104 с.
7. Соловєць Л. О. Робота над фразеологізмами як засіб формування культури спілкування молодших школярів : автореф. дис. ... канд. пед. наук / Л. О. Соловєць. – К., 2004. – 22 с.
8. Тесленко О. В. Міжпредметні зв'язки у процесі вивчення фразеології української мови в 5–7 класах загальноосвітньої школи : автореф. дис. ... канд. пед. наук / О. В. Тесленко. – К., 2000. – 16 с.
9. Форостюк Т. В. Активізація пізнавальної діяльності учнів 5-6 класів у процесі вивчення лексики й фразеології української мови : автореф. дис. ... канд. пед. наук / Т. В. Форостюк. – К., 2000. – 19 с.
10. Фразеологический словарь русского языка / под. ред. А. И. Молоткова. – [2-е изд., стереот.]. – М. : Советская энциклопедия, 1968. – 543 с.
11. Шумилина О. С. Стратегии идентификации иноязычных фразеологических единиц (на материале английских глагольных фразеологизмов с соматическими компонентами) : автореф. дис. ... канд. филол. наук / О. С. Шумилина. – Тверь, 1997. – 16 с.

Стаття надійшла до редакції 16.03.2015 р.

НОРМИ ЕТИКЕТНОГО СПІЛКУВАННЯ В МЕТОДИЦІ ВИКЛАДАННЯ ІНОЗЕМНИХ МОВ

Коробка Г. О. Норми етикетного спілкування в методиці викладання іноземних мов.

У статті досліджено різні норми етикетного спілкування. Проаналізовано фатичну функцію мови, спрямовану на встановлення й підтримку контакту у процесах спілкування. З'ясовано, що мовний етикет слугує підтримкою контакту між людьми, є головним чинником фатичного спілкування. У цьому аспекті людина розглядається як продукт і результат спілкування, акцентується на інтерсуб'єктивному в мовному етикеті.

Ключові слова: етикетне спілкування, мова, мовний етикет, фатичне спілкування, комунікація.

Коробка Г. А. Нормы этикетного общения в методике преподавания иностранных языков.

В статье исследуются различные нормы этикетного общения. Анализируется фатическая функция языка, направленная на установление и поддержку контакта в процессах общения. Устанавливается, что речевой этикет используется для поддержания контакта между людьми, является главным фактором фатического общения. В этом аспекте человек рассматривается как продукт и результат общения, акцентируется на интерсубъективном в речевом этикете.

Ключевые слова: этикетное общение, язык, речевой этикет, фатическое общение, коммуникация.

Korobka H. O. Norms of Etiquette Communication in Foreign Language Teaching.

The article investigates various norms of etiquette communication. The phatic function of the language is examined, aimed at establishment and mutual support of the contact in communication process. It is specified that speech etiquette is used for support of the contact among people, i.e. it is the major factor of the phatic communication. In this aspect a human is a product and a result of communication with other people, i.e. as intersubjective creature of language in speech etiquette.

Key words: etiquette communication, language, speech etiquette, phatic communication, communication.

Мова, як засіб щоденного спілкування людей, перебуває у процесі постійного розвитку. За своєю суттю вона є чимось постійним, але водночас змінним. Постійний розвиток – основа функціонування мови. Історія мовного становлення пов'язана з філософським осмисленням світу й дійсності людиною. Мова є інтерпретацією реальності, тому мовознавство історично пов'язане з філософією і лінгвофілософією.

Сучасний етап розвитку мовознавства характеризується посиленням інтересу дослідників до комунікативного аспекту мови та її реалізації у процесі мовного спілкування. Тому слід визнати необхідність і важливість вивчення не просто функціонування мови, але і її активної комунікативної ролі в людському суспільстві, оскільки комунікація людей – основа їхньої свідомості, пізнання й буття загалом. Людина не може існувати без комунікації, її суть значною мірою визначається в етикетному спілкуванні з іншими людьми. Система і лад мови вивчаються в межах комплексного і багатоаспектного підходу з позиції функціонально-динамічних аспектів мовних феноменів із урахуванням психологічних характеристик комунікантів, їх місця і ролі в соціумі. Отже, мова не тільки певний критерій інтелектуального, морального розвитку людини, її загальної культури, а й інструмент світосприйняття. У комунікації як дискурсі, де відбивається здоровий глузд людини, індивіди можуть обговорювати, констатувати й обґрунтовувати різні норми й цінності життя в сучасному суспільстві.

Етикет і мова тісно пов'язані. Мовний етикет словесно передає етикет поведінки, репрезентує ті мовні багатства, що накопичилися в кожному суспільстві для вираження неконфліктного, нормального ставлення до людей, а це означає – доброзичливість. Філософи і лінгвісти дискутують щодо зародження комунікативної (дискурсивної) етики та філософії, яка, на думку сучасного українського філософа А. Єрмоленка, спрямована на розв'язання методологічних, практичних проблем і питань сучасності, що ґрунтуються на філософствуванні, а відтак, і на методологічному принципі, повсякденному мовному спілкуванні між людьми [3, с. 9]. Мета статті – дослідити різні норми етикетного спілкування у процесі викладання іноземних мов.

До проблеми співвідношення етикету й мови зверталися чимало науковців, з-поміж яких вирізняються праці В. Гольдіна. Дослідник кваліфікує етикет як «один з численних засобів спілкування, що використовується людьми. Порівняння його з головним засобом людського спілкування – мовою – дає змогу краще розібратися не тільки в етикеті, але й у самій мові. У мові безпосередньо виражаються думка, людська свідомість; крім того, мова універсальна: складно назвати умови, у яких не можна було б нею скористатися» [2, с. 4, 8]. У своїй сфері знаки етикету також зручні. Спілкуючись з

людьми, ми так чи так оцінюємо стосунки з ними, регулюємо їх. Це і є тією особливою сферою, у якій використовуються засоби етикету й для якої вони призначені. У спеціальних лексикографічних працях, скажімо, у словниках з етики, етикет (фр. *etiquette* – ярлик, етикетка) кваліфікується так: сукупність правил поведінки, що стосуються ставлення до людей (поводження з оточуючими, форм звертання і вітань, поведінки у громадських місцях, манер й одягу).

Мова відіграє вирішальну роль у процесах соціалізації людини. Соціально визначені ситуації потребують функціонально певних знаків. Особистість у процесі соціалізації засвоює як необхідність (звичку, звичай, ритуал) використання знаків, що вказують на ставлення до співрозмовника, уможлиблюють установавання контакту уваги в потрібному спрямуванні відповідно до стосунків людей, які спілкуються, умов спілкування і багатьох інших соціально (суспільно й особистісно) зумовлених факторів. Мовний етикет, як відомо, пропонує мовцям використання певних формул залежно від ситуації спілкування. Носії мови, що опанували правила мовного узусу в процесі соціалізації, інтуїтивно здійснюють вибір необхідних одиниць, орієнтуючись на екстралінгвальні умови, серед яких особливе значення має ступінь офіційності обстановки і відносин між комунікантами.

Етикетне спілкування як комплексне явище – об'єкт вивчення різних наук і наукових напрямів, зокрема соціолінгвістики, лінгвокраїнознавства тощо, тому має посісти відповідне місце у власне лінгвістичних наукових працях й особливо методичних розробках. Постійні характеристики (константи) мовної свідомості та комунікативної (етикетної) поведінки визначають тип особистості, групи й етноси і в цьому сенсі є домінантами свідомості та поведінки. Саме вони в концентрованому вигляді виражаються як аксіологічні явища культури, систематичне осмислення яких у мові дає змогу виокремити етикетну лінгвістику в лінгвофілософському напрямку. У мовному етикеті виразніше, ніж в інших функціонально-семантичних мікросистемах, виявляється «людський фактор» – принцип антропоцентризму, пов'язаний зі специфікою ситуативної, семіотичної, граматичної, семантичної природи одиниць.

Серед комунікативних систем і підсистем важливу роль відіграють національно-специфічні правила поведінки, як мовної, так і немовної, пов'язані з семіотичним поняттям етикету. Етикет, зокрема

мовний, репрезентує в акті комунікації безліч соціально значущих позицій: і ступінь знайомства / незнайомства комунікантів, рівність / нерівність їх у ситуації спілкування тощо, тобто всі прийняті в певному соціумі норми мовної поведінки. Знання цих національно-специфічних правил «мови повсякденної поведінки» так само важливе для спілкування, як і власне мовні правила для побудови мови. Тому комунікативний принцип викладання іноземної мови передбачає не тільки навчання різних видів мовної діяльності за умови знання законів побудови та використання комунікативних одиниць, уміння продукувати вільні висловлювання і репродукувати стійкі формули, а й розуміння законів етикетного спілкування мовою. Формули мовного етикету, які реалізуються в певній ситуації, типізовано відображають цю ситуацію, її компоненти, що набувають утілення в семантичній і граматичній структурі одиниць, а також в стилістичних конотаціях. При цьому ситуація конкретної, окремої одиниці відображає властивості узагальнених ситуацій усього мовного етикету. Мовний етикет має такі ознаки:

- 1) наявність адресанта й адресата;
- 2) засіб зв'язку (код) – спеціалізовані стійкі формули;
- 3) соціально запропонована форма етикетної поведінки;
- 4) мотив-потреба (необхідність, повинність, бажаність) використати одиницю мовного етикету для долучення до контакту і підтримки спілкування;
- 5) мета – створити бажану тональність спілкування;
- 6) контактний (рідше – дистантний) стан комунікантів [5, с. 4, 17–18].

Якщо йдеться про виокремлення мовного етикету як особливого об'єкта лінгвістичного та методичного дослідження, доцільно, на нашу думку, зважати на взаємопов'язані й близькі, однак різні поняття:

- а) сферу застосування мовного етикету;
- б) сферу вживання одиниць мовного етикету.

Ці поняття останнім часом перебуває під пильною увагою лінгвістів та методистів, які вивчають теорію комунікації – з екстралінгвальними характеристиками комунікантів і ситуації спілкування, що визначають як вибір одиниць та особливості їх функціонування в мові, так і внутрішні властивості таких одиниць [5, с. 8].

Серед найважливіших функцій мови лінгвісти і філософи,

виокремлюють символічну (мова уявляється як складний світ символів, що забезпечують функціонування людського суспільства і на яких ґрунтуються явища культури), комунікативну (спосіб спілкування з іншими людьми, колективами, інституціями), когнітивну (пізнавальну, гносеологічну, пов'язану з мисленням), емотивну, або експресивну (спосіб вираження почуттів, емоцій), метамовну (спосіб дослідження мови в термінах самої мови), естетичну (мова як носій категорій прекрасного і потворного), магічну (мова як спосіб впливу на світ та інших людей, зазвичай, без їхнього відома).

З основними функціями мови пов'язані і другорядні (похідні), зокрема: з комунікативною – фактична, спрямована на встановлення і підтримку контакту між адресантом та адресатом у процесах спілкування; конотативна, що полягає в осмисленні й засвоєнні інформації під час спілкування; волонкативна, за допомогою якої людина здійснює вплив і волевиявлення у процесах взаємодії; кумулятивна, або історико-культурна, яка є основою збереження культурно-історичної спадщини народу.

Уперше звернув увагу на неминучість спілкування в гостях (або необхідне етикетне спілкування) англійський етнограф Б. Маліновський [4], який назвав цей рівень спілкування фатичним, тобто «контактоналагджувальним». Фатичне спілкування стало предметом дослідження лінгвістів, які добирають типове коло тем, особливості тексту, учасників спілкування тощо. Надзвичайно актуальна ця тематика для фахівців із викладання іноземних мов, тому що під час навчання мови важливо навчити, як правильно «вступити» в мовний контакт і як його підтримувати. В іншому разі людина, знаючи саму систему мови, буде неспроможною в багатьох життєвих ситуаціях, які, відповідно, можуть виявитися навіть комічними для неї.

Дійсно, етикет виявляється в різних аспектах життя людини, і комунікативна функція мови є основою формування її комунікативної поведінки – вербальної (мовної) і супутньої невербальної (жестів, міміки, поз, інтонації, пауз, зітхання тощо) – або групи людей, які регулюють норми і традиції спілкування соціуму. Найважливішу роль в етикетному вираженні ставлення до людей відіграє мова. В етикеті існують вербальні та невербальні засоби [2, с. 43, 45]. За допомогою мови нескладно повідомити про те, про що інформують невербальні засоби етикету, а етикетні знаки не передають. І справа не стільки в

тому, що етикет як засіб спілкування «слабший» за людську мову, скільки в тому, що вони мають різну спрямованість. Етикет спрямований на полегшення орієнтації в суспільстві, і його знаками відзначаються не всі, а лише загальноприйняті стосунки. Якщо мова представляє відносини в усій їх складності та конкретності, диференціюючи другорядне і суттєве, швидкоплинне і стійке, то етикет акцентує лише на основному. Але і це здійснюється мовою етикету не так, як мовою слів. На відміну від мовних повідомлень послання «мовою етикету» передають ситуацію нерозчленовано, загалом не виокремлюючи складників. Етикет не виражає понять, не називає ситуацій, але, маніфестуючи людські взаємини, передає і наші уявлення про них.

У різних народів комунікативна поведінка може істотно відрізнятись, ускладнюючи міжкультурні комунікації, і може стати причиною культурного шоку. Способи реалізації в різних культурах фатичної функції мови також різні. Наприклад, у мовному етикеті різних народів є суттєві відмінності в тематиці спілкування (у гостях і на роботі); у різних культурах відрізняються комунікативні ролі посмішок, сміху, оплесків, рукостискання, поцілунків тощо. Мовний етикет відображає особливий рівень інформації, якою ми обмінюємося під час спілкування. Мовознавці виявили, що в мові наявна система словесних пестощів. Важливе місце належить тут мовному етикету, оскільки в запитаннях про життя, здоров'я, справи, у подяках, вибаченнях, привітаннях і вітаннях, побажаннях і т. ін. міститься потреба висловити симпатію стосовно іншої людини, а отже, мовний етикет уможливорює підтримання контакту між людьми, є головним фактором фатичного спілкування. Наприклад:

- «– Привіт, як справи?*
- Усе гаразд! А в тебе?*
- Теж нічого. Ну, бувай!*
- Бувай!»*

Так відбувається обмін контактними фразами. Мовний етикет реалізується в ситуації безпосереднього спілкування, коли «тут» (у точці зустрічі) і «зараз» (у момент зустрічі) учасники фатичного спілкування (Я–Ти) безпосередньо обмінюються вітаннями, зазвичай супроводжуючи їх посмішкою, адже посмішка є показником зв'язку Я–Ти, який, своєю чергою, є зв'язком-комунікацією в лінгвофілософії.

Без цього зв'язку неможливе людське спілкування. Найчастіше в англо- й американомовних етикетних ситуаціях спілкування привітальні фрази-кліше слід вимовляти з посмішкою і гарним настроєм, незалежно від того, яке самопочуття в людини насправді. Тут наявна ситуація приховування чи непоширення реального стану справ, т. зв. відмежованості від дійсності, оскільки висловлювання мовного етикету стосуються особистісних тем та скорочують дистанцію учасників спілкування.

У зв'язку з темою етикету англомовного суспільства інтерес становить питання про дистанцію, що розділяє учасників спілкування. Так, на думку Е. Холла [4], розрізняють чотири основні типи дистанції: інтимна, персональна, соціальна та публічна, що значно впливають на поведінку людини. Інтимна дистанція (до 0,5 м) – це емоційно заряджена зона, яка використовується для прояву любові, захисту, утіхи під час спілкування між найближчими людьми; персональна дистанція (від 0,5 до 1,2 м) характерна для неформальних контактів між друзями; соціальна дистанція (від 1,2 до 3,5 м) – це звичайна відстань між знайомими, а іноді й незнайомими людьми під час ділової бесіди, шкільного уроку тощо; публічна дистанція (від 3,5 м і далі) характерна для одностороннього спілкування лектора з аудиторією й потребує підвищення голосу, стилізації жестів і чіткішої вимови. Необхідно зауважити, що дистанція між учасниками спілкування значною мірою залежить від національно-культурних особливостей країни або регіону. Описані вище особливості характеризують англомовне суспільство, і жодним чином не можуть застосовуватися, наприклад, до латиноамериканців, які зазвичай розмовляють один з одним на ближчій відстані. Це призводить до певного нерозуміння під час їхнього спілкування з громадянами США: північноамериканці інстинктивно віддаляються під час розмови, а в латиноамериканців складається враження, що громадяни США – холодні й неприязні. Так чи так використання фраз-кліше мовного етикету у привітальних ситуаціях зумовлює виникнення стану радості, що сприяє приділенню уваги учасникові комунікативної ситуації. «Дякую вам!» – у фразі, її структурі, граматиці, семантикою відбиті «я» і «ти», фраза прирівнюється до доброго вчинку «тут» і «зараз». Інформація є соціальною і передає конотативний сенс фраз «я тебе помічаю, поважаю, контактую з

тобою, бажаю тобі добра». За своїм походженням висловлювання мовного етикету (у своїй етимології) означають доброзичливість: *здрасуйте, вітаю – будьте здорові; дякую; вибачте – визнаю свою провину і прошу пробачити; спасибі – спаси Бог* (за добрі справи) тощо [4]. Як зазначено вище, етикет як сукупність загальноприйнятих, упорядкованих правил (норм) стандартизує поведінку людей у типових ситуаціях, регулює відносини між ними, являє собою зовнішню культуру спілкування.

Можна вважати, що донині в методиці викладання іноземних мов склалося чітке уявлення про те, що без урахування лінгвокраїнознавчого аспекту неможливі адекватне засвоєння культурних цінностей країни досліджуваної мови, успішне оволодіння іноземною мовою, специфікою узуальної мовної поведінки. Типові помилки тих, хто вивчає іноземну мову, у мовному етикеті численні, вони є переважно узуальними й пов'язані з інтерференцією. Мовний етикет належить до фонових знань тих, хто говорить цією мовою, тому опанування такої системи необхідне для адекватного спілкування «інокультурних» комунікантів [5, с. 110–111].

Зазначимо, що в межах однієї статті неможливо розглянути всі норми етикетного спілкування. Проте очевидно, що формульні моделі поведінки й етикетно значущі ознаки, які відображають національно-специфічні норми поведінки, заслуговують на увагу, вивчення та пояснення у процесі викладання іноземних мов, а отже, слугують перспективою подальших лінгвофілософських досліджень у межах комплексного підходу до цієї теми.

Література

1. Бацевич Ф. Духовна синергетика рідної мови : Лінгвофілософські нариси : [монографія] / Ф. Бацевич. – К. : ВЦ «Академія», 2009. – 192 с.
2. Гольдин В. Е. Речь и этикет / В. Е. Гольдин. – М. : Просвещение, 1983. – 109 с.
3. Єрмоленко А. М. Комунікативна практична філософія / А. М. Єрмоленко. – К. : Лібра, 1999. – 488 с.
4. Речевой этикет и вежливость сегодня [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://www.xserver.ru/user/reets/2.shtml>. – Загл. с экрана.
5. Формановская Н. И. Русский речевой этикет : лингвистический и методический аспекты / Н. И. Формановская. – М. : Русский язык, 1982. – 126 с.

Стаття надійшла до редакції 22.12.2014 р.

ФОРМИ ТА МЕТОДИ ФАХОВОЇ ПІДГОТОВКИ СТУДЕНТІВ У ПРОЦЕСІ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ НА УРОКАХ З АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ

Лазуткіна Ю. А. Форми та методи фахової підготовки студентів у процесі самостійної роботи на уроках з англійської мови.

У статті розглядаються методи самостійної роботи студентів при вивченні іноземної мови, її види та форми. Проаналізовано підходи до організації самостійної діяльності студентів у сучасних умовах. Розкрито ключові складники впливу на покращення ефективності професійної підготовки майбутніх фахівців.

Ключові слова: самостійна робота студентів, форми та методи навчання, ефективність, мовна підготовка фахівця, професійна освіта.

Лазуткіна Ю. А. Формы и методы профессиональной подготовки студентов в процессе самостоятельной работы на уроках английского языка.

В статье рассматриваются методы самостоятельной работы студентов при изучении иностранного языка, ее виды и формы. Анализируются пути организации самостоятельной работы студента в современных условиях. Раскрываются ключевые составляющие влияния на улучшение эффективности профессиональной подготовки будущих специалистов.

Ключевые слова: самостоятельная работа студентов, формы и методы обучения, эффективность, языковая подготовка специалиста, профессиональное образование.

Lazutkina Yu. A. Forms and methods of student's professional training in the process of self-guided work at English lessons

The article describes the self-guided (individual) work methods of students in foreign language learning, its types and forms. The problems of self-guided work have been analyzed. The key components of influence on improvement of efficiency in professional training of graduates have been discovered.

Key words: students self-guided work, methods and forms of education, effectiveness, higher education.

У сучасних умовах реформування освітньої системи в Україні значне місце належить пошуку ефективних методів і засобів навчання, розробці методичних систем, технологій викладання, підвищенню дієвості навчання загалом, розвитку у студентів самостійності, що виявляється в їхній здатності до самоорганізації, самовиховання та самоосвіти. Сучасна освітня програма ВНЗ пропонує велику кількість годин для самостійної роботи студента. Такий підхід зумовлений тим,

що самостійна робота на уроках англійської мови сприяє розвитку й активізації творчих здібностей студента, розширює їхній полікультурний світогляд, розвиває мислення. Практична мета навчання англійської мови у ВНЗ полягає в тому, щоб формувати й розвивати вміння і навички усного мовлення, навчати читати не тільки адаптовану, але й оригінальну літературу, розуміти носіїв англійської мови. Для кращого засвоєння знань та оволодіння певними вміннями й навичками у процесі вивчення англійської мови необхідно активізувати пізнавальну й розумову діяльність учнів. Одним із важливих засобів такої активізації є правильно організована самостійна робота як на уроках англійської мови, так і в позаурочний час. Самостійна робота виступає як завершення інших видів навчального процесу і може здійснюватися в межах семінарських, практичних занять, а також консультацій. При цьому виступає як метод навчання [2, с. 49].

На сучасному етапі розвитку методики навчання іноземних мов науковці, методисти, викладачі активно розв'язують питання побудови системи самостійної роботи з англійської мови студентів ВНЗ на основі синтезу новітніх педагогічних технологій і найефективніших методів навчання конкретної іноземної мови. Важливого значення набуває впровадження якісно нових видів, форм і методів організації самостійної роботи на уроках, зокрема, англійської мови, зорієнтованих на професійну діяльність студентів як майбутніх фахівців. Самостійна робота як метод навчання передбачає формування важливих загальнонавчальних умінь (аналізувати, планувати, порівнювати, контролювати), певних рефлексивних якостей, що врешті-решт забезпечує розвиток самостійності якості особистості, формує суб'єкта навчальної діяльності [1, с. 65].

Незважаючи на широкий і багатоплановий характер досліджень, присвячених організації самостійної роботи студентів, багато питань цієї складної проблеми залишаються поки що не вичерпаними і потребують подальшого дослідження, а саме нові форми та методи самостійної роботи студента як майбутнього фахівця. Актуальність проблеми зумовлюється тим, що з роками помітно зріс інтерес до самостійної роботи студентів, збільшилася роль самостійних робіт у навчальному процесі. Самостійна робота відіграє провідну роль на парі та сприймається як засіб навчання. Актуальним для нового методу навчання є створення умов для формування критичного

мислення, рефлексії, психології досягнень і навичок саморозвитку.

Мета статті полягає в тому, щоб дослідити форми та методи фахової підготовки студентів у процесі самостійної роботи на уроках з англійської мови. Для досягнення мети розв'язували такі завдання, як-от: з'ясувати шляхи та методи оволодіння студентами навичками самостійної роботи у процесі вивчення іноземної мови, належну обізнаність у читанні спеціальної літератури за фахом і вміння швидко орієнтуватися; забезпечити індивідуалізацію читання у студентів різного рівня розвитку багатогранної, довідкової, науково-пізнавальної літератури; розглянути можливості використання домашнього читання як важливого засобу формування комунікативної компетенції; виявити особливості процесу організації роботи над текстами з домашнього читання на уроках англійської мови; проаналізувати застосування різноманітних методів і форм проведення цієї роботи.

У психолого-педагогічній літературі переконливо доведено, що правильно організована самостійна робота студента сприяє значному підвищенню ефективності навчання, активізації навчально-пізнавальної діяльності (П. Голант, М. Данилов, Н. Дайрі, Б. Єсіпов, Р. Лемберг, І. Малкін, Р. Мікельсон, І. Огородніков, Т. Панфілов, М. Скаткін, Р. Срода, А. Усова та ін.). Різні аспекти цієї проблеми висвітлені в ряді дисертацій (Л. Аристова, І. Варава, І. Дорно, В. Каленик, М. Ковалевська, В. Кривошеев, Н. Нікольська, Л. Піменова, Г. Полещук, М. Пархунова, К. Соколова та ін.)

Загальнодидактичні, психологічні й методичні аспекти планування й організації самостійної роботи учнів розглядаються в роботах вітчизняних та зарубіжних науковці, зокрема С. Архангельського, Ю. Бабанського, Т. Балицької, І. Бендер, В. Буряк, Л. Вяткіна, М. Гарунова, В. Графа, О. Данилова, Б. Єсіпова, І. Ільєсова, В. Козакова, М. Князян, В. Луценко, І. Малкіна, П. Підкасистого, О. Савченко, М. Скаткіна, М. Солдатенко, В. Ужик, А. Усової, І. Хом'юк, Т. Шамової, Н. Шишкіної, В. Якуніна та інших. Чимало досліджень цієї проблеми проведено і в царині методики навчання іноземних мов (Г. Бурденюк, С. Заскалета, Л. Іванова, Н. Коряковцева, Н. Магазова, Л. Онучак, Ф. Рабінович, Г. Рогова, І. Качан, Л. Грачова, Н. Фадєєва, І. Зимня, Л. Малишевська, В. Редько та ін.).

Одним із найдоступніших і перевірених практикою методів підвищення ефективності викладання іноземної мови, активізації

студентів на занятті є організація самостійної навчальної роботи. Ефективність виконання самостійної роботи у процесі навчання багато в чому залежить від умов її організації, форми та характеру завдань, логіки викладу знань, якості досягнутих студентами результатів під час виконання цієї роботи і т. ін. Плануючи урок, викладач обов'язково має визначити завдання для самостійного опрацювання студентами, зважаючи на професійне становлення майбутнього фахівця, а також вибрати відповідну форму контролю. Це може бути самоконтроль з опорою на ключі, алгоритми, зразки, схеми тощо або ж контроль з боку викладача. Систематичні заходи, спрямовані на організацію самостійної роботи студента, будуть формувати не лише пізнавальну діяльність, а й самостійність як рису характеру. Якщо при цьому викладач ставить завдання сформулювати навички самостійної роботи студента, то йому потрібно добре все продумати, а саме визначити:

- мету, час і характер самостійної роботи, а так само моменти, на які треба звернути увагу;

- спосіб повторення того мінімуму фактичних знань і умінь, без яких неможливе успішне виконання самостійної роботи.

Важливо також формувати у студента навички самостійної роботи вдома, давати чіткі настанови щодо виконання домашніх завдань. Наприклад, з викладацького досвіду пропоную такі інструкції в момент подачі домашнього завдання:

- читаючи текст, знайдіть речення, які є відповіддю на запитання, що стоять перед текстом;

- знайдіть речення, які можуть бути пунктами плану;

- визначте, яку інформацію (які речення) можна пропустити, не порушивши зміст тексту;

- розбийте текст на більш-менш самостійні уривки.

У сучасній педагогічній практиці серед найефективніших методів самостійної роботи студентів, що сприяють інтенсифікації та індивідуалізації навчального процесу, слід виокремити: проблемно-пошукові методи; метод проектного навчання; методи колективної розумової діяльності; метод застосування новітніх інформаційно-комунікативних технологій у навчанні [4].

Необхідність пошуку нових підходів щодо організації самостійної діяльності студентів у сучасних умовах зумовлено тим, що саме в період навчання в ВНЗ у майбутніх фахівців закладаються основи

професіоналізму, тому форми та методи самостійної роботи повинні відповідати таким вимогам:

1. Мотивація виконання необхідних завдань загалом.
2. Рекомендації щодо виконання роботи (подати зразок виконання).
3. Урахування творчих здібностей студента.
4. Розробка індивідуальних підходів щодо організації СР.
5. Чітке визначення завдань.
6. Зворотний зв'язок зі студентами у процесі виконання СР.

Будь-яка самостійна робота на певному рівні самостійності має конкретну мету, яку студент повинен усвідомити та прийняти. Викладач перед тим, як сформулювати завдання, інструктує студентів щодо порядку і прийомів виконання роботи. Далі студент продумує послідовність дій та оцінює умови досягнення мети. При цьому самостійна робота повинна відповідати навчальним можливостям студента, а ступінь складності задовольняти принцип поступового переходу з одного рівня самостійності на інший. У навчальному процесі повинні використовуватися результати, висновки самостійної, зокрема й домашньої роботи. Самостійну роботу організують так, щоб виробити навички і звичку до працездатності майбутнього фахівця, сформувати готовність до саморозвитку в науковій професійній діяльності.

Необхідно зазначити умови, від яких залежить успіх самостійної навчальної роботи, а саме:

- поєднання різноманітних видів самостійних робіт та керівництво самим процесом;
- зміст роботи і форма її виконання (зацікавленість студента, бажання довести роботу до кінця);
- індивідуальний підхід до організації самостійної роботи;
- надання детальних рекомендацій;
- підтримання зворотного зв'язку з викладачем.

Особливої уваги потребує така форма самостійної діяльності, як читання спеціальної літератури за фахом. Безсумнівно, що інтенсивне читання дає змогу опанувати велику кількість мовних комбінацій, граматичних структур та лексичних словосполук за значно коротший проміжок часу. Систематичне та планомірне домашнє читання є важливим джерелом і засобом поповнення лексичного запасу та розвитку навичок усного мовлення студентів. Необхідно, щоб ці

тексти ґрунтувалися на вивченому лексичному й граматичному матеріалі. Наявна думка, що домашнє читання з англійської мови повинно бути вправою лише в читанні і що його не треба ускладнювати іншими видами мовної діяльності (обговорення прочитаного). Таке твердження викликає суперечності при розгляді доцільності використання домашнього читання. Тому ускладнення читання вправами та завданнями – необхідна умова, яка мотивує в подальшому мовленнєву діяльність при вивченні англійської мови. Окрім мовної та мовленнєвої компетенції, значну увагу приділяють формуванню компетенції читання та письма при роботі над текстами з домашнього читання англійської мови. Формування компетенції читання технологічно поділяють на традиційно визначені етапи: Pre-Reading Activities, Reading Comprehension, Post-Reading Activities. Передтекстові завдання спрямовані на мотивування читача, розвиток його прогностичних навичок, підготовку до сприйняття тексту. Вони спираються на певні текстові «сигнали» (заголовок розділу, певні цитати з тексту, назви, події попередніх розділів), читачеві пропонуються кілька варіантів розвитку подій, пропонують студентам висловити своє бачення тієї чи тієї проблеми. Завдання на перевірку розуміння прочитаного мають на меті: стимулювати студентів до уважного читання тексту й перевірити розуміння змісту загалом і значення окремих текстових фрагментів зокрема.

Працюючи з періодичними виданнями іноземною мовою, варто більше уваги приділяти коротким пошуковим завданням: виписати фахову лексику, проаналізувати назви статей, скласти оголошення за зразком, скласти план статті, що зацікавила, проаналізувати рекламні слогани. Питання на перевірку уваги роблять акцент на певних деталях і формулюються так, щоб читачеві самому було цікаво знайти відповідь, за необхідності повторно звернутися до тексту [5].

Задля розвитку здібностей і творчості студентів необхідно індивідуалізувати самостійні завдання з читання літератури за фахом. Для цього виокремлюють або спеціально розробляють три варіанти завдань: перший (високий рівень складності) – вимагає творчого підходу й пізнавальної самостійності; другий (середній рівень складності) – передбачає розв'язання складних завдань, які містять вказівки чи підказки; третій (низький рівень складності) – передбачає виконання завдань переважно репродуктивного характеру. Ефективною

формою індивідуалізації самостійної роботи є підготовка завдань на картках. Самостійна робота з виконанням навчального завдання охоплює три етапи [3, с. 159]:

1. Підготовка студента до виконання завдання. Теоретичне, психологічне, організаційно-методичне й матеріально-технічне забезпечення самостійної роботи.

Внутрішнє сприйняття завдання починається з актуалізації мотиву, що спонукає студента до виконання поставленого завдання, відповідно, до організації своєї самостійної роботи.

Успіх підготовчого етапу залежить і від організаційного, методичного, матеріально-технічного забезпечення самостійної роботи студента (забезпеченість літературою, методичними рекомендаціями, наочними посібниками, інформаційно-комп'ютерною базою тощо).

2. Безпосереднє виконання навчального завдання.

3. Аналіз виконаного завдання є завершальним етапом виконаної роботи. Самоконтроль призначений для самооцінки студентами якості засвоєння навчального матеріалу з конкретної дисципліни (розділу, теми). Задля цього в навчальних посібниках для кожної теми (розділу), а також у методичних розробках із практичних робіт передбачаються питання для самоконтролю. Більша ефективність самоконтролю забезпечується спеціальними програмами самоконтролю й самооцінки, які є складовими частинами електронних підручників та автоматизованих навчальних курсів.

Виховання у студентів навичок самостійної роботи з навчальним матеріалом, науковою та навчально-методичною літературою належить до першочергових завдань ВНЗ. Адже водночас вони виховуватимуть у собі організаційність, системність, діловитість, зосередженість, без чого не обійтися в майбутній професійній діяльності.

Отже, урахувуючи складний процес і специфіку навчання, не слід недооцінювати важливість проблеми оволодіння студентами методами та формами самостійного навчання. Неможливо здійснити якісну підготовку висококваліфікованого спеціаліста в сучасних умовах без залучення студентів до самостійної роботи. Самостійна робота тісно пов'язана з аудиторною, є важливим і дієвим джерелом розвитку й саморозвитку особистості студента. Її продуктивність залежить від ефективності й організації, де значна роль відводиться викладачеві, який має спланувати навчальний процес так, аби викликати зацікавленість

студентів. Сучасна концепція вищої професійної освіти тісно пов'язує процес і результат навчання з рівнем організації самостійної роботи студентів, оскільки система вищої освіти покликана не тільки дати певну систему знань, але й сформувати професійні якості майбутніх фахівців. До подальших напрямів дослідження сучасних особливостей фахової підготовки спеціалістів зараховуємо перспективу пошуків форм і методів організації самостійної роботи студента для створення професійного середовища на основі комп'ютерних телекомунікацій.

Література

1. Белкін Є. Педагогічні основи організації самостійної роботи студентів у ВНЗ : [навчальний посібник] / Є. Белкін. – Одеса : Знання, 1989. – 165 с.
2. Буряк В. Керування самостійною роботою студентів / В. Буряк // Вища школа. – 2001. – № 4–5. – С. 52.
3. Дичківська І. М. Інноваційні педагогічні технології / І. М. Дичківська. – К. : Академвидав, 2004. – 351 с.
4. Долженко О. В. Сучасні методи та технології навчання у технічному вузі : [підручник] / О. В. Долженко, В. Л. Шатуновський. – М. : Вища школа, 1990. – 315 с.
5. Єсіпов Б. П. Самостійна робота учнів на уроках : [навчальний посібник] / Б. П. Єсіпов. – М. : Навч. пед. гіз., 1980. – 112 с.

Стаття надійшла до редакції 06.04.2015 р.

УДК 378.016:811'243

Р. В. Лопатич

СИСТЕМА ВПРАВ ДЛЯ РОЗВИТКУ ЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ НА ЗАНЯТТЯХ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ

Лопатич Р. В. Система вправ для розвитку логічної культури на заняттях іноземної мови.

У статті розглянуто типи вправ для формування мовленнєвої компетенції; запропоновано систему вправ, послідовне виконання яких сприяє розвитку логічної культури на заняттях іноземної мови.

Ключові слова: логічна культура, вправа, вправи на розвиток логічного мислення та логічного мовлення, аналітичні вправи.

Лопатич Р. В. Система упражнений для развития логической культуры на занятиях иностранного языка.

В статье рассматриваются типы упражнений для формирования речевой компетенции; предлагается система упражнений, выполнение которых способствует развитию логической культуры на занятиях иностранного языка.

Ключевые слова: логическая культура, упражнение, упражнения на развитие логического мышления и логической речи, аналитические упражнения.

Lopatich R. W. The system of exercises for development of logical culture on foreign language lessons.

The article describes a set of exercises in forming of the speech competence, gives the system of exercises. When implemented sequentially in a class, the exercises will help develop logical culture on the lessons of foreign language.

Key words: logical culture, exercises on development of the logical thinking and logical speech, analytical exercises.

Сучасні зміни в політичному та економічному розвитку суспільства, орієнтація на загальноєвропейські рекомендації та вимоги до вивчення іноземної мови суттєво вплинули на систему іншомовної освіти в Україні. Нова роль іноземної мови як засобу міжкультурного спілкування спричинила зміщення акцентів у змісті фахової підготовки. Майбутній учитель іноземної мови повинен не тільки оволодіти словесним кодом певної мови, але й уміти використовувати на практиці отриману з іншомовних джерел інформацію, узагальнювати й аналізувати її. Оскільки вчитель іноземної мови має безпосереднє відношення до розвитку логічного мислення учнів, формування в них навичок логічного викладу думок та зв'язного мовлення, він повинен володіти логічною культурою. Тому задля забезпечення якісної професійної підготовки слід приділяти належну увагу проблемі формування логічної культури майбутніх учителів іноземної мови. Зважаючи на це, важливо ще під час навчання у вищій школі сформувати в майбутніх спеціалістів високий рівень логічної культури, що є одним зі складників його фаховості.

Аналіз філософської, психолого-педагогічної та методичної літератури засвідчує, що проблемі формування логічної культури присвячено чимало публікацій. Так, методологічні засади формування логічної культури досліджували О. Барінова, С. Баширова, В. Бочаров, В. Брюшинкін, А. Гетьманова, В. Журавльов, Є. Іванов, Ю. Івлєв, Г. Лаврешина, О. Лазаревич, С. Марценюк, Н. Мойсеюк, В. Свінцов, В. Сухомлинський, Л. Тихомирова, О. Тихомирова, М. Тофтул, Л. Фаткуллова, О. Франчук, О. Халабузар, О. Яковлева. Окремі аспекти засвоєння знань шляхом міркувань відображено в дослідженнях представників німецької школи іншомовної освіти П. Біммеля (P. Bimmel), Ф. ван дер Верф (F. van der Werff), Й. Гербеса

(J. Gerbes), У. Гревера (U. Grewer), С. Дінзель (S. Dinsel), М. Крюгера (M. Krüger), Г. Нойнера (G. Neuner), М. Райманн (M. Reimann), У. Рампіллон (U. Rampillon). У методиці викладання іноземних мов достатньо опрацьована система вправ задля формування мовленнєвої компетенції (В. Бухбіндер, Г. Городілова, З. Ієвлева, С. Пассов). Але незважаючи на це, залишається відкритим питання створення системи вправ для формування та розвитку логічної культури на заняттях іноземної мови.

Мета статті полягає в тому, щоб дослідити процес формування логічної культури на заняттях іноземної мови. У зв'язку з цим ми ставимо перед собою завдання визначити й обґрунтувати систему вправ, спрямованих на формування логічних умінь та розвиток логічного мислення.

Спираючись на аналіз наукових праць філософів та педагогів, розглядаємо логічну культуру як складне особистісне новоутворення, що входить до складу навчальної компетентності і передбачає здатність особистості здійснювати різні розумові операції (класифікувати, формулювати визначення, узагальнювати, доводити, аналізувати, робити висновки тощо), які забезпечуються знанням законів логіки та вмінням використовувати їх у різних контекстах (під час пошуку, обробки та презентації нової інформації іноземною мовою або для реалізації певної комунікативної мети), контролювати логічну побудову речень із урахуванням причинно-наслідкових зв'язків, а також здатність студентів усвідомлювати логіку засвоєного матеріалу та самостійно організовувати навчальний процес за умов їхньої високої розумової активності.

У фаховій підготовці майбутніх учителів іноземної мови значна частина аудиторної навчальної роботи відводиться лабораторним заняттям з іноземної мови. Тому задля формування логічної культури ми застосовували спеціально розроблений комплекс вправ, у якому велика увага приділялася вибору завдань, спрямованих на активізацію мисленнєвої діяльності, підвищення пізнавальної активності студентів, оволодіння навчальними стратегіями, реалізацію отриманих знань на практиці, формування професійних умінь, необхідних для практичної діяльності тощо. Як відомо, вправа – це спеціально організоване в навчальних умовах багаторазове виконання окремих операцій, дій або діяльності задля оволодіння ними або їх удосконалення [1, с. 64]. У рамках комунікативного підходу при навчанні іноземної мови

виділяють такі типи вправ, як-от: комунікативні (мовленнєві), умовно-комунікативні (умовно-мовленнєві) і некомунікативні (мовні) [1; 2; 4]. Комунікативні вправи передбачають створення таких умов на занятті, коли студент постійно залучений до процесу практичного користування мовою в різних видах мовленнєвої діяльності. В умовно-комунікативних вправах передбачаються мовленнєві дії студентів у ситуативних умовах [1, с. 66]. До умовно-мовленнєвих вправ Ю. Пассов зараховує переказ, опис, вираження свого ставлення, оцінки. При виконанні цих вправ необхідно формулювати установки так, щоб вони спонукали людину висловитися у процесі реального спілкування. У некомунікативних або мовних вправах виконуються дії з мовним матеріалом поза ситуацією мовлення, зосереджуючи увагу лише на формі, і тому Ю. Пассов диференціює такі види мовних вправ: перекладні, трансформаційні вправи та підстановчі вправи [2]. У навчанні іноземної мови А. Чистякова виокремлює мовні, лексичні та мовленнєві вправи [3, с. 209–210]. Мовні вправи, на думку дослідниці, повинні безпосередньо та максимально переслідувати вузьку, окреслену викладачем мету, наприклад, навчити розпізнавати різні морфологічні показники. Лексичні вправи спрямовані на формування навичок правильного вживання лексики в усній та письмовій формах. Мовленнєві вправи містять такі види діяльності: переказ (прочитаного та прослуханого, вибіркового переказ, переказ за планом, за допомогою ключових слів тощо); повідомлення на соціально-побутові теми; опис (ситуацій, малюнків); розповідь (про себе, про те, що прочитав, з опорою на кіно- або відеофільми тощо).

При виборі вправ, спрямованих на формування логічної культури, керувалися концептуальними положеннями комунікативного підходу. Більшість науковців (Н. Бабич, Н. Волкова, М. Пентилюк, О. Павленко, Г. Сагач та ін.) зазначає, що без здатності мислити неможливо чітко сформулювати свою думку, та наголошує на тому, що розвиток комунікативних навичок тісно пов'язаний із формуванням навичок мислення. Логічне мовлення формується на основі навичок логічного мислення, знання мовних засобів і логіки викладу матеріалу, тому у процесі вивчення іноземної мови слід це враховувати і навчити студента правильно оформляти своє висловлювання з позиції підбору лексичних засобів, граматичної структури та водночас розвивати в нього логічне мислення, уміння послідовно і переконливо доводити

свою думку іноземною мовою.

Аналіз наукових робіт засвідчує, що при вивченні іноземної мови, при навчанні іншомовного мовлення мислення стимулює розвиток здібностей студента до аналізу, дедукції, аргументації. Деякі дослідники (О. Ястребова, А. Есаулов) стверджують, що ті студенти, які вже володіють умінням виокремлювати головне та чітко формулювати свої думки, швидше адаптуються до своєї майбутньої професійної діяльності [5; 6]. Відтак, зважаючи на тісний зв'язок мовлення та мислення, а саме на те, що логічне мислення впливає на розвиток логічного мовлення, вважаємо за доцільне застосовувати на заняттях іноземної мови вправи, які спрямовані на розвиток у студентів логічних умінь (виокремлювати головне, ставити запитання, дати визначення відомого поняття), навичок мислення (аналіз, порівняння, класифікація, узагальнення). Крім того, застосовуючи систему вправ, прагнемо навчити студентів володіти необхідними для навчання та їх подальшої професійної діяльності практичними навичками й уміннями, а саме: при роботі з іншомовним текстом, при роботі з таблицями, графіками, при підготовці до проекту, дискусії тощо. Отже, задля розвитку логічної культури виділяємо підготовчі вправи, вправи на розвиток логічного мислення й мовлення та аналітичні вправи.

1. Підготовчі вправи спрямовані на розвиток уміння формувати фрази та поєднувати їх між собою відповідно до логіки висловлювання. Ці вправи розраховані саме на те, аби навчити студентів концентруватися на важливій ключовій інформації. Відповідно до мети навчання студентам пропонують пошукові вправи, зорієнтовані на формування та відпрацювання навичок пошуку й передачі інформації, що сприяють розвитку логічних умінь і стимулюють розумову активність студентів. Щоб навчити студентів концентруватися на важливій ключовій інформації, ми використовували метод ключових слів (Schlüsselwörter), метод нотаток (Notizen), метод з'єднання ключових слів стрілочками (Flussdiagramm), методи глобального, вибіркового та детального читання (globales Leseverstehen, selektives Leseverstehen, detailliertes Leseverstehen) [7; 8; 9]. Проілюструємо приклади таких вправ:

- a) Was kann man kaufen? Sammeln Sie die Lexik zum Thema.
Lebensmittel: Brot, Eier, ... , ... , ...
Kleidung: Kleider, ... , ... , ...

б) Lesen Sie ein Interview. Anhand des Interviews sammeln Sie die Schlüsselwörter zu den Themen:

Computer beim Studium	Computer als Zeitvertreib

в) Sagen Sie mit einem Wort.

Tastatur, Maus, einspeichern, Datei...

Glück, Ärger, Ruhe, Freude, ...

Staubsaugen, waschen, putzen, bügeln, ...

2. Вправи для розвитку логічного мислення та мовлення, виконання яких сприяє формуванню навичок логічного мислення, розвитку логічного мовлення, умінню використовувати набуті навички на практиці. Прикладами вправ, спрямованих на формування вміння узагальнювати, порівнювати, є такі:

а) Was passt nicht in die Reihe? Warum? Wie kann man diese Lebensmittel mit einem Wort nennen?

Butter – Käse – Wurst – Milch – Joghurt

Apfelsine – Apfel – Birne – Brezel – Kirsche

Mineralwasser – Cola – Limonade – Öl – Saft

б) Ersetzen Sie diese Äußerungen durch Synonymwendungen.

Er hat festen Charakter.

Sie nimmt auf die anderen Menschen immer Rücksicht.

Er steht mit vielen Menschen auf freundschaftlichem Fuße.

в) Vergleichen Sie die Menschen mit den Tieren.

Beispiel: schlau wie ein Fuchs

langsam   ein Wolf

hungrig   ein Bär

sanft   ein Hahn / Pfau

До вправ на розвиток логічного мислення та мовлення належать також комплекси смислових висловлювань (mind map), вправи на вміння ставити запитання, робота з картинками, використання асоціаграм. Вони спрямовані на формування таких умінь: уміння витлумачити відоме поняття, уміння порівнювати, узагальнювати, аналізувати тощо. Застосовані на заняттях іноземної мови стратегії виправдовують себе на практиці, адже активізують мисленнєво-мовленнєву діяльність студентів, тренують їхню пам'ять.

3. Аналітичні вправи, спрямовані на формування всіх компонентів логічної культури, а саме вміння визначати предмет своєї думки, давати

дефініцію відомого поняття, формулювати запитання та відповідати на них; уміння виокремлювати основне, порівнювати, аргументувати, робити висновки тощо. Виконання таких завдань спонукають студентів до самостійного, логічного осмислення навчального матеріалу і тим самим підвищують їхню розумову активність. Наприклад:

a) Fassen Sie den Sinn mit einem Wort.

Wie ist der Mensch, der ...

alles wissen will?

stets etwas vergisst?

viel Geld ausgibt?

б) Erklären Sie:

Der schadenfrohe Mensch ist der Mensch, der ... ..

Der zuverlässige Mensch ist der Mensch, der... ..

Der selbstlose Mensch ist der Mensch, der ... ..

в) Verwenden Sie folgende Wendungen in sinnvollen Situationen.

Er hält die Zunge im Zaune.

Er sieht alles durch eine rosarote Brille.

Ihn stört sogar die Fliege an der Wand.

Запропонована система вправ активізуватиме мисленнєву діяльність студентів, розвиватиме їхні логічні вміння та сприятиме застосуванню логічних операцій під час виконання завдань.

Отже, через упровадження системи вправ на заняттях іноземної мови розвивається логічна культура студентів. Слід робити акцент на застосуванні у змісті навчання іноземної мови завдань на розвиток логічного мислення й мовлення, розв'язанні проблемних і створенні комунікативних ситуацій. Застосування системи вправ для розвитку логічної культури сприяє розвитку логічних умінь і вдосконаленню навичок мислення, підвищенню рівня культури мовлення, що знаходить своє відображення в умінні чітко, логічно й послідовно висловлюватися іноземною мовою, ставити запитання, давати ґрунтовні відповіді, аналізувати та робити висновки, що впливає на успішність студентів.

Література

1. Методика навчання іноземних мов у середніх навчальних закладах : [підручник] / С. Ю. Ніколаєва, О.Б. Бігич, Н.О. Бражник та ін. ; під ред. С. Ю. Ніколаєвої. – [2-е вид, випр. і перероб.]. – К. : Ленвіт, 2002. –328 с.

2. Пассов Е. И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению /

Е. И. Пассов.– М. : Просвещение, 1991. – 223 с.

3. Чистякова А. Б. Система вправ при навчанні іноземної мови [Електронний ресурс] / А. Б. Чистякова. – Режим доступу : <http://www.readera.org/article/syestema-vprav-prye-navchanni-inozemnoye-movye-10156180.html>.

4. Шатилов С. Ф. Методика обучения немецкому языку в средней школе : [учебное пособие] / С. Ф. Шатилов. – [2-е изд., дораб.]. – М. : Просвещение, 1986. – 223 с.

5. Эсаулов А. Ф. Активизация учебно-познавательной деятельности студентов : [науч.-методическое пособие] / А. Ф. Эсаулов. – М. : Высшая школа, 1982. – 223 с.

6. Ястребова Е. Б. Развитие познавательной самостоятельности студентов младших курсов вуза / Е. Б. Ястребова // Советская педагогика. – 1982. – № 11. – С. 75–77.

7. Bimmel P. Lernautonomie und Lernstrategien / P. Bimmel, U. Rampillon. – München : Langenscheidt, 2000. – 208 S.

8. Dinsel S. Fit fürs Zertifikat Deutsch (Tipps und Übungen) / S. Dinsel, M. Reimann. – Hueber Verlag, 2009. – 118 S.

9. Neuner G. Übungstypologie zum kommunikativen Deutschunterricht / G. Neuner, M. Krüger, U. Grewer. – Berlin : Langenscheidt, 2000. – 184 S.

Стаття надійшла до редакції 07.04.2015 р.

УДК 371.134+372.12

В. М. Махінов

ЛІНГВОДИДАКТИЧНА ШКОЛА «МОВИ Й МОВЛЕННЯ» Ф. ДЕ СОССЮРА ПРО ФОРМУВАННЯ МОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ

Махінов В. М. Лінгводидактична школа «мови й мовлення» Ф. де Соссюра про формування мовної особистості.

Стаття присвячена проблемі розвитку соціокультурних детермінантів формування мовної особистості на матеріалі школи «мови й мовлення» Ф. де Соссюра. Проаналізовано історичний розвиток соціокультурного компонента формування мовної особистості у контексті загального поняття мовленнєвої діяльності, складниками якої є мова й мовлення.

Ключові слова: міжкультурна комунікація, школа «мови й мовлення» Ф. де Соссюра, соціокультурний компонент мовної особи, формування мовної особистості, загальноєвропейський освітній простір.

Махінов В. Н. Лингводидактическая школа «язык и речь» Ф. де Соссюра о формировании языковой личности.

Статья посвящается проблеме развития социокультурных детерминантов формирования языковой личности на материале школы «язык и речь» Ф. де Соссюра. Анализируется историческое развитие социокультурного компонента формирования языковой личности в контексте общего понятия речевой деятельности, составляющими которой являются язык и речь.

Ключевые слова: межкультурная коммуникация, школа «язык и речь»

Ф. де Соссюра, соціокультурний компонент мовної особистості, формування мовної особистості загальноєвропейського освітнього простору.

Makhinov V. M. Linguodidactic School «Language and Speech» of F. de Saussure on the Formation of Language Identity.

The article is devoted to the problem of development of sociocultural determinants of forming of language personality on material of school of «language and speech» of F. De Saussure. Historical development of sociocultural component of forming of language personality is analyzed in the context of general concept of speech activity the constituents of that are a language.

Key words: cross-cultural communication, school of «language and speech» of F. de Saussure sociocultural component of language personality, forming of language personality, European educational space.

Сучасна Європа являє собою досить складне культурне утворення, що виникло внаслідок накладання один на одного кількох шарів культурної ідентичності, до яких належать економічна, політична ідентичність тощо, а також ідентичність на рівні літератури, кіно, інших проявів духовної культури. Навчання іноземних мов на сучасному етапі розглядається не тільки як педагогічна чи методична проблема, а як створення умов для усвідомлення відмінностей у рідній та іноземній культурі, виховання толерантного ставлення до представників інших народів, зниження рівня етноцентризму, формування навичок іноземної міжкультурної комунікації та готовності до діалогу культур.

Сьогодні перед педагогічною наукою і школою України гостро стоїть питання реформування освіти в напрямі гуманізації навчання, передусім, визначення соціокультурних детермінантів формування мовної особистості. Одним зі шляхів підвищення ефективності викладання іноземних мов у вищій школі є використання соціокультурного фактору.

Мета статті – визначити тенденції теорії і практики формування мовної особистості в європейському освітньому просторі кінця XIX – початку XX ст. на матеріалі школи «мови й мовлення» Ф. де Соссюра. У більшості європейських країн цей компонент визнано істотною частиною змісту навчання будь-якої іноземної мови. Але в Україні до сьогодні він і досі належно не висвітлений у педагогічному та загальнометодичному аспектах.

Як педагогічна і соціокультурна проблема мовні стратегії

формування мовної особистості стали предметом дослідження порівняно недавно. Практично вона розробляється в останні два – три десятиріччя. У її основі знаходяться фундаментальні дослідження феномена мови знаменитих мовознавців (від О. Потебні до Я. Білодіда), а також дослідників мовно-педагогічних і виховних технологій (від Я. А. Коменського до А. Макаренка, Г. Ващенко і В. Сухомлинського) [2, с. 71]. Видатні досягнення названих вчених є першим і основним пластом літератури, на якій вибудовувалось наше дослідження.

Серед робіт сучасних науковців, які тією чи тією мірою торкалися досліджуваної нами проблеми, ми виділяємо три відносно самостійні групи наукових розробок [4].

Перша з них присвячена дослідженню загальнокультурної ситуації, що склалася в Європі в післявоєнний період, особливо після розпаду СРСР і руйнації «соціалістичного табору» (С. Веселовський, М. Білоусов, І. Бураківський, Л. Гайдуков, Л. Губерський, С. Годун, А. Дугін, В. Копійка, В. Крушинський, В. Манжола, І. Мінгазутдінов, Г. Немиря, О. Павлюк, Д. Сіджанскі, М. Срежньова).

Другу групу досліджень складають роботи вчених, які намагалися проникнути в архітектоніку європейського діалогу, зумовлену розмаїттям культур і ментальних характеристик народів європейського простору (З. Бзежинський, Б. Гуменюк, А. Зленко, В. Литвин, М. Михальченко, Г. Руденко та ін.) [4, с. 7].

До третьої групи ми відносимо дослідження авторів, мовні стратегії в яких є предметом безпосереднього теоретичного аналізу. У цьому плані мовні стратегії вивчаються представниками багатьох наук – філологами і лінгвістами, психологами і семіотиками, філософами і, навіть, математиками. Серед науковців філологічного та літературного профілю, праці яких мають знаковий характер, слід насамперед назвати А. Грищенка, М. Жулинського, Л. Мацько, А. Міщенко, В. Німчука, В. Яременка; серед філософів – В. Андрущенка, К. Жоля, М. Михальченка, Б. Парохонського та ін. [3, с. 17].

Фердинанд де Соссюр (1857 – 1913) – один з видатних лінгвістів свого часу, сформулював тенденції теорії і практики формування мовної особистості в європейському освітньому просторі кінця XIX – початку XX ст. Він народився в Женеві в родині вчених. У 1875 році

Соссюр почав навчання в Женевському університеті, а з 1876 року навчався в Лейпцизі, де слухав лекції Лескіна, Остгофа, Бругмана. У 1879 р. він надрукував відому книгу «Трактат про первісну систему голосних в індоєвропейських мовах». У 1878–1879 навчальному році Соссюр навчається в Берлінському університеті. Наприкінці 1879 р. він повернувся до Лейпцига і в лютому 1880 р. захистив докторську дисертацію «Родовий абсолютний у санскриті». У наступні роки Соссюр читає лекції в Парижі, де в нього навчалися Л. Майє (1866–1936), М. Граммон (1866–1946). 1891 року він повертається до Женевського університету, де згодом став професором санскриту й порівняльної граматики індоєвропейських мов. У 1906 р. Соссюр отримав кафедру загального мовознавства. У 1906–1911 р. тричі прочитав курс загального мовознавства, який слухали Ш. Баллі (1865–1947) та А. Сеше (1870–1946). Прочитані Соссюром курси із загального мовознавства були після його смерті видані за записами лекцій Ш. Баллі та А. Сеше в 1916 р. під назвою «Курс загальної лінгвістики». 1933 року в Москві було видано російський переклад. Ця книга стала всесвітньовідомою своєю оригінальною концепцією і вплинула на становлення різних напрямків лінгвістики ХХ ст.

Проблеми, поставлені й розглянуті Ф. де Соссюром у «Курсі загальної лінгвістики», – мова й мовлення, соціокультурні детермінанти формування мовної особистості, системність мови, її знаковий характер, синхронія й діяхронія й внутрішня лінгвістика [5, с. 71] – уже багато в чому були сформульовані його попередниками й сучасниками: В. фон Гумбольдтом, Бодуеном де Куртене, М. Крушевським, В. Уїтні та іншими мовознавцями. Проте заслуга Соссюра полягає в тому, що він, поєднавши ці проблеми, створив загальну теорію мови, хоч багато в чому суперечливу й позбавлену остаточного розв'язання всіх питань. Основним методом побудови лінгвістичної теорії Соссюр обрав метод антиномій, який широко використовував В. Фон Гумбольдт та інші лінгвісти ХІХ ст. (наприклад, французький лінгвіст В. Анрі видав 1986 року книгу «Лінгвістичні антиномії»).

Перша важлива антиномія концепції Соссюра – мова й мовлення, тенденції теорії і практики формування мовної особистості. Проблема їх співвідношення вперше була поставлена Гумбольдтом, потім її розглядали Потебня й Бодуен де Куртене. Розв'язуючи цю проблему,

Соссюр відштовхується від загального поняття мовленнєвої діяльності, складниками якої є мова й мовлення [7, с. 171]. Мовленнєва діяльність дуже різноманітна, вона стосується й індивідуальної, і соціальної сфери, стикається з такими царинами, як фізика, фізіологія, психологія, має зовнішній (звуковий) і внутрішній (психічний) бік. Мовленнєва діяльність – це властивість, притаманна людині. Мова й мовлення – це лише частини більш загального феномена, яким є мовленнєва діяльність. Мова й мовлення «тісно пов'язані між собою і взаємно передбачують одне: мова необхідна, щоб мовлення було зрозумілим й виконувало всі свої функції; мовлення, своєю чергою, необхідне для того, щоб встановилася мова: історично факт мовлення завжди передує мові».

Водночас мова й мовлення різняться між собою рядом ознак [7, с. 71–74]. Перша відмінність між ними полягає в тому, що мова соціальна, а мовлення індивідуальне. Мова – соціальний елемент мовленнєвої діяльності мовної особистості, зовнішній відносно індивіда. Він не може ані створювати мову, ані змінювати її. Мова як соціальний продукт засвоюється кожним індивідом уже в готовому вигляді. Визнаючи соціальний характер мови при формуванні мовної особистості, Соссюр наголошує на її психологічній природі: мова – це сукупність асоціацій, наявних у мозку й скріплених колективною домовленістю. На відміну від мови, мовлення завжди індивідуальне, воно є «індивідуальним актом волевияву й розуміння». У мовленні немає нічого колективного, його прояви – індивідуальні й миттєві.

По-друге, мова протиставляється мовленню як потенція його реалізації при формуванні мовної особистості. Мова потенційно існує в мозку індивіда у вигляді граматичної системи й словника. Реалізація цих потенційних можливостей відбувається в мовленні, у використанні засобів мови задля комунікації [7, с. 117].

По-третє, на відміну від нестійкості й одноразовості мовлення, мова стійка й довговічна. Мова відрізняється від мовлення, як «істотне від другорядного і більш-менш випадкового». Істотними є нормативні факти мови, закріплені мовною практикою, другорядні й випадкові – коливання й індивідуальні відхилення в мовленні. Ураховуючи зазначені чинники, Соссюр вимагає окремо вивчати кожен бік мовленнєвої діяльності мовної особистості, пропонуючи розрізнити лінгвістику мови й лінгвістику мовлення, яка має другорядне

значення [7, с. 121].

Протиставлення мови й мовлення Соссюр образно називає першим перехрестям на шляху формування мовної особистості. Другим перехрестям він називає антиномію синхронії. Синхронія – це стан мови в даний час, статистичний аспект, мова в її системі. Діахронія – це еволюція мови, послідовність мовних фактів у часі, історичний або динамічний аспект. На думку Соссюра, «синхронічне – усе, що стосується статистичного аспекту» лінгвістики, «діахронічне – усе, що стосується еволюції». Звідси походить вимога виокремити нову пару незалежних дисциплін – синхронічної та діахронічної лінгвістики. Синхронічна лінгвістика має вивчати логічні й психологічні відношення між наявними елементами мови, які утворюють її систему, розглядаючи їх так, як вони сприймаються однією й тією самою колективною свідомістю при формуванні мовної особистості [7, с. 134]. Діахронічна лінгвістика має вивчати відношення, які пов'язують елементи мови в порядку послідовності; ці елементи «не сприймаються однією й тією самою колективною свідомістю», вони замінюються одні іншими, але не утворюють систему. Отже, синхронічна лінгвістика вивчає мову як систему, тобто має справу з мовою, а діахронічна досліджує мовлення мовної особистості, її об'єкт, і не утворює системи. Варто зазначити, що антиномію синхронії-діахронії розробляв ще Бодуен де Куртене, але як статику й динаміку мови.

Однією з основних заслуг Ф. де Соссюра вважають обґрунтування ним системного характеру мови та мовлення. Трохи раніше, ніж Соссюр, Б. де Куртене, роботи якого Соссюр високо цінував, запропонував розуміння системи мови як сукупності, частини якої пов'язані між собою різними відношеннями, що впливають на процес формування мовної особистості. У Соссюра система мови ґрунтується на протиставленні її членів. Розглядаючи мову як систему математично точну, він користувався для позначення компонентів системи математичним терміном «член», уважаючи, що всі відношення в мові можуть бути виражені в математичних формулах. Мова як система формування мовної особистості характеризується двома особливостями: усі члени системи перебувають у рівновазі; система є замкнутою [7, с. 147]. Система мови формується на підставі встановлення тотожностей і розбіжностей між її членами, тобто

елементами системи. Соссюр наголошує на статичності як найважливішій ознаці мовної системи, хоч не розглядає її як цілком нерухомий стан системи. Визначальними в системі є два типи відношень між її елементами – синтагматичні й асоціативні, заслуга у відкритті яких належить, на думку деяких дослідників, М. Крушевському. Синтагматичні відношення ґрунтуються на двох та більшій кількості членів відношення, «однаковою мірою наявних в актуальній послідовності». Синтагматичні відношення підпорядковуються принципу лінійності формування мовної особистості. Через дію цього принципу мовні одиниці «вишикуються» в лінію, де кожна одиниця утворює сполуку з сусідніми. Лінійні сполуки одиниць мови Соссюр називає синтагмами. Другий тип відношень він позначає як асоціативні, що безпосередньо впливають на процес формування мовної особистості, вони «поєднують члени цього відношення у віртуальний мнемонічний (гр. Μνημη – пам'ять) ряд» [7, с. 164]. В асоціативні відношення Соссюр залучає не лише морфологічні, але й смислові зв'язки між словами. На його думку, сукупність синтагматичних і асоціативних відношень «утворює мову й визначає її функціонування». Мова представляє сукупність узаємопов'язаних елементів, де кожний член системи пов'язаний з іншими членами як у просторі (синтагматичні відношення), так і у свідомості мовця (асоціативні відношення).

Ф. де Соссюр обґрунтував знаковий характер мови. Учення про мову як систему знаків, які виражають поняття у свідомості мовця, посідає важливе місце в лінгвістичному доробку Соссюра. Він вважає мову системою знаків, «у якій істотним є лише поєднання значення й акустичного образу, причому обидва ці компоненти знака однаковою мірою психічні» [7, с. 171]. Мовний знак, за Соссюром, – це протиставлена двобічна психічна сутність мовної особистості: означення (акустичний образ) й означуване (поняття). Мовні знаки – це реальності, які знаходяться в мозку людини. Центральним знаком у механізмі мови є слово [7, с. 172]. Ф. де Соссюр пропонує створити нову науку про знаки взагалі – семіологію. Лінгвістика «як наука про особливі знаки» буде частиною семіології, її найважливішим розділом, оскільки мова – це найскладніша й найпоширеніша семіологічна система». Соссюр зазначає характерні ознаки мовного знака, які безпосередньо впливають на процес формування мовної

особистості. Це передусім довільність знака, тобто довільність, умовність зв'язку означення з означуваним у свідомості мовця. Проте, з іншого боку, цей знак є обов'язковим для мовного колективу, який ним користується, він соціально та соціокультурно зумовлений. Довільність знака зовсім не виключає його мотивованості, оскільки більшість слів у загальній системі мови мотивована. Принцип довільності знака породжує антиномію мінливість-немінливість знака. Немінливість мовних знаків характеризується тим, що люди вживають їх так, як встановлено традицією. У процесі історичного розвитку відношення між означенням й означуваним у знакові можуть змінюватися, тобто може змінитися звуковий склад слова, його значення або те й те разом, що тісно пов'язано з принципом безперервності соціокультурного та мовного розвитку [7, с. 175].

Важливим для системного й знакового розуміння мови було наголошування Соссюром на значущості відмінностей у знаку й мові. Через те, що мовний знак – психічне явище, для нього важливі не матеріальні відмінності, а функціональні властивості. На його думку, у слові важливий не звук як такий, а ті звукові відмінності, які дають змогу мовцям відрізнити це слово від інших, «бо тільки ці звукові відмінності значущі» [7, с. 177]. У зв'язку з цим Соссюр розуміє фонему як сукупність розрізнявальних ознак, що потім було визнано Паризьким лінгвістичним гуртком.

Безпосередні учні Соссюра й ті мовознавці, на творчість яких він вплинув, не виявляють єдності в поглядах на знак та мову, оскільки багато положень його концепції суперечливі й допускають неоднозначне тлумачення. Послідовники Соссюра представлені трьома групами. Першу групу утворюють Ш. Баллі, А. Сеше, С. Карцевський (так звана Женевська школа), які дотримувалися концепції свого вчителя й розвивали його погляди. Мовознавці, які утворюють другу групу (А. Мейє, Ж. Вандрісс, Е. Бенвеніст, А. Соммерфельт), сприйняли соціологічні ідеї Соссюра, поєднавши їх з принципами порівняльно-історичного мовознавства. До третьої групи належать мовознавці різних відгалужень структуралізму. Передумов виникнення структуралізму кілька. Багато методологічних принципів, що впливають на процес формування мовної особистості, за своїм походженням, а іноді й за змістом, мають філософське забарвлення. Залежність від філософських течій далася взнаки й при

виникненні структуральної лінгвістики як нового наукового напрямку. Переважно всі фундаментальні дослідження, які лежать в основі сучасного структуралізму, були проведені наприкінці XIX – початку XX ст. Бурхливе зростання природознавчих наук (відкриття періодичної системи хімічних елементів Менделєєва, закон Менделя про розщеплення спадкоємних ознак батьків та їх нащадків, відкриття Ч. Дарвіна тощо) увело в науку поняття дискретної структури матерії. Поняття фонем і морфем, уведене в цей період, якраз і виражало стосовно мови те, що відображали атоми, молекули стосовно хімічних і фізичних явищ, неорганічної матерії [5, с. 117]. У мовознавстві першим, хто на початку XX ст. спробував встановити взаємні зв'язки між фактами мови та мовленням, згрупувати їх і виявити внутрішні корелятивні відношення, синтезувати їх в єдине ціле, побудувати систему відповідних елементів і створити єдиний цілісний об'єкт дослідження, був швейцарський мовознавець Ф. де Соссюр, а його основна заслуга перед лінгвістикою XX ст. полягає в тому, що він звернув увагу на необхідність вивчення мови як цілої системи, як такої, що складається із взаємозв'язаних і взаємозумовлених елементів мовлення. Соссюр висунув важливе положення про системний характер мови та мовлення, визначив мову як систему, яка підпорядковується своєму внутрішньому ладу, як сукупність взаємозалежних елементів, пов'язаних між собою відношеннями. Важливим положенням теорії Соссюра є розмежування мови й мовлення. Мова й мовлення, згідно з позицією Соссюра, тісно пов'язані між собою й передбачають одне одне. Мова необхідна, щоб мовлення було зрозуміле, а мовлення, своєю чергою, необхідне, щоб встановилася мова. Відтак, функціонування мови, на думку Соссюра, виявляється в мовленні, живе мовлення є формою існування й розвитку мови [7, с. 67].

Заслуга Соссюра полягає в тому, що на початку XX ст. центральною проблемою мовознавства він зробив проблему цілісності мови, а суперечливі положення його широкої загальної теорії мови через 10 років стали теоретичною основою різних напрямків лінгвістичного структуралізму. Історичне коріння цього напрямку знаходимо в індійській мовознавчій традиції, у перших спробах суворого опису мови давньоіндійським ученим Паніні. У Середньовіччі цей напрямок виражається в загальній раціональній

граматиці, пізніше – у роботах Р. Декарта та В. Лейбніца. На виникнення й формування структуралізму дуже вплинули ідеї Бодуена де Куртене, Ф. Фортунатова, Л. Блумфілда, М. Троцького, Л. Єльмслева, Е. Сепіра. У 20-40 рр. ХХ ст. виникають школи структуралізму, які відіграли значну роль у розробці його концепцій і методів: Празька лінгвістична школа, датський структуралізм (або глоссематика), дескриптивна лінгвістика в США. Помітний вплив на становлення структуралізму російської формальної школи в літературознавстві (Є. Поліванов, Л. Якубинський, Ю. Тинянов тощо) [1, с. 87].

Багатоаспектні погляди Ф. де Соссюра на досить суттєві питання дослідження мови як соціокультурного детермінанта формування мовної особистості єднає спільна концептуальна платформа, сутність якої можна виразити такими тезами: 1) мова – це системно-структурне утворення, у якому всі його одиниці пов'язані між собою різними відношеннями; 2) мова – це система знаків, співвідносних з іншими символічними системами в межах спільної для них дисципліни – семіотики; 3) при вивченні будь-якої природної мови варто розрізняти мову й мовлення; 4) в основі мовної системи універсальні відношення – синтагматичні й прагматичні зв'язки між одиницями мови на всіх їх рівнях; 5) мова може досліджуватися з двох поглядів – синхронічного й діахронічного, пріоритет при структурному вивченні мови належить синхронії; 6) статика й динаміка є такими станами мови, які співіснують; за рахунок статичної балансується мова як система, динаміка забезпечує можливість змін у мові; 7) мова – самостійне явище з власними внутрішніми законами, вивчати її треба передусім з урахуванням внутрішньомовних чинників; 8) у дослідженні мови необхідно використовувати суворі, точні методи, які зближують лінгвістику з природознавчими науками.

Практичний досвід викладання іноземної мови у вищій школі показує, що інтеграційні процеси, які пронизують сучасну Європу, створюють об'єктивні передумови для поглиблення контактів між народами, розширення горизонтів співробітництва, а відповідно й вимагають створення адекватних механізмів для діалогу культур, поглибленого розуміння народами одне одного, толерантного сприйняття відмінностей, подолання суперечностей та локальних конфліктів, що інколи виникають.

Отже, мовні стратегії як механізми освоєння і користування іноземними мовами в багатомовному культурному просторі, їх сукупність є основним культурним комунікаційним засобом, провідним елементом соціалізації особистості, її аккультурації. Ф. де Соссюр розглядає мовні стратегії як засіб розуміння народами культурних відмінностей одне одного, осягнення цих відмінностей як унікального формовитвору єдиної людської сутності, досягнення на цій основі їх (особливостей) толерантного сприйняття. Вони розглядаються як засіб подолання непорозуміння (неадекватного розуміння), яке завжди виникає при комунікації культур у багатокультурному європейському просторі. Освоєння мовних стратегій є пріоритетним напрямом освітньої політики країн-учасників Болонського процесу. Ця норма є пріоритетною й для України.

Література

1. Воробйова І. А. Формування соціокультурної компетенції учнів старшої школи засобами іноземної мови : дис. ... канд. пед. наук / І. А. Воробйова. – К., 2003. – 194 с.
2. Гумбольдт В. Язык и философия культуры / В. фон Гумбольдт. – М. : Прогресс, 1985. – 586 с.
3. Коломінова О. О. Шляхи формування лінгвокраїнознавчої компетенції учнів початкової школи у процесі навчання англійської мови / О. О. Коломінова // Нариси досліджень у галузі гуманітарних наук у педвузі : зб. наук. та наук.-метод. праць. – Горлівка : ГДПШМ, 2002. – С. 250–252.
4. Першукова О. О. З історії розвитку соціокультурних аспектів вивчення іноземних мов у Європі / О. О. Першукова // Іноземні мови – 1999. – № 4. – С. 16–20.
5. Садохин А. П. Введение в теорию межкультурной коммуникации / А. П. Садохин. – М. : Высшая школа, 2005. – 310 с.
6. Сафонова В. В. Социокультурный подход к обучению иностранным языкам / В. В. Сафонова. – М. : Высшая школа, 2001. – 311 с.
7. Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики / [пер. А. М. Сухотина; под. ред. и с примеч. Р. И. Шор; введ. ст. Д. Н. Введенского] / Ф. де Соссюр. – М. : Соцэкгиз, 1933. – 387 с.
8. Формування професійної культури вчителя в контексті інтеграції України в європейський освітній простір : Матеріали регіонального науково-практичного семінару за ред. проф. Терещука Г. В. – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2007. – 177 с.

Стаття надійшла до редакції 31.03.2015 р.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Березовська-Савчук Наталя Анатоліївна – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української мови Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Білоконенко Людмила Анатоліївна – кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри української мови Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Боднар Ольга Богданівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри іноземних мов та професійної комунікації Тернопільського національного економічного університету.

Гаманюк Віта Анатоліївна – доктор педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри німецької мови і літератури з методикою викладання Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Демиденко Ганна Глебівна – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української мови Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Жданова Наталія Сергіївна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри іноземних мов Київського національного лінгвістичного університету.

Ільїна Тетяна Анатоліївна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри німецької мови і літератури з методикою викладання Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Ішчаков Артур Євгенович – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри дошкільної освіти Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Ішчакова Інна Євгенівна – асистент кафедри дошкільної освіти Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Ішчакова Ірина Опанасівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Карпюк Валентина Андріївна – кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри німецької мови і літератури з методикою викладання Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Качайло Ксенія Анатоліївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Колесникова Лариса Леонідівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української філології та загального мовознавства. Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка».

Колоїз Жанна Василівна – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Коробка Галина Олександрівна – кандидат філософських наук, старший викладач кафедри іноземних мов Харківської державної академії культури.

Лазуткіна Юлія Андріївна – кандидат філософських наук, доцент кафедри мовної підготовки Донбаської державної машинобудівної академії.

Литовченко Ірина Олександрівна – доцент кафедри суспільно-гуманітарних наук ПВНЗ «Інститут ділового адміністрування».

Лопатич Рита Володимирівна – кандидат педагогічних наук, викладач кафедри німецької мови і літератури з методикою викладання Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Малюга Наталія Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Махінов Віктор Миколайович – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри іноземних мов та методик їх викладання Національного університету імені М. П. Драгоманова.

Нехорошева Мирослава Валеріївна – магістрант кафедри іноземної філології і перекладу Національного університету біоресурсів і природокористування України.

Мишеніна Тетяна Михайлівна – доктор педагогічних наук, доцент кафедри української мови Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Підгородецька Інна Юріївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української та російської мов Харківського національного аграрного університету ім. В. В. Докучаєва.

Проценко Наталія Вячеславівна – магістрант кафедри іноземної філології і перекладу Національного університету біоресурсів і природокористування України.

Руколянська Наталія Василівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.

Сидорук Галина Іванівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри іноземної філології і перекладу Національного університету біоресурсів і природокористування України.

Сушкевич Ольга Валентинівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри англійської мови та методики її викладання Уманського державного педагогічного університету імені П. Тичини.

Тимченко Світлана Василівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри іноземних мов Кіровоградської льотної академії Національного авіаційного університету.

Токарь Євгенія Борисівна – кандидат педагогічних наук, викладач кафедри іноземних мов Кіровоградської льотної академії Національного авіаційного університету.

Устименко Валерія Валентинівна – здобувач кафедри педагогіки Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Устінова Вікторія Олександрівна – кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри німецької мови і літератури з методикою викладання Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Хоменко Ганна Євгенівна – здобувач кафедри української мови Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Царьова Людмила Василівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри іноземної філології Кіровоградської льотної академії Національного авіаційного університету.

Чепурна Марія Анатоліївна – магістрант кафедри іноземної філології і перекладу Національного університету біоресурсів і природокористування України.

Шарманова Наталя Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри української мови Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Шербак Світлана Валентинівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української та світової літератур Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

Рукописи не повертаються.

Редакційна рада залишає за собою право редагувати і скорочувати текст.

Електронний варіант статті повинен задовольняти такі вимоги:

Формат А4, поля – 2,5 см з усіх боків.

Текст: шрифт Times New Roman, кегль – 14, інтервал 1,5, абзац – 1,25 см.
УДК

Анотації (українською, російською, англійською мовами) передбачають прізвище, ініціали, назву статті, текст, ключові слова (5–6 рядків 12 кеглем). Подавати перед текстом статті.

Ілюстративний матеріал виділяти курсивом з покликанням на джерело (1, с. 24)

Для покликань на джерело цитування використовувати квадратні дужки [2, с. 5].

Список літератури в алфавітному порядку оформлювати згідно з державним стандартом.

Обов'язково диференціювати тире (–) і дефіс (-), уніфікувати лапки («») та апостроф (').

Матеріали, підписані авторами, не завжди відповідають поглядам редакційної колегії. За достовірність надрукованих матеріалів відповідальність несуть автори.

До друку обов'язково додаються відомості про автора (прізвище, ім'я, по батькові (повністю), науковий ступінь, учене звання, посада, місце роботи, домашня адреса і контактний телефон).

Адреса для спілкування

**пр. Гагаріна, 54
м. Кривий Ріг
50086**

+38(0564)71-42-47

Ф 54   **Філологічні студії : Науковий вісник Криворізького національного університету** : зб. наук. праць. – Вип. 12. / [редкол. : Ж. В. Колоїз (відп. ред.), П. І. Білоусенко, А. З. Брацкі та ін.]. – Кривий Ріг : НПП Астерікс, 2015. – 290 с.
ISSN 2305–3852

У збірнику порушено актуальні проблеми сучасної філології. Розглянуто традиційні й нетрадиційні підходи до різних лінгвістичних та літературознавчих явищ. Представлено важливі аспекти викладання мов у школі та вищому навчальному закладі.

Для науковців-філологів і вчителів-словесників навчальних закладів різних типів.

УДК 811.161.2(082)
ББК 81.2Ук

Наукове видання

**Філологічні студії
Науковий вісник
Криворізького національного університету**

Збірник наукових праць

Випуск 12

Відповідальний редактор – **Ж. В. Колоїз**
Відповідальний секретар – **Н. М. Малюга**
Коректор – **В. М. Борита**

Макет і верстка – **Ж. В. Колоїз**

Підписано до друку 05.05.2015.
Формат 60×84/16. Ум. др. арк. 14,2. Обл.-вид. арк. 16,04.
Тираж – 100 пр.

Типографія «НПП АСТЕРІКС»
вул. Постишева, 35-а/о, оф. 101, м. Кривий Ріг
Дніпропетровська обл., 50075
Тел. (056) 404-22-75